

T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
CUMHURİYET TARİHİ BİLİM DALI

1921-1927 ARDAHAN'DA İDARİ, EKONOMİK VE
SOSYAL YAPI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SÜLEYMAN TEKİR

TEZ YÖNETİCİSİ
YRD. DOÇ. DR. NEBAHAT ARSLAN

KARS-2010

T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
CUMHURİYET TARİHİ BİLİM DALI

1921-1927 ARDAHAN'DA İDARİ, EKONOMİK VE
SOSYAL YAPI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SÜLEYMAN TEKİR

TEZ YÖNETİCİSİ
YRD. DOÇ. DR. NEBAHAT ARSLAN

KARS-2010

T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Süleyman TEKİR'e ait **1921-1927 Ardahan'da İdari, Ekonomik ve Sosyal Yapı** konulu tez çalışması, jürimiz tarafından Tarih Anabilim Bilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak oy birliği ile kabul edilmiştir.

Öğretim Üyesinin Unvanı, Adı ve Soyadı

İmza

Doç. Dr. Selçuk Ural

Yrd. Doç. Dr. Nebahat Arslan (Danışman)

Yrd. Doç. Dr. Ahmet Özmen

Bu tezin kabulü Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun .../.../200 tarih ve ...../..... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

UYGUNDUR

...../...../.....

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

İÇİNDEKİLER

Sayfa No:

ÖZET	I
ABSTRACT	II
ÖNSÖZ	III
KISALTMALAR	IV
GİRİŞ	1-26.

BİRİNCİ BÖLÜM

MİLLİ MÜCADELE'DE ARDAHAN

A. ELVİYE-İ SELASE'DE MİLLİ TEŞKİLATLANMA	27
1. Ahıska ve Ahılkelek'te Milli Teşkilatlanma	29
1.2. Ahıska Hükümeti	29
2. Kars Milli İslam Şurası	29
3. I. Ardahan Kongresi (3-5 Ocak 1919)	32
4. II. Ardahan Kongresi (7-9 Ocak 1919)	35
5. Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri	37
6. Ardahan'ın Gürcüler Tarafından İşgali	41
B. İSTİKLAL MÜCADELESİNDE ARDAHAN	47
1. Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a Çıkışı	47
2. Erzurum Kongresi ve Ardahan	49
3. Sivas Kongresi ve Ardahan	52
4. Misak-ı Milli ve Ardahan	53
5. II. Doğu Harekâtı ve Ardahan'ın Kurtuluşu	55
6. Moskova Antlaşması	65

7. Kars Antlaşması	66
--------------------------	----

İKİNCİ BÖLÜM

CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA ARDAHAN

A. İDARİ YAPI.....	69
1. Ardahan'da Mülki Teşkilat	69
2. Nahiye Müdürlerinin Seçimi	71
3. Ardahan Mutasarrıfları	72
4. Ardahan Valileri	73
4.1. Ali Rıza Bey.....	73
4.2. Mehmet Eşref Sayit Efendi.....	73
4.3. Mehmet Hurşit Efendi	74
5. Adliye Teşkilatı'nın Kurulması	75
6. Elviye-i Selase Tahkik ve Tetkik Heyeti'nin Kurulması.....	76
7. Elviye-i Selase'de Emlak ve Arazi Meselesi Hakkında Kanun.....	77
8. Ardahan'ın Kaza'ya Dönüştürülmesi	81
B. İKTİSADİ YAPI	84
1. Ardahan'da Ekonomik Durum.....	84
2. Elviye-i Selase'deki Muhtaçlara Yardım ve Tohumluk İthali.....	88
3. Ziraat Bankasının Açılması	91
4. Hopa-Borçka-Ardahan Ticaret Yolunun Yapımı	92
5. Vergi Sisteminde Yapılan Değişiklikler	94
C. SOSYAL YAPI	97
1. Muhacirler.....	97
2. 1927 Nüfus Sayımı ve Ardahan	103
2.3. Ardahan'ın Nüfus Özellikleri	105
3. Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Ardahan Şubesi	107
4. 1925 Ardahan Depremi.....	108

5. Eğitim ve Sağlık Durumu	110
6. Ardahan Kaza Olduktan Sonra Genel Durum	111

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TBMM'DE ARDAHAN MİLLETVEKİLLERİ

A. I. DÖNEM MİLLETVEKİLLERİ VE FAALİYETLERİ.....114

1.Ardahan'ın TBMM'de Temsil Edilmesi.....	114
2. Osman Server (ATABEK) Bey	115
2.1. Hayatı.....	115
2.2.TBMM'deki Faaliyetleri.....	117
2.3. Çoruh Havzasını Madenlerini Tetkik İçin Görevlendirilmesi	118
2.4. Meclisteki Diğer Faaliyetleri	120
3. Şavşatlı Hilmi Bey	121
3.1. Hayatı.....	121
3.2.TBMM'deki Faaliyetleri.....	122
3.3. İzmir Suikastı Davasında Yargılanması ve İdam Edilmesi	123

B. II. DÖNEM MİLLETVEKİLLERİ VE FAALİYETLERİ 125

1. Seçimlerin Yenilenmesi.....	125
2.Mehmet Talat Bey	126
2.1. Hayatı.....	126
2.2. TBMM'deki Faaliyetleri.....	127
2.2.1. Kıl Madeninin Kilogram Fiyatının Yükseltilmesine Dair Tavrı ...	127
2.2.2. Nafiz Bey'in Ailesine Maaş Bağlanması Hakkında Kanun Teklifi.	128
3. Halit (KARSIALAN) Paşa	128
3.1. Hayatı.....	128
3.2. TBMM'deki Faaliyetleri.....	129
3.2.1. Talat Paşa ve Cemal Paşa'nın Ailelerine Maaş Tahsisi Hakkında...	130
3.2.2. Malul Askerlerin Refahı Hakkındaki Kanun Hakkındaki Tavrı	131

3.3. Halit Paşa'nın Vurulması.....	132
3.4.Halit Paşa'dan Boşalan Mebusluk İçin Yapılan Seçim	134
4.Hasan Tahsin (UZER) Bey	135
4.1.Hayatı.....	135
4.2. TBMM'deki Faaliyetleri.....	136
4.2.1. Petrol, Benzin ve Şeker'den Alınacak Vergi Hakkındaki Takriri ...	136
4.2.2. Mübadeleye Tabi Ahaliye Verilecek Gayrimenkul Hakkında	137
SONUÇ	140
BİBLOGRAFYA	142
EKLER	154
ÖZGEÇMİŞ	169

ÖZET
YÜKSEK LİSANS TEZİ

1921-1927 Ardahan'da İdari, Ekonomik ve Sosyal Yapı

Süleyman TEKİR

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Nebahat ARSLAN

2010-Sayfa 169+IV

Elviye-i Selase 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi sonucunda savaş tazminatı olarak Rusya'ya verildi. Kırk yıl boyunca bölge Rus işgali altında kaldı.

Bu tez çalışmasının temel amacı her biri ayrı bir çalışma konusu olan Elviye-i Selase'yi oluşturan üç sancaktan (Kars, Ardahan ve Batum) Ardahan'ın 93 harbinden Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar geçirdiği tarihi süreci ele almaktır.

Bu çalışma giriş ve sonuç kısımları hariç üç bölümden oluşmaktadır. Birinci Bölümde I. Dünya Savaşı'ndan, Milli Mücadele sonucunda Ardahan'ın Anavatan'a katılmasına kadar yaşanmış olan süreç ele alındı. Bu bölümde dönemde yaşanan savaşlar, işgaller, mezalimler ve antlaşmalara yer verilmiştir.

İkinci Bölümde 1921-1927 yıllarında işgalden kurtulduktan sonra Ardahan'da kurulan idari teşkilat, valiler, ekonomik durum, nüfus ve göç konuları incelenmiştir.

Üçüncü Bölümde ise TBMM'de Ardahan'ı I. ve II. Dönemde temsil eden milletvekillerine ve meclisteki faaliyetlerine yer verilmiştir.

ANAHTAR KELİMELEER: Ardahan, Elviye-i Selase, Kafkasya, İdari, Ekonomik, Sosyal Yapı, Nüfus, Göç.

ABSTRACT
MASTER THESIS

1921-1927 at Ardahan Managerial, Economic and Social Structure

Süleyman TEKİR

Supervisor: Assist. Prof. Nebahat ARSLAN

2010-Page-169+IV

Elviye-i Selase was given to Russia as a war compensation in the result of 1877-78 Ottoman-Russian War. The region was occupied under the Russian invasion.

The main of this thesis study is to take in hand Ardahan's which is one of the three sanjacks historical period until from 93 war to First years of Republicity .These three sanjacks (Kars, Ardahan, Batum), each one is a seperate study subject, comprises Elviye-iSelase.

This study constitue there parts except for introduction and consequence part. In the first part a period which was lived until Ardahan's participating to Homeland at the end of the war of independence from First World War took in hand. In this part wars, invasions, atrocities, and agreementswhich were lived in period was mentioned.

In the second part ,administrative organisation which was founded in Ardahan after rescuing from invasion in 1921-27 years, governors economic situation, population and migration subject was searched.

In the third part deputies, represented Ardahan in TBMM in Fisrt and second period,and facilities in parlimentary was mentioned.

Key Words: Ardahan, Elviye-i Selase, Caucasia, Managerial, Economic, Population, Social, Immigration.

ÖNSÖZ

Tarihin tanımında yer alan üç önemli unsur “*insan, zaman ve mekân*”dır. Tanımda yer alan mekân tarih biliminin bir alt dalı olan şehir tarihinin konusudur.

Çalışmamızın amacı Ardahan’ın (1921-1927) idari, sosyal, iktisadi yapısını ortaya koymaktır. Konu olarak Ardahan’ın ele alınmasının nedeni Elviye-i Selase içerisinde üzerinde en az çalışma yapılan yer olmasıdır.

Cumhuriyetin ilk yıllarına harap şekilde giren Ardahan’da yeniden bir idari yapı, adliye teşkilatı kurulması, Ziraat Bankası’nın açılması, muhtaçlara yardım yapılması Tapu ve Arazi Meselesi, Muhacirler, Göç, 1925 Ardahan Depremi Ardahan’ın içinde bulunduğu durumu net şekilde ortaya koymaktadır.

Bu çalışmada bahsedilen dönemler aydınlatılmaya çalışılırken Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Kızılay Arşivi, İçişleri Bakanlığı Arşivi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivlerinde çalışma yapıldı. Bunun yanı sıra Milli Kütüphane ve TBMM Kütüphanesinde araştırma yapılarak ilk elden kaynaklara ve araştırma eserlerine ulaşılmaya çalışıldı.

Sonuçta çalışmamızın amacına uygun olarak Ardahan’ın (1921-1927) idarî, demografik, sosyal ve iktisadî yapısı aydınlatılmaya çalışılmıştır. Bu yönüyle Ardahan tarihi hususunda var olan bir boşluğu doldurmuş olmayı ümit ediyoruz.

Tezin biçimsel ve teknik yapısının bilimsel ölçütlere uygunluğunun sağlanması konusundaki yönlendiriciliği ile içeriğinin özgün ve objektif kriterler esas alınarak oluşumundaki değerli görüş ve fikirlerini esirgemeyen ve yetişmemde büyük katkısı olan değerli danışmanım Sayın Yrd. Doç. Dr. Nebahat ARSLAN’a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Gerek lisans eğitimimde gerekse yüksek lisans eğitiminde yetişmemde emeği olan Tarih Bölüm Başkanı Doç. Dr. Selçuk URAL’a şükranlarımı sunarım.

Belgelerin çözümlenmesi sırasında ve yazım aşamasında çok kıymetli yardımlarını esirgemeyen Hürü SAĞLAM ve Ersin DOĞANTEKİN’e de teşekkür ederim. Şüphesiz ki ailemin desteği ve güveni tüm çalışmalarımın yegâne kaynağıdır. Eğitim hayatım boyunca maddi- manevi yardım ve desteklerini esirgemeyip her zaman yanımda olan Anne ve Babama saygılarımı sunarım.

Kars 2010

Süleyman TEKİR

KISALTMALAR

BCA	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Çev.	: Çeviren
D.	: Devre
HAC	: Hilal-i Ahmer Cemiyeti Arşivi
İİBA	: İçişleri Bakanlığı Arşivi
OTAM	: Osmanlı Tarih Araştırmaları Merkezi
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
TBMM	:Türkiye Büyük Millet Meclisi
TİTEA	:Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi

GİRİŞ

1. 1877-78 Osmanlı Rus Harbi'nde Kafkas Cephesi

Rusya İmparatorluğu Balkanlarda Slav kökenli halklarını Osmanlı İmparatorluğunun hâkimiyetinden kurtarmak bahanesiyle hareket ederek aslında İstanbul ve Boğazlar bölgesine yaklaşmayı hedefliyordu. Kafkaslar üzerinden ise Doğu Anadolu'nun kuzey doğusunda, Batum, Kars, Ardahan ve Erzurum'u ele geçirerek Akdeniz'e doğru ilerlemek istiyordu.¹ Bu nedenle Osmanlı Devleti ile Avrupa ve Kafkas cephelerinde uzun soluklu bir mücadeleye girdi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Kars, Ardahan ve Beyazıt taraflarında yaklaşık 70.000, Batum da ise 20.000 kişilik kuvveti bulunuyordu. Rusya ise Kafkaslar'da toplam 160.000 kişilik bir orduya sahipti. Rus ordusu sayısal üstünlüğünün yanı sıra 1854 Kırım savaşı sonrası ordusunda yeni bir teşkilatlanmaya gitmişti.²

Osmanlı Ordusu Müşir Ahmet Muhtar Paşa tarafından yönetilirken iken, Rus Ordusunu Ermeni asıllı Orgeneral Loris Melikof yönetiyordu. Erzurum'da Müşir Kurt İsmail Hakkı Paşa ve Batum'da Müşir Derviş Paşa savaşta öne çıkan isimler olacaktı.

Osmanlı Ordusu'nun Rus taarruzuna karşı hazırlanmış bir planı yoktu. Abdülkerim Paşa ile Ahmet Muhtar Paşa genel savunma esaslarını belirledi. Kars, Ardahan ve Erzurum'daki tahkimli mevzilerden yararlanmak suretiyle Rus saldırıları durdurulmaya çalışılacaktı. Diğer taraftan Dağıstanlı Müslüman ahaliden çeteler oluşturularak Rus araç ve taşıt güvenliği taciz edilecekti. Ruslar ise harp başlamadan üç yıl evvel Anadolu harekâtıyla ilgili bir plan hazırlamışlardı. Buna göre taarruz başladıktan 6 hafta sonra Erzurum'un ele geçirmek ilk amacı teşkil ediyordu. Daha sonra planda değişiklikler yapıldı ve Rus kuvvetleri üçe ayrıldı. General Melikof kuvvetleri Kars, General Hugosof kuvveleri Doğubayazıt, General Oklobijo kuvvetleri de Ardahan üzerine yürüyeceklerdi.

Rus Ordusu 24 Nisan 1877 günü Arpaçay'ı geçerek, savaşı başlattı.³ Üç koldan ilerleyen Ruslar 30 Nisan'da Doğubayezit'i ele geçirdi. General Oklobijo

---

¹Enver Ziya KARAL, **Büyük Osmanlı Tarihi, IV**, Ankara, 1995, s.45. ; Akdes Nimet KURAT, **Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, Ankara, 1993, s.354.

²Nedim İPEK, "1877-1878 Osmanlı Rus Harbi", **Türkler XIII**, Ankara,2002, s.15-25.

³Rıfat UÇAROL, **Gazi Ahmet Muhtar Paşa (Askeri ve Siyasi Hayatı)**, İstanbul, 1976, s.70.

kuvvetleri de Ardahan üzerine yürüdü. Ardahan'da 25.000 kadar muhafız bulunması gerekirken bunun yarısı bile bulunmuyordu. Abdülaziz'in hal'i olayına karışmış ve gönülsüz olarak Ardahan'a gelen Hüseyin Paşa askeri idare etmekten aciz idi. Emrindeki çoğu subay büro subayıydı daha önce savaş tecrübeleri de yok idi. Bu şartlar içerisinde Ardahan'ın durumu önceden belliydi. 17 Mayıs 1877 tarihinde Ardahan Ruslar tarafından işgal edildi. Ruslar birçok esir aldıkları gibi 80 top, yiyecek ve cephane de ele geçirdiler.⁴

Ardahan'ın sağlam bir savunma taktiği ile savunulmaması gerekli tedbirlerin alınmamasından ötürü düşman eline düşmesi üzerine Hüseyin Sabri Paşa Dîvân-ı Harb'te yargılandı ve suçlu bulunarak askerlikten el çektirilip Sinop'a sürgün gönderildi.⁵

Ruslar Ardahan'ı zapt edip Doğubayazıt tarafından da ilerlemeye muvaffak oldukları sırada Kars üzerinde baskılarını arttırıp Erzurum'u tehdit etmeye başlamışlardı. Ahmet Muhtar Paşa, Kars kalesini bizzat teftiş edip tüm savunma önlemlerinin alınmasına nezaret etmişti. Rusların amacı Kars kalesini ele geçirip Erzurum üzerine yürümek olduğu için Ahmet Muhtar Paşa 25.000 askeri kalede bırakıp Soğanlı Dağlarının ardındaki Zivin mevkiinde konuşlandı. 25 Haziran'da General Melikof kuvvetlerinin saldırısını Zivin'ndeki Muhtar Paşa kuvvetleri şiddetli şekilde püskürttü. Ruslar Gümrü'ye çekildi. 1 Temmuz'da Muhtar Paşa Kars'a girdi. Bu muvaffakiyetinden dolayı II. Abdülhamit Ahmet Muhtar Paşa'ya "*Gazilik*"⁶ unvanı verdi.⁷

Türk Ordusu ikmalsizlik yüzünden 15 Ekim 1877'de Alacadağ bölgesinde Ruslara yenildi. Ordu birliklerinin büyük bir bölümünü kaybeden Gazi Ahmet Muhtar Paşa bu yüzden daha uygun bir savunma hattı oluşturmak adına kuvvetlerini Erzurum Aziziye tabyalarına çekti ve halk ile birlikte büyük bir mukavemet örneği

---

⁴ Mehmet ARİF, **Başımıza Gelenler**, C- I, Çev: M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul, 1969, s.190. ; UÇAROL, **Gazi Ahmet Muhtar Paşa(Askeri ve Siyasi Hayatı)**, s.78. , KARAL, **Büyük Osmanlı Tarihi, C.IV**, s.53-54.

⁵ Enver KONUKÇU, **Ardahan Tarihi**, Ankara, 1999, s.166-167.

⁶ "*Hücum ve savunma savaşlarında az sayıda asker ve kit imkanlarla gösterdiği üstün hizmet elde ettiği başarılarından dolayı II. Abdülhamit tarafında Ahmet Muhtar Paşa'ya Gazi unvanı ile bir kılıç, iki at ve Murassa Mecidi Nişanı verilmiştir.*" UÇAROL, **Gazi Ahmet Muhtar Paşa(Askeri ve Siyasi Hayatı)**, s.93

⁷ KARAL, **Büyük Osmanlı Tarihi, C.IV**, s.56.

sergilendi. 18 Ekim tarihinde Kars'ı yeniden kuşatan Ruslar, 18 Kasım 1877 tarihinde Kars'ı ele geçirdiler.⁸

Türk ordusu Balkan Cephesinde de Osman Paşa'nın olağanüstü mücadelesi sayesinde Plevne'de iki kez Rus Ordusunu mağlubiyete uğratmış fakat bu avantajı iyi şekilde kullanamamıştı. 28 Ekim 1877 tarihinde Rus birlikleri Sofya-Plevne yolunu kapatarak Osmanlı birliklerinin yardım almasını zorlaştırmıştı. Osmanlı merkezinden bir yarma harekâtı ile yolun açılması için destek istemişse de emir verilmişse de Osman Paşayı çekemeyen diğer paşalar bu emri yerine getirmemişti. Ağırlaşan kış koşulları altında daha fazla dayanamayan Plevne 10 Aralık günü düştü. Plevne'nin düşmesiyle birlikte, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin de sonuna gelmiş oluyordu. Ruslar nihayet savaşın düğümünü çözmüşlerdi. Plevne'nin düşmesi savaşı bitirmiyordu belki, ama Rusların da, Türklerin de, tüm dünyanın da bildiği tek bir şey vardı, o da Plevne'nin galibi ve mağlubu tayin edecekti. Rus birlikleri Romanya üzerinden Tuna nehrini aşarak Tırnova'ya kadar geldi. Böylece Edirne yolu Ruslara açılmış oldu. 4 Ocak 1878 tarihinde Sofya'yı alan Rus birlikleri 26 Ocak'ta Edirne'ye ulaştı. Bunun üzerine Babıâli ateşkes talep etti.⁹

İstanbul'u ele geçirmek için Ruslar ileri yürüyüşlerini sürdürmeyi isteseler de İngilizlerin engel olması üzerine 31 Ocak 1878'de Edirne'de Osmanlı-Rus Ateşkes Anlaşması imzalanmıştı. Barış konferansına gidilmeden önce Osmanlılar Vidin, Rusçuk ve Silistre Kaleleri'ni Ruslara teslim etmişlerdi.¹⁰

Rusların durdurulamayacağını anlayan Sultan II. Abdülhamit barış müzakerelerinde bulunmak için talepte bulundu. Bu sırada İngiliz donanması İstanbul'a gelip Ruslara karşı düşmanca bir tavır takınmıştı, bu durumdan habersiz Ruslar Ayastefenos'a kadar ilerlediler ancak İngiliz toplarını görünce durdular ve müzakereler başladı.¹¹

Rusya adına Ignatiyef ve Nelidof, Osmanlı Devleti adına Hariciye Nazırı Safvet Pasa ve Berlin elçisi Sadullah Bey tarafından Osmanlı Devleti için oldukça

---

⁸ M. Fahrettin KIRZIOĞLU, “**Kars Tarihi**”, C.I. İstanbul, 1953, s.552. ; Mahir AYDIN, “Doksanüç Harbi”, **T.D.V. İslam. Ansiklopedisi**, C.IX, İstanbul 1994, s.498-499. ; Nicolae JORGA, “**Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1774-1912)**, C.V. ,Çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul, 2009, s.482.

⁹ Eylem TEKEMEN, **Berlin Kongresi ve Osmanlı Devleti(1878)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s.32-40. , Seyfettin YÜKSEL, **Plevne Müdafaası**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 170.

¹⁰Ayla EFE, “Silistre Eyaletinde Osmanlı-Rus Savaşları Küçük Kaynarca'dan Berlin'e” **OTAM**, Ankara, 2006, s.170.

¹¹ KURAT, **Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, s.355.

ağır şartlar içeren 29 maddelik antlaşma 3 Mart 1878 tarihinde Ayastefanos'ta imzalanmış oldu.¹²

Rusya'nın Balkanlardaki hâkimiyetini sağlamlaştırarak, İskenderun ve Basra körfezlerine çıkması için müsait bir ortam hazırlayan antlaşma iki asırlık Rus isteklerini gerçekleştirecek nitelikteydi.¹³

Rus Çarı Aleksander II. bu antlaşma yapıldıktan sonra bile “*can alıcı darbeyi*” vurarak İstanbul'u ele geçirmek projesini gözden çıkarmamıştı. Fakat böyle bir hareketin Marmara'daki İngiliz filosu ile çarpışmayı gerektireceğini ve cephenin yalnız İstanbul önünde kalmayacağına işaret eden St. Petersburg diplomatları Çarı bu fikrinden caydırdılar.¹⁴ Fakat ne Rusların hülyaları nede Ayastefenos'un maddeleri gerçekleşmedi. Hem Bismarck Almanyası ve Avusturya-Macaristan'ın Rusların Balkanlara yerleşmesinin kendileri için büyük tehlike addetmesi, hem de İngiltere'nin enerjik müdahalesi bunun için Berlin Konferansı'nın toplanmasını gerektirdi.¹⁵

13 Temmuz 1878 tarihinde toplanan Berlin Konferansı sonucu, Berlin Antlaşması imzalandı. Buna göre Elviye-i Selâse¹⁶ Ruslara savaş tazminatının bir kısmına karşılık bırakıldı. Rusya Batum'da askeri tesis inşa etmeyecekti. Aynı zamanda Tuna'nın sol sahil kısmı Ruslara verildi. Ayastefenos Antlaşmasıyla Ruslara bırakılan Doğubayazıt ve Eleşkirt Osmanlı Devletine tekrar geri verildi.¹⁷

Avrupalı devletlerin Ermeniler için uygun gördükleri ıslahatları kabul eden Babiâli aynı zaman da antlaşmanın 61. Maddesi uyarınca Ermenilerin Çerkez ve Kürtlere karşı güvenliğini de sağlamayı kabul etmişti. Babiâli, Anadolu'da

---

¹² TEKEMEN, **Berlin Kongresi ve Osmanlı Devleti(1878)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s.48.

¹³ KURAT, **Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, s.355.

¹⁴ Yuluğ Tekin KURAT, “Ayastefanos Buhranı İle İlgili Vesikalar”, C.IV, Sayı: VI. **Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, Ankara, 1966, s.427.

¹⁵ KURAT, **Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, s.355.

¹⁶ “Üç liva” anlamına gelen elviye-i selâse tabiri, başlangıçta Rumeli'de Selanik, Manastır ve Kosova için kullanılmıştır. Daha sonraları, Yanya, Tırhala ve Manastır şehirleri için de kullanılan bu ifade, 1877-1878 ile Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra, münhasıran Kars, Ardahan ve Batum Sancakları izah edilmiştir.” Mahir AYDIN, “Eviye-i Selâse”, **T.D.V. İslam. Ansiklopedisi**, C.XI, İstanbul, 1995, s.68.

¹⁷ EFE, “Silistre Eyaletinde Osmanlı-Rus Savaşları Küçük Kaynarca'dan Berlin'e” , s.171. ; KARAL, **Büyük Osmanlı Tarihi, C.IV**, s.77.,TEKEMEN, **Berlin Kongresi ve Osmanlı Devleti(1878)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s.81. , KURAT, **Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, s.356., Ali İhsan GENCER, “Berlin Antlaşması”, **T.D.V. İslam. Ansiklopedisi**, C.V., İstanbul, 1992, s.516-517.

Ermenilerin de bulunduğu yerlerde ıslahat yapmayı ve bu yapılacak olan ıslahattan Avrupalı büyük devletleri haberdar etmeyi de kabul etmişti.¹⁸

2.Elviye-i Selase’de Kırk Yıllık İşgal Dönemi

8 Şubat 1879 tarihinde Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan “Kat Muahede” olarak ta bilinen İstanbul Antlaşması’nın 7. Maddesine göre Rusya’ya bırakılan topraklarda ki halka, istedikleri takdirde, mallarını satıp gitme hakkı tanınmıştı. Bu antlaşmaya göre Ruslar, Türk ahaliye üç yıllık bir süre tanıyor ve bu süre içerisinde isteyenler ellerindeki araziye Rus Hükümetine satıp Anadolu’ya göç edebileceklerdi. Kendilerine tanınan zaman zarfında bu hakkı kullanmayıp, bulunduğu yerde kalanlar, Türk uyruğunu kaybedip, Rus tebaası sayılacaktı.¹⁹

Türk tebaanın bir kısmı 93 harbi esnasında köylerini, yurtlarını terk ederek Anadolu içlerine göç etmek zorunda kalmıştı. Diğer bir kısmı ise Gazi Ahmet Muhtar Paşa’nın ordusuna gönüllü olarak katılmış, ordu Erzurum’a çekilirken, bu gönüllülerde, çoluk çocuklarını da yanlarına alıp göçmüşlerdi.²⁰

Böylece, bu üç livanın Rus idaresine geçmesinden sonra, üç yıllık zaman zarfında, 120.000 kişi Anadolu'nun batı kısmına göç etti Göçlerin devamını, Osmanlı Devleti'nin göç etmemeleri hususundaki ikazı önledi. Bununla beraber Rusya, Türk nüfus yerine, bu bölgeye Hıristiyan nüfusu yerleştirme faaliyeti içinde idi.²¹

1878’de sadece Ardahan bölgesinden Anadolu’ya 22743, Batum bölgesinden ise 38000 Müslüman göç etti. Yerli ahali tarafından boşaltılan bölgelere ise Osmanlı topraklarından göç eden Ermeniler yerleştirildi. Göç eden ahalinin yerine gelen Ermenilere ise Ruslar tarafından yardım edilip yeni bir hayata başlamak için bir miktar para bile verdiler. Üstelik de 6 yıl vergilerden muaf tutuldular. Bu sebeple Ahıska ve Ahılkelek bölgelerine 30000 Ermeni yerleştirildi. Aynı zamanda, Çarlık

¹⁸ TEKEMEN, **Berlin Kongresi ve Osmanlı Devleti(1878)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s.83. ; KARAL, **Büyük Osmanlı Tarihi, C.IV**, s.79.

¹⁹ Esin DAYI, **Elviyey-i Selase’de Milli Teşkilatlanma**, Erzurum, 1997, s.7. ; Mürsel KÖSE, **Elviye-i Selâse Kars Ardahan Batum 1877-1920**, Ankara, 2003, s.14-15.

²⁰ KÖSE, **Elviye-i Selâse Kars Ardahan Batum 1877-1920**, s.15.

²¹ Ali İhsan GENCER, “Berlin Antlaşması”, **T.D.V.İslam Ansiklopedisi, C.V**, İstanbul, 1992, s.516-517.

hükümeti Rusya'dan Kafkasya'ya tarikatları ve diğer güvenilir olmayan etnik ve din gruplarını gönderip onları özellikle sınıra yakın bölgelerde yerleştirdiler.²²

1880 Ağustos ayında Kars'a gelerek, 18 ay Kars Şehbenderliği görevini üstlenen Mehmed Asım Bey, gizlice imam ve müftüler vasıtasıyla halkın bölgeden göç etmesini önlemek amacıyla halka telkinlerde bulunmuştur. Vatanlarından göç etmeyerek kalarak asli unsuru oluşturmanın önemini anlatmıştır. Sultan II. Abdülhamid'in gizli fermanı ve Şeyhülislam'ın "*Din içinde din saklamak en büyük ibadettir*" fetvası göçlerin önünün alınmasında etkili oldu.²³

İstanbul Antlaşması'nın 7. Maddesini bahane eden Ruslar düz arazili köylerde, verimli noktalarda ve şehirlerde, kasabalarda Türk ahaliyi kaçırarak yerlerine: Khakhol, Dukhobor, Malakan gibi, Rus Koloni köylülerini ve Nemis (Alman), Estonyalı Protestan köylüleri, Kafkasya bölgesinden de çok sayıda Ermeni, Rum, Asurî gibi Gayr-i Müslim ahaliyi getirip bölgeye yerleştirdiler.²⁴

Çarlık Rusyasının izlediği bu politikanın bazı sebepleri de vardı: Osmanlı Devletinin sınır bölgelerinde yaşayanların çoğu Müslüman olduğu için Rusya hükümeti ürküyordu ve onların yerine daha sadık olan Ermenilerin bu sınır bölgelerinde yaşaması işlerine geliyordu.²⁵

Çarlık Rusya yönetimine geçen bölge, Zakafkasya genel valiliğine bir Obsalt (vilayet) olarak katılmıştı. Zakafkasya'nın başkenti Tiflis'tir. Zakafkasya Genel Valiliği Çarlık vekilliğidir ve genellikle Çar hanedan üyelerinden biri veya eski Rusya hanedanlarından birine mensup bir komutan bu görevi yürütürdü. Ruslar bu arada bölgede bir takım idari değişiklikler de yaptılar. Ardahan Sancağı'nın Ardanoç Kazası'nı Batum'a, Ardahan ile Oltu Kazası'nı da Kars'a bağlayıp, Kars ve Batum'a "oblost" (askerî vilâyet) teşkilâtını kurdular. 1855 tarihli Rus Arazi Nizâmnamesi'ne göre, bu iki vilâyette bulunan halkın toprak mülkiyeti kaldırıldı ve bütün arazi

²²Gela GUNİEVA, **Türk-Rus İlişkileri ve Gürcistan XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s.3-5.

²³DAYI, **Elviyey-i Selase'de Milli Teşkilatlanma**, s.8. ; Ahmet Ender GÖKDEMİR, **Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti**, Ankara, 1998, s.10.

²⁴KIRZIOĞLU, "**Kars Tarihi**", C.I. , s.553. ; DAYI, **Elviyey-i Selase'de Milli Teşkilatlanma**, s.8.

²⁵GUNİEVA, **Türk-Rus İlişkileri ve Gürcistan XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde**, s.3-5.

“gazoni” (devlet) malı sayıldı. Bu yüzden, buralardan göçen Türkler, tapulu arazilerini kimseye satamadıkları gibi, işletme hakkını da devredemediler.²⁶

1855 yılı Osmanlı Maliye kayıtları incelendiği zaman Ardahan ve çevresinin nüfus bilgileri aşağıdaki tablodaki gibi görünmektedir.²⁷

Mevkii	Nüfus	Hane	Köy
Ardahan Livası	6120	2091	70
Poskov Livası	13282	1046	41
Mirhasu Livası	1561	879	20
Ardanuç Livası	5429	239	48
Tavuzkert Livası	2854	1167	25

1871 Erzurum Vilayet Salnâmesine göre Ardahan kazasında 6786 Müslüman erkek nüfusuna karşılık hiç Hıristiyan nüfus kaydedilmemiştir. Aynı salnameye göre kazanın 110 köyü, 1 medresesi, 30 sibyan mektebi, 59 camii, 1 hanı, 4 hamamı ve 155 dükkânı bulunmaktaydı.²⁸

1877 Erzurum Vilayet Salnâmesine göre ise Çıldır sancağı içinde yer alan Ardahan kazası 5000 Müslüman erkek nüfusa sahipti.²⁹ Vilayet Salnâmeleri içerisinde verilen nüfuslar sadece erkek sayısını gösterdiği için bir ailenin ortalama 5 kişi olduğu düşünülerek hesaplanırsa bu dönemde Ardahan nüfusu 20 bin kişi dolaylarındadır.

1878 Rus işgali üzerine artan göçlerle Ardahan’ın Türk nüfusu oldukça azalmış 2000’lere kadar düşmüştür. 1878 yılında Ardahan’ın nüfusu 2,658 kişidir.³⁰

1876 Osmanlı Nüfus sayımına göre Kars sancağının ve işgalden sonra buraya katılacak olan Oltu ve Ardahan’ın, toptan nüfus miktarı toplam 39.257 kişi idi.³¹

²⁶ İlber ORTAYLI, “Çarlık Rusya Yönetiminde Kars”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: IX, İstanbul, 1978, s.344-345. ; GÖKDEMİR, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, s.10. ; KIRZIOĞLU, “*Kars Tarihi*”, C.I. , s.553,

²⁷ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, ML. MSF. D., 18892.

²⁸ Yusuf HALAÇOĞLU, “Ardahan”, *T.D.V.İslam Ansiklopedisi*, C.III, İstanbul, 1991, s.150.

²⁹ *Vilayet-i Salnâme-i Erzurum 1877*, s.84.

³⁰ *ATİ*, 13 Mart 1334 (1918), Numro:90.

³¹ HALAÇOĞLU, “Ardahan”, s.150.

Bölge	Müslim Erkek	Gayri Müslim Erkek	Toplam
Kars Sancağı	20420	4810	25235
Oltu Kazası	6417	355	6772
Ardahan	7250	-	7250

Buna göre erkek nüfusun yaklaşık iki misli olan 80.000'e (çocuk ve yazılmayanlar) ilavesi ile nüfus 100.000'nin üstündedir. Bölgede Ermeniler en kalabalık Hıristiyan gruptu.³²

Rus idaresi altında 9 yıl sonra yapılan nüfus sayımına göre "Kars Obsaltı" 'nda 200 bine varan nüfustan: 95.533 Müslüman, 37.092 Ermeni, 23.525 Rum, 10.695 Rus Kolonisi, Estonyalı, Süryani/Asuri, Çingene, 12.144 asker, 1183 Hükümet memuru aileleri vardı. 1897 sayımına göre vilayetteki nüfusun %51'ini Müslümanlar teşkil ediyordu.³³

1897 nüfus sayımına göre, Kars sancağının nüfusu; 162.723 erkek ve 129.755'i kadın olmak üzere 292.498'dir. Bu artışın 20 yıllık normal bir artış hızında değil de, yoğun bir kolonizasyon faaliyetlerinde ileri geldiği açıkça görülmektedir. Nitekim bölgenin dönem içinde değişen etnik yapısı da bunu doğrular niteliktedir.³⁴

Ardahan Rus idaresi altında olduğu yıllarda ahalisinin çoğunluğunu Rus politikası sonucu Ermeni muhacirleri oluşturuyordu. Bunlar genellikle ahşap ve kereste ticareti ile uğraşıyorlardı. Yakın dağlardaki ormanlardan kesilen keresteleri şehre nakil ediyorlardı. Ermeniler kendi milletinden olanları Ardahan'a kısım kısım getirerek Ardahan'ı meskun etmişlerdi. Türk beylerinden Ardahanlı Hacı Hüseyin Paşa ve Hatunizadelerin büyük arazileri vardı. Bu arazileri başlangıçta Ermeniler kiraliyordu. Ermeniler zamanla bu toprakları kavga yoluyla ele geçirmeleri ile zengin arazilere sahip olmuşlardır. Ardahan'da aynı zamanda Dut ve İpekçilik bu dönemde çok gelişmiştir. Ardahan Türkleri de en az komşuları Ruslar kadar ipekçilik konusunda kendilerini geliştirmişlerdir.³⁵

³² ORTAYLI, "Çarlık Rusya Yönetiminde Kars", s.348.

³³ KIRZIOĞLU, "Kars Tarihi", C.I. , s.553. ; GÖKDEMİR, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, s.11.

³⁴ ORTAYLI, "Çarlık Rusya Yönetiminde Kars", s.346-347.

³⁵ *ATİ*, 13 Mart 1334 (1918), Numro:90.

Çar yönetiminden sonra Kars'ta geleneksel devlet ve toplum nitelikleri belirgin ölçüde devam etmiştir. Rus, İran ve Türk paraları tedavülde kalmıştır. Kars Osmanlı döneminde modern ulaşım sistemine telgraf hariç girebilmiş değildi. Bu durum ülke ile mülki, askeri, kültürel yönden bütünleşmesini güçleştirmişti. Çarlık idaresi ile Kars demiryolu bağlantısı ile Kafkasya ulaştırma sistemi içine girdi. Demiryolunu yakın çevreye bazı kılcal yollarla bağlanmasını sağlayan şose yollar inşa edilmişti. Bu yollar ticari işlerlikten çok askeri amaçlar gözetilerek planlanmıştır.³⁶ Bu sınırlı ve tek yönlü ulaşım, ilerde bölgenin Türkiye'ye yeniden katılmasından sonra da yeni sorunlar yaratacaktır.³⁷

Ruslar idari ve mülki anlamda kendi lehlerine olacak şekilde bir takım düzenleme yapma yoluna gittiler. Bölgeyi göç yoluyla terk etmek istemeyen halk burada cahil bırakılmak istendi. Kağızman'daki Rüştüye Mektebi ile birçok medrese kapatıldı. Türklük izleri şehir ve kasabalardan silmek için Türk-İslam mimarisinde inşa edilmiş eserler yıkılarak yerine Balkan mimari üslubunda kaba göze hoş görünmeyen kışlık yapılar inşa ettiler.³⁸

Kars kentinin ve diğer çevre merkezlerin 1878'den sonraki gelişimini yönlendiren asıl neden askeri amaçlıdır. Bu kentlerin hepsi garnizon merkezleriydi. Kars Kalesi'nin dibindeki eski Kars kenti feodal dokusu ile aynen bırakılmış, Kars çayının kuzeyine geçilerek orada kesişen caddeler ve modern binalarla yepyeni bir garnizon şehir kurulmuştur.³⁹

Türkler Rus idaresi altında "İstrajnik" denilen kendi atı ve silahıyla ücretli olarak jandarma ve orman muhafızlığı görevlerine alınıyordu. Bazen de birkaç köyün muhtarlığı olan "Klava" lara Türk köylüleri seçilirdi. Bu kişileri kontrol etmek amacıyla Hıristiyan bir katip yanlarına verilir. Bunlar dışında yerli Türkler hiçbir işe alınmaz, ancak Rus mekteplerinde okuyan ve kontrolden geçenler numune fidanlıklarında bahçıvan olabilir veya Rus mekteplerindeki Türk öğrencilere Rusça öğretmek için görevlendirilirdi.⁴⁰

³⁶ "Bu Ufak çaptaki yol şebekesi, Göle-Kars, Kağızman-Kars, Oltu-Ardahan arasında bir bağ oluşturmuştur." ORTAYLI, "Çarlık Rusya Yönetiminde Kars", s.346.

³⁷ ORTAYLI, "Çarlık Rusya Yönetiminde Kars", s.346-347.

³⁸ KIRZIOĞLU, "Kars Tarihi", C.I. , s.553.

³⁹ ORTAYLI, "Çarlık Rusya Yönetiminde Kars", s.353.

⁴⁰ GÖKDEMİR, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, s.11.

Ruslar, aynı zamanda halkı kendilerine ısındırmak ve sevdirmek için özel kanunlar yapmışlardı. Şöyle ki, Türklerden 50 yıl asker almayacaklardı. Hâlbuki Türkiye’den gelen Rum ve Ermenileri derhal silâh altına alıyorlardı. 50 yıl askere almama siyasetinin amacı Savaşçı Türklerin benliğini hiçe indirmek ve askerlikten soğutmak içindi. Türkler 1,5 ruble karşılığında askerlikten muaf tutuluyordu. Ruslar aynı zamanda Ermenilerin modern silahlarını Türklere karşı kullanmalarına göz yumuyorlardı.⁴¹

Osmanlı mahkemelerinden bidayet ve istinaf⁴² mahkemeleri, 50 yıl Elviyeyi Selâsede Türk halkının davalarına bakmak üzere açık kalacaktı. Bu mahkemelere üç yılda bir seçimle üye seçilirdi. Başkanı ve üyeleri Ruslardan oluşuyordu. İllere göre alt mahkemeler olan “Başlangıç Mahkemeleri”ne Kaymakam yardımcıları başkanlık ederlerdi.⁴³

Müftüler halk tarafından seçilirdi. Nikâh, talak, miras davalarına müftünün verdiği fetva üzerine bakılırdı. Halkı bölmek için Sünnilik ve Şiilik sorununu iki müftü ihdas etmişlerdi.⁴⁴

Vergiler gayet az olarak tesbit edilmişti, hayvanlardan ve tarımdan vergi almıyorlardı. Bu vergiye maktu vergi adını koyup yılda iki taksit olarak tahsil edilirdi. Bölgeden göç etmeyen Türklerin ellerinde ki topraklar çeşitli vesilelerle ellerinden alınıyordu. Zamanla mevcut toprakların ancak %15’i Türklerin elinde kalmıştı.⁴⁵

Çarlık Rusyası 1905 yılına geldiğinde doğuda bir hayli Türk ili ve insanını hâkimiyeti altında tutuyordu. 1905 yılı Rusya’nın kendi tarihinde de dönüm noktası olan Uzak doğudaki Japonya’ya mağlup olunca ve ülkede sosyal ve ekonomik problemler artmış tarihte “I. Rus İhtilali” diye bilinen Meşrutiyet Çar II. Nikola tarafından ilan edilmişti.⁴⁶ Moskova ile Kafkasya arasındaki demiryolları kesilmiş, posta ve idare işlerine Gürcüler bakıyordu. Bu arada Abaşşitze Arslan Bey, Acara

⁴¹ Fahrettin ERDOĞAN, **Türk Ellerde Hatıralarım**, Ankara, 1998, s.27. ; DAYI, **Elviyey-i Selase’de Milli Teşkilatlanma**, s. 11. ; GÖKDEMİR, **Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti**, s.12.

⁴² “Asliye Mahkemelerinin kararlarına itiraz edilen mahkemelere verilen isim” İsmail PARLATIR, **Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, Ankara 2006, s.780.

⁴³ ERDOĞAN, **Türk Ellerde Hatıralarım**, s.27. ; DAYI, **Elviyey-i Selase’de Milli Teşkilatlanma**, s. 9.

⁴⁴ ERDOĞAN, **Türk Ellerde Hatıralarım**, s.27.

⁴⁵ ERDOĞAN, **Türk Ellerde Hatıralarım**, s.28. ; DAYI, **Elviyey-i Selase’de Milli Teşkilatlanma**, s. 11.

⁴⁶ İhsan ILGAR, **Rusya’da Birinci Müslüman Kongresi Tutanakları**, Ankara, 1990, s.V.

Türklerini bir araya toplayarak Batum’u işgal etmiş, etrafına tabyalar kazdırmıştı. Batum’u vali sıfatıyla birkaç ay idare etmişti. Ruslar deniz yoluyla kuvvet getirerek Batum’u geri aldılar. Ruslar yapılan bu hareketleri göz önüne alarak Ermenilerle Türkler arasına nifak sokmaya başlamıştı.⁴⁷

1905’de Rusya Japonya’ya yenilince, bölgedeki Türk halkı üzerindeki baskı azaldı. Azerbaycan’daki “Difâi Partisi”nin bir kolu, Ermeni komitecileriyle mücadele etmek üzere 1906’da Kars’ta açıldı.⁴⁸

3. I. Dünya Savaşında Ardahan

3.1. Savaşa Giden Süreç

XVIV. yüzyıl içerisinde önem kazanmış olan sanayileşme, milliyetçilik, sömürgecilik, aşırı silahlanma gibi genel nedenler, geç siyasi birliğini kurmuş Almanya’nın sömürge arayışları, Osmanlı Devleti’nin son yüzyılda kaybettiği toprakları geri kazanma çabaları, 1870 Sedan savaşıyla Fransa’nın Almanya’ya kaybettiği Alsace-Loren bölgesini yeniden ele geçirmek istemesi, Rusya’nın Panslavist emelleri çerçevesinde Balkanları ve boğazları ele geçirmek istemesi gibi özel nedenler I. Dünya Savaşı’nın çıkmasına zemin hazırlamıştır.⁴⁹ 28 Haziran 1914’te Avusturya Macaristan veliahdının öldürülmesi bahane oldu ve bir hafta içinde savaş patlak verdi.⁵⁰

Saraybosna suikastının yapıldığı sıralarda, Avrupa devletlerinin ekonomik ve siyasal üstünlüğü bütün dünyada doruğa ulaşmış bulunuyordu. Avrupa devletleri o zamana kadar görülmemiş bir zenginlik içerisinde buldukları gibi dünya topraklarının yarısı ve dünyadaki halkların üçte birine kurdukları sömürge devletleri ile hükmediyorlardı.⁵¹ Osmanlı Devleti Balkan Savaşlarındaki yenilginin etkisi ile ordu ve donanmasını ıslah etme ile uğraşırken diğer yandan da iki bloka ayrılmış Avrupa’da kendisini yalnızlıktan kurtarmak için birtakım ittifak teşebbüslerinde bulunuyordu.⁵²

⁴⁷ ERDOĞAN, *Türk Elleri Hatıralarım*, s.34.

⁴⁸ GÖKDEMİR, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, s.13.

⁴⁹ Sait KÜÇÜK, Lemin GÜLDEREN, *Milli Mücadele*, Ankara,2008, s.19-21.

⁵⁰ Halûk F. GÜRSEL, *Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri*, 1968, İstanbul, s.231. ; A. Halûk ÜLMAN, *I. Dünya Savaşı’na Giden Yol ve Savaş*, Ankara, 2002, s.17.

⁵¹ ÜLMAN, *I. Dünya Savaşı’na Giden Yol ve Savaş*, s.18.

⁵² Fahir ARMAOĞLU, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1990*, C/1, Ankara, 1993, 107-108.

Osmanlı Devleti savaşa girdiğinde İttihat ve Terakki Partisi iktidardaydı. 1908 ihtilaliyle iş başına gelmiş olan partinin başında Enver ve Talat Paşalar bulunuyordu. Sadrazam Sait Halim Paşa idi. Savaş çıktığı zaman Osmanlı Devleti müttefiksiz bir durumdaydı. 1911’de İngiltere, 1914’te Fransa, yine aynı tarihte Rusya ile müttefik olmak için çeşitli girişimlerde bulunmuş fakat başarısız olunmuştu.⁵³

Osmanlı Devleti’nin İtilaf Devletleri bloğuna katılmak için yaptığı teşebbüsler başarısız olunca ister istemez Almanya’nın yanına yanaşmıştır. Kabine de başta Sadrazam Sait Halim Paşa, Harbiye Nazırı Enver Paşa, Dâhiliye Nazırı Talat Beyler Alman ittifakına taraftılar. Üçlü İttifak bloğuna katılma teklifi ilk önce Avusturya’dan geldi bunun üzerine Alman İmparatoru II. Wilhelm’in de isteği üzerine başlayan ittifak görüşmeleri 2 Ağustos 1914’te Türk-Alman ittifakı imzalanmasıyla son buldu.⁵⁴

2 Ağustos 1914 tarihli antlaşma gereğince Almanya, Osmanlı Devleti, Avusturya ve Sırbistan arasındaki çatışmalara tarafsız kalacaktı. Osmanlı Devleti Almanya’nın yanında savaşa katılacaktı.⁵⁵

I. Dünya Savaşı’nda Almanya ve müttefiklerinin yanında yer alınması ve bunlar tarafından savaşın kazanılması halinde devletin siyasi varlığını muhafaza edebileceği gibi Kars, Ardahan ve Batum geri alınabilirdi.⁵⁶

Kısacası Osmanlı Devleti, Almanların güçlü ordusu ile Avrupa’da kazanacakları zaferden yararlanarak milli hedeflerini elde etmeyi, Almanlar ise Osmanlıların Doğu Anadolu ve Mısır’da girişecekleri askeri harekâtın başarısından yararlanarak Avrupa’daki zaferlerini kolaylaştırmayı hedefliyorlardı.⁵⁷

Rusya’nın bu savaşta yer almasının en büyük nedeni şüphesiz ki tarihi ananelerine dayanan bir politika ile İstanbul ve Çanakkale boğazlarını ele geçirme isteğiydi. Aynı zamanda Almanya’nın Osmanlı üzerinde kazandığı nüfuz

---

⁵³ GÜRSEL, *Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri*, s.232-233.

⁵⁴ ARMAOĞLU, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1990*, C/1, s.108.

⁵⁵ ÜLMAN, *I. Dünya Savaşı’na Giden Yol ve Savaş*, s.312. ; ARMAOĞLU, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1990*, C/1, s. 108.

⁵⁶ Mitat SERTOĞLU, “Birinci Cihan Savaşına Girişimizin Gerçek Sebepleri”, *Belgelerle Türk Tarihi*, Sayı:15, İstanbul, 1968, s.3-13.

⁵⁷ Nebahat Oran ARSLAN, *Birinci Dünya Savaşında Türkiye’deki Rus Savaş Esirleri*, İstanbul, 2008, s.23.

üstünlüğünün kırılmasının tek yolunun Berlin'den geçtiği düşüncesinin uyanması ve Almanya'yı ezme düşüncesi Rusya'yı bu savaşa sevk ediyordu.⁵⁸ 1 Ağustos 1914'te Almanya'nın Rusya'ya savaş ilan etmesiyle Rusya resmen savaşa girmiş oldu.⁵⁹

Ruslar harp başladıktan sonra savaşmaya son derece istekli görünüyorlardı. Devlet adamları ve hükümetten başlayarak bütün gazeteler hatta ayak takımına varıncaya kadar Rus halkı cengâver bir vaziyet alarak bütün Avrupa'yı titretmek istiyorlardı.⁶⁰

Osmanlı Devleti, Yunanistan ile Adalar'da yaşadığı sıkıntılardan ve boğazları emniyet altına almak için İngiltere'ye iki adet muharip gemi siparişi vermişti. “*Reşadiye*” ve “*Sultan Osman*” isimli gemiler 2 Ağustos 1914 günü teslim alınmak üzere iken, İngiltere hükümeti gemilere el koydu. Fakat tarih itibariyle İngiltere ne seferberlik nede savaş ilan etmişti. Tüm gazeteler ve halk olaya büyük bir tepki göstermişti.⁶¹

Reşadiye ve Sultan Osman gemilerine el konulduğu sıralarda Almanya'nın Akdeniz filosuna mensup iki savaş gemisi (Goeben ve Breslau) Amiral Souchon komutasında Çanakkale'ye doğru yol alıyorlardı. Goeben ve Breslau Çanakkale'ye doğru ilerledikleri duyulduğu sırada hükümet içerisinde anlaşmazlık çıkmıştı. Cavit Bey'in bulduğu bir formülle, İtilaf Devletlerinin kızgınlıklarını önlemek için, bu gemilerin İngilizlerin vermediği gemilerin yerine Osmanlı Donanması için satın alınması kararlaştırıldı denildi.⁶² Almanya'dan satın alınmış gibi gösterilen gemilere Türk Bayrağı çekilerek tayfalarına da fes giydirildi. Goben'e *Yavuz* ve Breslau'a da *Midilli* adları verilerek Osmanlı Donanmasına katıldı.⁶³

29-30 Ekim 1914 gecesi Amiral Souchon komutasındaki Osmanlı Donanmasına ait *Yavuz* ve *Midilli* gemileri Enver Paşa'nın emri ile Rusya'ya ait Odesa ve Sivastopol limanlarını bombaladı. Bu arada bazı Rus gemileri batırıldı. 2 Kasım 1914 tarihinde Rus İmparatoru II. Nikola Osmanlı Devletine karşı resmen

⁵⁸ KURAT, *Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, s.411. ; ARSLAN, *Birinci Dünya Savaşında Türkiye'deki Rus Savaş Esirleri*, s.23-24.

⁵⁹ KURAT, *Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, s.412. ; ARSLAN, *Birinci Dünya Savaşında Türkiye'deki Rus Savaş Esirleri*, s.23-24.

⁶⁰ İKDAM, 12 Teşrinievvel 1330 (25 Ekim 1914) Nu. 6352.

⁶¹ Mücahit ÖZÇELİK, *Türk Basınında Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Giriş Süreci*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara ; Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, , 2006, s.51-53..

⁶² ÜLMAN, *I. Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş*, s.313-314.

⁶³ ARMAOĞLU, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1990*, C/1, s.110.

savaş ilan etti.⁶⁴ Savaş sırasında birçok cephe açılmıştır burada Kafkas Cephesi ele alındı.

3.2. Kafkas Cephesi

Ruslar Kafkas Cephesinde Osmanlı Devletine karşı koyacağı kuvvetleri; I. Kafkas Kolordusu (20. ve 39. Piyade Fırkalarından mürekkep olup içerisinde ikişer alay ve piyade livası ile sıhhiye ve nakliye birlikleri barındırıyordu), II. Kafkas Kolordusu (51. Piyade Fırkası, II. Kafkas Avcı Livası ve II. Kafkas Süvari Fırkasından oluşuyordu) III. Kafkas Kazak Süvari Fırkası, 66. İhtiyat Piyade Fırkası'ndan oluşuyordu.⁶⁵

Rusların Kafkasya Ordusu 100 tabur, 117 sotni bölük ve 256 toptan oluşuyordu. Kafkas sınırındaki Türk kuvvetlerinin toplamı 70.000-80.000 kişi ve 160 toptan ibaretti.⁶⁶

Kafkas Cephesindeki savaş 2 Kasım 1914'te Rusların Türk sınırını geçmesiyle başladı.⁶⁷ Hasan İzzet Paşa maiyetindeki XI. Kolordu iki tümeni ve bir süvari tümeni ile Rus kuvvetleri 6 Kasım'da Köprüköy'de karşı karşıya geldiler. Rus komutan Bergman kuvvetleri sınırda durduruldu. Ruslar 7.000'den fazla ölü ve yaralı verdiler. Osmanlı Ordusu daha fazla kayıp vermesine rağmen morali yükselmişti.⁶⁸

Rusların Kafkas Cephesindeki kuvvetleri diğer bölgelerdeki kuvvetlerine nazaran pek güçlü değildi. Alman Komutan Hidenburg komutasındaki Almanya kuvvetleri Tannenberg'de 26-30 Ağustos 1914'te Rusları mağlup ettiği zaman bölgede bulunan Türk askeri ateşesi Enver Paşa'ya Rusların yan cenahtan kuşatıldığı zaman dehşete düştüğünü bildirilmişti.⁶⁹

3.2.1. Ardahan Baskını

3.Piyade Tümeni'nin 8. Piyade Alayı 1. ve 2. Taburları Müfrezesi Alman Topçu Yarbay Ştange Komutasında 9 Aralık 1914'te Rize'ye çıkarıldı. Alayın

---

⁶⁴ ÜLMAN, **I. Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş**, s.320. ; ARMAOĞLU, **20. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1990**, C/1, s.110. ; GÜRSEL, **Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri**, s.164.

⁶⁵ Ali İhsan SABİS, **Harp Hatıralarım**, C/II, Ankara, 1951, s.18-19.

⁶⁶ W.E.D. ALLEN ve Ölü Paul MURATTOF, **1828-1921 Türk Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, Ankara, 1956, s. 224-227.

⁶⁷ ARSLAN, **Birinci Dünya Savaşında Türkiye'deki Rus Savaş Esirleri**, s.26.

⁶⁸ ALLEN, MURATTOF, **1828-1921 Türk Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, s.228-229.

⁶⁹ ARSLAN, **Birinci Dünya Savaşında Türkiye'deki Rus Savaş Esirleri**, s.27.

makineli tüfek bölüğü yoktu. Bahattin Şakir Bey Müfrezesi ile Teşkilat-ı Mahsusa Milo Hudut Taburu Artvin ve civarında konuşlandı. Yakup Cemil Bey Müfrezesi, Ardahan istikametine özel göreve gitmekteydi. Artvin ile Ardahan arasında bu sırada 3000 kadar milis vardır.⁷⁰

10 Aralık 1914'te Rize'den harekete geçen Ştanke Bey Müfrezesi kıyı yolu ile 16 Aralık 1914'te Hopa'ya vardı. Bölgedeki kış koşulları harekati ağırlaştırmaktaydı. 24 Aralık 1914 günü Ardahan üzerine harekete geçildi. Yalnızçam geçidi Ruslar tarafından tutulmuştu. Buraya karşı yapılan hareket kar ve tipinin yolları kapaması nedeniyle başarılı olamadı. Yeniden 27 Aralık'ta yapılan ikinci harekatta Ruslar, Yalnızçam geçidini bırakıp Ardahan içlerine çekilmişti.⁷¹

Yapılan keşifler sonucuna göre Rusların Ardahan'daki kuvvetlerinin 2 Piyade taburu ile kuvvetli süvari birliği, 2 batarya olduğu anlaşıldı. 29 Aralık 1914'te Ştanke Bey Ardahan üzerine taarruz etmeye karar verdi. Çetelerin Reisi olan Bahattin Şakir Bey aracılığı ile çetelere emir verebiliyordu. 29 Aralık 1914 günü yapılan taarruzla Ardahan zapt edildi. Ardahan'ın zaptı sırasında 149 şehit, 411 yaralı, 15 kayıp verildi.

Ruslar şehirden çekilirken şehri yağmalamış, yangınlar çıkarıp Müslüman halka işkence yapıp cinayetler işlemişlerdi.

Bölgede devam eden çetin kış koşulları Ştanke Bey Müfrezesinin Oltu istikametine ilerlemesini engelliyordu. Bu sırada Sarıkamış askeri faciası yaşandı. Bundan habersiz olan Ştanke Bey tüm yolların kesişme noktası olan Ardahan'ın elde tutulabilmesi için Baş Kumandanlıktan yardım istemekteydi.⁷²

Müfreze 3 Ocak 1915'te saat 07:00'de Kars-Şavşat-Oltu taraflarından üç koldan Rus taarruzuna uğradı. Taarruz eden Rus birlikleri en az 3 Piyade Taburu ile 2 Kazak Süvari Alayı, 2 makineli tüfek ve 12 toptan ibaretti. Çok güç şartlar altında savunmasını devam ettiren müfreze saat 17:00 sularında Şavşat istikametine çekilmeye çalışırken 19:00'da artçı bölüğü Kazakların hücumu ile tamamen imha oldu.

---

⁷⁰ Birinci Dünya Savaşında Türk Harbi Kafkas Cephesi **III. Ordu Harekatı C.I**, Ankara, 1993, s.599.

⁷¹ **III. Ordu Harekatı C.I**, Ankara, 1993, s.603.

⁷² **III. Ordu Harekatı C.I**, Ankara, 1993, s.604.

Müfrezenin zayıfatı ağır oldu. 500 yaralı ve 3 hekim Ardahan'da kaldı. Halk'ta müfreze ile geri çekilince karışıklık meydana geldi. Ardahan 4 gün süren kurtuluşun ardından yeniden işgale uğramış oldu.⁷³

3.2.2. Sarıkamış Harekâtı

14 Aralık 1914'te Köprüköy'de Enver Paşa, III. Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa ve Alman komutanlar harp planları üzerinde çalışma yaparken, Hasan İzzet Paşa mevsim şartları ve ordunun eksiklerini göz önünde bulundurarak harekâtın yapılmasının imkânsız olduğunu dile getirmiştir. Bunun üzerine Enver Paşa tarafından görevinden azil edilmiştir. III. Ordu Komutanlığını Enver Paşa kendi uhdesine almıştır.⁷⁴

III. Ordunun 81 taburu vardı. Ordunun en önemli eksiklikleri, Talim-Terbiye eksikliği, cephanenin azlığı, yiyecek-içecek durumları iyi değildi. Posta sisteminde eksikler vardı. Yemen cephesinden bölgeye sevk edilmiş askerlerin çoğu yazlık kıyafetlerle bölgeye nakil edilmişti. Bu durumda savunmada kalması gereken orduya taarruz emredildi.⁷⁵

Başkomutan Enver Paşa, Güney Kafkasya ve Kuzey İran'a girip Rusları arkadan çevirmek için 20 Aralık 1914'te 150.000 kişilik bir Türk kuvvetine Sarıkamış-Umraniye istikametinde taarruz emri verdi. Aralık tarihinde harekât başladı 22 Aralık 1914'ten 19 Ocak 1915'e kadar devam eden harekât neticesinde; yüksek dağlar, yolsuzluk, soğuk, açlık ve salgın hastalıklar nedeniyle 90 bin kişilik bir kayıp verilmesine rağmen çevirme harekâtı başarılı olmadı.⁷⁶

Sarıkamış harekâtı esnasında III. Ordunun mevcudu yaralılar, hastalar ve firarilerle birlikte üçte iki oranında küçülmüştü. Diğer yandan tifüs ve diğer salgın hastalıklar ordu mevcudunu azaltmakta idi. Ordu Komutanı Hafız Hakkı Paşa tifüs hastalığından vefat etmişti.⁷⁷

⁷³ III. Ordu Harekâtı C.I, Ankara, 1993, s.604-605.

⁷⁴ Cihat GÖKTEPE, "Sarıkamış Harekâtı ve Şehitler Hakkında Bazı Değerlendirmeler", **Bütün Yönleriyle Sarıkamış Sempozyumu**, İstanbul, 2006, s.125-133.

⁷⁵ Yücel ÖZKAYA, "1914-1918 Yılları Arasında Birinci Dünya Savaşı", **Milli Mücadele Tarihi-Makaleler**, Ankara, 2002, s.1-19.

⁷⁶ ARMAOĞLU, **20. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1990**, C/1, s.112.

⁷⁷ Fahri BELEN, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1915 Yılı Hareketleri**, C/II, Ankara, 1964, s.91.

Sarikamış Harekât'ından sonra Rus Kafkas ordusunun komuta heyetinde bir takım önemli değişiklikler yapılmıştır. Bu değişiklikler dâhilinde daha önce Rus Kafkas Ordusu Erkan-ı Harbiye Reisi (Kurmay Başkanı) olan General Yudenich, I. Ferikliğe (Orgeneralliğe) yükseltilerek Mart ayının sonundan itibaren Kafkas Ordusu Başkumandanlığı'na tayin edilmiştir.⁷⁸

Sarikamış yenilgisinden sonra Kafkas Cephesindeki harp teşebbüsü Ruslara geçmişti. Rusların bu andan itibaren müdafaa'da kalmayıp, taarruza geçecekleri aşikârdı.⁷⁹ 1915 yılı içerisinde Doğu Anadolu'yu savunmakta olan III. Ordu beklemekteydi.⁸⁰ Türk Ordusu Tortum-Aşkale- Azap hattında konuşlanmıştı.⁸¹ Rus ordusu 10 Ocak 1916 tarihinde taarruza başladı. X. Türk kolordusu saldırıyı sert müdafaa ile cevap verdi.⁸²

17 Ocak günü Vorobyev başkanlığındaki Rus ordusu Köprüköy'ü işgal etti.⁸³ 19 Ocak'ta ise Hasankale Rus kuvvetlerince işgal edildi. Erzurum yolu böylece Ruslara açılmış bulunuyordu. III. Ordu mağlup oldu ve önemli kayıplar verdi.⁸⁴ Erzurum yolu açılan Ruslar 11 Şubat'ta ağır bir top ateşi ile Uzunahmet bölgesinden Erzurum üzerine yüklenmeye başladılar. 15/16 Şubat gecesine kadar Türk kuvvetleri ancak dayanabildiler.⁸⁵ Rus Kazak birlikleri tarafından Erzurum 16 Şubat 1916 tarihinde işgal edildi.⁸⁶

III. Ordu karargâhı Erzincan'a nakil edildi. Ruslar güneyde ilerleyerek Van, Bitlis, Muş'u işgal ettiler.⁸⁷ Hız kesmeden Rus birlikleri Mart 1916'da Rize'yi, 19 Nisanda Trabzon'u işgal ettiler.⁸⁸ 25 Temmuzda Erzincan Ruslar tarafından işgal edildi.⁸⁹

1917 yılına gelindiği zaman, bu yılın kış mevsiminin çok ağır geçmesinden dolayı muharebe bu cephede durma noktasına gelmişti. İlbahara gelindiğinde karların erimesi bu durumda bir değişiklik yaratmadı. Daha önce çok faal olan bu

⁷⁸ MASLOFSKİ, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi** ,(Çev Kaymakam Hakkı) Ankara,1935, s.171.

⁷⁹ Nurcan YAVUZ, **İşgal ve Mezalimde Erzincan**, Ankara,1995, s.24.

⁸⁰ Enver Ziya KARAL, **Osmanlı Tarihi C/IX**, Ankara, 1996, s.422-424.

⁸¹ YAVUZ, **İşgal ve Mezalimde Erzincan**, s.25.

⁸² ALLEN, MURATTOF, **1828-1921 Türk Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, s.310.

⁸³ ALLEN, MURATTOF, **1828-1921 Türk Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, s.315.

⁸⁴ YAVUZ, **İşgal ve Mezalimde Erzincan**, s.29.

⁸⁵ ALLEN, MURATTOF, **1828-1921 Türk Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, s.329-335.

⁸⁶ Kemal ARI, **Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi**, Ankara, 1997, s.202.

⁸⁷ Ahmet İZZET PAŞA, **Feryadım, C/1**, İstanbul, 1992, s.209-210.

⁸⁸ ARSLAN, **Birinci Dünya Savaşında Türkiye'deki Rus Savaş Esirleri**, s.29.

⁸⁹ YAVUZ, **İşgal ve Mezalimde Erzincan**, s.29.

cephede mevsimin ve taraflarında isteksiz hareketleriyle meydana gelen durgunluk bir nevi ateşkes anlamına geliyordu ve her iki tarafın da dikkatlerini diğer bölgelerde yoğunlaştırmasına izin veriyordu.⁹⁰

I.Dünya Savaşında 1917 yılının en önemli olaylarından biri şüphesiz ki Rusya da meydana gelen Bolşevik ihtilâli idi. Fransa'da meydana gelen olayların Rusya içine yansması idi. Fikir Akımları, Köylü Meselesi ve İşçi Meselesi bunda etkili oldu. Bolşevik ihtilâlini hazırlayan sebeplerin en temelinde korkunç derece de artan sosyal adaletsizlik yatmaktaydı. Ülkede bu dönemde büyük servete sahip olan zenginler ile çok fakir olan köylü ve işçiler olmak üzere kesin çizgilerle ikiye ayrılmaktaydı.⁹¹ Halen devam etmekte olan savaşta kesin bir başarı elde edilememişti. Çanakkale yolu ile müttefiklerden yardım alınamadı, halk gıda sıkıntısına düşmüştü. 8 Mart 1917'de halk Petersburg sokaklarına dökülmesiyle ihtilal evresi başladı. 16 Mart'ta II. Nikola tahtından feragat etti. 14 Eylül 1917'de Cumhuriyet ilan edildi. 7 Kasım'da askeri darbe yapıldı ve 8 Kasım'da Lenin ülkenin başına geçerek Bolşevik rejimini başlattı. İlk teşebbüs olarak tüm gizli antlaşmaları açıkladı ve Almanya nezdinde barış için teşebbüste bulundu.⁹²

Rusya'nın barış konusunda 21 Kasımda Almanya'ya yaptığı teklife, 27 Kasımda Almanya olumlu cevap verdi.⁹³ 9/22 Aralık 1917 tarihinde savaşa taraf olan devletler Avusturya-Macaristan, Almanya, Bulgaristan, Osmanlı Devleti ve Sovyet Rusya arasında müzakereler başladı.⁹⁴

Brest-Litovsk'da imzalanacak olan mütareke, bütün Rus cepheleleri için geçerli olacaktı. Bunu da daha sonra yapılacak olan özel mukavelelerle sağlayacaktı. Brest-Litovsk'daki bu özel mukaveleler gereği olarak Vehip Paşa, 24 Kasım 1917'de, Rus tarafına Kafkas cephesine ait olarak bir mütareke teklifinde bulundu.⁹⁵ Fakat Kafkas cephesinde mütarekenin yapılması hususunda bir takım siyasi zorluklar ortaya çıkmıştı. Osmanlı Devleti Lenin hükümetini tanımamış, 18 Kasımda Maveray-yı

⁹⁰ Âdem PAZARBAŞI, **Birinci Dünya Savaşı'nın 1917 Yılı**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya; Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s.81-82.

⁹¹ Ahmet GÜNDÜZ, "1917 Bolşevik İhtilâlinin Türk Dünyasındaki Yansımaları", **Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi C/6, Sayı:1**, 2005, s.1-12.

⁹² ARMAOĞLU, **20. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1990, C/1**, s.128-132.

⁹³ GÜRSEL, **Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri**, s.174-175.

⁹⁴ Selami KILIÇ, **Türk Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, İstanbul,1998, s.140.

⁹⁵ Nurcan YAVUZ, "Erzincan Mütarekesi'nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi" , **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi C. XVII, S. XXVIII** Ankara, s.210.

Kafkas Komiserliği adında bölgede kurulan ve kendini Sovyet Rusya'nın bir parçası olarak gören hükümetle antlaşma yapma yoluna gitmişti.⁹⁶

3.3. Erzincan Mütarekesi ve Brest- Litovsk Antlaşması

5 Aralık 1917'de Erzincan'da başlayan barış görüşmeleri 18 Aralık 1917 öğleden sonra 14 maddelik bir mütareke imzalanmasıyla son bulmuştur. Erzincan Mütareke'sine göre iki taraf Kafkas Cephesindeki savaşa son verecektir.⁹⁷

Brest-Litovsk görüşmelerinde Almanya'yı Von Rosenberg ile Richard von Kühlmann, Osmanlı Devletini ise İbrahim Hakkı Paşa ve Zeki Paşa temsil ediyordu.⁹⁸

Brest-Litovsk'ta yapılan görüşmeler sırasında Osmanlı Devleti temsilcileri Rus işgali altında bulunan yerlerin hemen boşaltılmasını, Ermenilerin silahlandırılmasına son verilmesini, 93 harbinden sonra Rusya'ya savaş tazminatı olarak bırakılan Ardahan, Kars ve Batum'un Türkiye'ye verilmesini talep ettiler.⁹⁹

3 Mart 1918 tarihinde Brest-Litovsk Antlaşması Almanya, Osmanlı Devleti, Avusturya- Macaristan ve Bulgaristan ile Rusya arasında imzalandı.¹⁰⁰ 14 maddelik asıl antlaşma metni ve buna ilaveten taraf devletlerarasında özel olarak olarak imzalanmış ek protokollerden oluşmaktaydı.¹⁰¹

Brest-Litovsk barış antlaşmasının Osmanlı Devletini doğrudan ilgilendiren maddesi 4. Madde idi. Buna göre; Ardahan, Kars ve Batum bölgesi Rus askerleri tarafından gecikmeden tahliye edilecektir. Rusya bölgenin ulusal ve uluslar arası

---

⁹⁶ KILIÇ, **Türk Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, s.91.

⁹⁷ YAVUZ, "Erzincan Mütarekesi'nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi" , s.220-221.. ; KILIÇ, **Türk Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, s.100-101.

⁹⁸ **Texts Of The Russian "Peace"**, Washington Government Printing Office, Washington, 1918, s.14.

⁹⁹ Rifat UÇAROL, **Siyasi Tarih (1789-1999)**, Filiz Kitabevi, İstanbul,2000, s.487-480.

¹⁰⁰ Ariadna TYRKOVA-WILLIAMS, **From Liberty to Brest-Litovsk**, Macmillan and Co. Limited, London, 1919, s.491. ; **Texts Of The Russian "Peace"**, s. 13. ; Judah L. MAGNES , **Rusia and Germany at Brest-Litovsk**, The Rand School Of Social Sciene, New York, 1919, s.168,

"Rusya ile sulh ahd edildi. Bu sayede yalnız şark cephesinde sulh ve sükun tesis etmekle kalmıyor itilaf dünyasının bizim etrafımıza çevirdikleri fesadi çemberde kati bir surete de yıkılıyor. Rusya ile ahd etmemiz üzerine Rus dahili ahvali bizim için amiti gaib etmiyor. Komşu memlekette olup biten şeyler herkes gibi bizim nazarı dikkatimizi işgal edecektir." **VAKİT**, 5 Mart 1918, Numro: 135.

¹⁰¹ KILIÇ, **Türk Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, s.376-377.

ilişkilerini düzenlemesine karışmayacaktır. Bölge halkının yeni durumunu belirlemede komşu ülkeler ve özellikle Osmanlı Devleti rol oynayacaktır.¹⁰²

Brest-Litovsk antlaşması gereği Rus askerleri Doğu Anadolu'da işgal ettikleri araziye birer birer bırakıp çekilmeye başladıkları zaman bölgede Rus askeri kıyafetine giren ve Rus askerlerinin bırakıp gittikleri silah ve cephaneyi elde eden Ermeni çeteleri sistemli bir şekilde pek feci mezalim hareketine girişmişlerdi. Bu mezalimin içinde her nevi olay vardı. Köyleri tamamen tahrip etmek, çoluk çocuk, kadın, erkek, ihtiyar rast geldikleri insanları feci şekilde katletmek veya bu insanları bir araya toplayıp öteye beriye doldurarak ateşte yakmak, çocukları benzine buladıktan sonra ateşe vermek, ırza tecavüz, malların gasp edilmesi, katliamlar yapılmıştı. İnsanlığa yapılabilecek hür türlü fenalık bölge insanına Ermeniler tarafından yapılmıştır.¹⁰³

3.4. I. Doğu Harekâtı

Antlaşmaya müteakip, şartları kabul etmek istemeyen Ermeni çeteleri bölge halkı üzerinde baskı uygulamaya başladılar. Ermeni General Areşof, Antranik ve Yüzbaşı Kantarcıyof Aganik'in yaptığı plana göre: 1918 Mart ayının ilk haftasından itibaren Nisan sonuna kadarki süre zarfında Kars, Kağızman, Sarıkamış, Şüregel ve Zaruşat'ı ele geçirip 20.000'den fazla Türkü, tüyler ürpertici usullerle katliama uğratıp şehit ettiler.¹⁰⁴ Bu bölgede Ermenilerin yaptığı ilk katliam değildi daha öncede aynı yöntemleri kullanarak bölgenin Türk ve Müslüman ahalisini fırsat buldukça imha yoluna gidiyorlardı.

1915 Ocak ayından başlayarak üç ay boyunca Kars ilinden 40.000'den fazla silahsız Müslüman Türk'ü katliam yaparak imha etmeleri gerekse halkın "*Otuz Dört Kırgını*" dediği 1918 baharındaki bu Ermeni Mezalimi sırasında 20.000 den fazla Türk'ü katletmeleri, 93 harbenden sonra Elviye-i Selase'nin "*Kırk Yıllık Kara Günleri*" nin son felaketi olmuştu.¹⁰⁵

Katliamları durdurmak için 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa da Rus-Kafkas Orduları Başkomutanı General Prejevalski ve Rus-Kafkas Ordusu Komutanı General

¹⁰² **Texts Of The Russian "Peace"**, s. 16. ; **MAGNES, Rusia and Germany at Brest-Litovsk**, s.168-169.

¹⁰³ **Tanin**, 13 Mart 1334 (1918), Numro :3324.

¹⁰⁴ **GÖKDEMİR, Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti**, s.17-18.

¹⁰⁵ **KIRZIOĞLU, Kars Tarihi**, s.555.

Odişelidze nezdinde girişimlerde bulundu. General Odişelidze cevabında Türklerin katledildiğini kabul ederek, durdurulması için gerekli önlemleri alacağını belirtti. Fakat verilen sözlerin hiç birisi Ermeni taşkınlıklarını ve katliamlarını durdurmaya yetmedi.¹⁰⁶

Siyasî hareketleri sonuçsuz kalması üzerine Başkomutanlık Vekili Enver Paşa, Ermenilerin, Bolşeviklerin izin ve desteğiyle yürüttüğü Büyük Ermenistan projesini ortadan kaldırmak için Ocak ayının sonunda III. ve II. Ordu Komutanlıklarına ileri harekât emrini verdi.¹⁰⁷

Doğu cephesi komutanı Kâzım Karabekir ile Batı Dersim komutanı Binbaşı Halit Bey'in emrindeki kuvvetler Erzincan üzerine harekete geçti. Tam anlamıyla kuşatılan Albay Morel ve bağlı kuvvetler çekilmek zorunda kaldılar. Erzincan Türk birlikleri tarafından 13 Şubat 1918 tarihinde kurtarıldı.¹⁰⁸

12 Mart 1918¹⁰⁹ Kazım Karabekir komutasındaki Türk ordusu Erzurum'u işgalden kurtardı. Ardahan 3 Nisan 1918'de Türk topraklarına katıldı.¹¹⁰ 14 Nisan 1918'de Batum işgalden kurtarıldı.¹¹¹ 25 Nisan 1918¹¹² günü Kars 40 yıllık düşman esaretinden sonra Türk ordusu tarafından yeniden anavatana katıldı.¹¹³

---

¹⁰⁶ Nebahat Oran ARSLAN, "I. Dünya Savaşı Sırasında Kars, Ardahan, Iğdır", **Kars Ardahan Iğdır İllerinin Tarih Kültür Ve Ekonomi Sempozyumu**, Ankara, 2004, s.30-38.

¹⁰⁷ Kâzım KARABEKİR, **Kazım Karabekir'in Kaleminden Doğunun Kurtuluşu**, Erzurum, 1990, s. 55.

¹⁰⁸ Kenan Ziya TAŞ, "Erzincan'ın Düşman İşgalinden Kurtuluşu", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı 55, Cilt: XIX, Ankara, 2003 s.371-382.

¹⁰⁹ "Aylardan beri düşman istilası adında yaşamış ana vatandan uzak, gizli gizli ağlamış bir Osmanlı şehri daha, hasret ve istiyak ile açılan kollarımızın arasına düştü: Erzurum. Evvelki akşam Erzurum'da toplanan çetelere karşı gece yarısı bir baskın ile ileri kitaatımız Şarki Anadolu'nun bu büyük ve güzel şehrine dahil oldular." **TANİN**, 13 Mart 1334 (1918), Numro: 3324.

¹¹⁰ "Tebliğ Resmî: Kafkas Cephesinde kitaatımız geniş bir cephede ileri hareketlerine devam ettiler. Van gölü şimal sahilindeki Erciş kasabasını şiddetli bir muharebeyi müteakip işgal ettiler. Sarıkamış'ın garbindaki kuvvetli ileri mevazi' ve müstahken mevaki' bil hücum zapt eyledik. Ardahan'ı aldık. 34 havan topu ve bir hayli cephaneye elimize geçti. Karadeniz istikametinde eski hududa geçtik." **ATİ**, 19 Mart 1334 (1918), Numro: 96. ;**Kars**, CHP Halkevleri Bürosu Yayınlarından, İstanbul, 1943, s.38.

¹¹¹ "Kahraman askerlerimiz nisanın on üçüncü akşamı şehre dahil oldu. Dün varid olan haberler üzerine Osmanlı sancağı temevvüc ettiğini bildirmekteydi. Diğer kesimimizde munderic tebliğ-i resmî ile teyid eden bu haber derhal İstanbul'a şayi olmuş ve her tarafta büyük şevk tevliid etmiştir." **SABAHA**, 16 Nisan 1334 (1918), Numro:10293.

¹¹² "26 Nisan 1334 tarihiyle Karargah-ı Umumiden tebliğ edilmiştir. Kafkas Cephesinde: Kars civarında muaffakiyetli müsademet neticesinde Kars kalesini aldık. Muhtelif çaplarda 860 top iğtinam ettik." **SABAHA**, 27 Nisan 1334 (1918), Numro: 10304. **ATİ**, 27 Nisan 1334 (1918), Numro:134.

¹¹³ KARABEKİR, **Kazım Karabekir'in Kaleminden Doğunun Kurtuluşu**, s. 146-327.

Kars kalesinin kahraman ve yorulmak bilmez ordumuz tarafından zabtıyla, Brest-Litovsk muahedesinin bize iade ettiği yerleri tamamıyla topraklarımıza katılmıştır.¹¹⁴

3.5. Elviye-i Selase'de Halk Oylaması

Elviye-i Selase 30 Nisan 1918 tarihi itibariyle tamamen Türk topraklarına katılmıştı.¹¹⁵ 40 yıllık esaretten kurtulan bölgede işin askeri boyutu görünürde bitmişti fakat Brest-Litovsk müahedesine göre işin hukuki boyutunun yerine getirilmesi gerekiyordu. Bunun için bölgede yapılacak olan halk oylaması için askeri makamlar bu oylamaya nezaret edeceklerdi.

Dâhiliye Nezareti Müşteşarı Abdulhaluk (Renda) Bey başkanlığındaki heyet, Kars'a Hilmi (Uran), Ardahan'a Şükrü (Kesebir), Kağızman'a Asaf Talat, Oltu'ya da Necati Bey Plebisit¹¹⁶ yapmak üzere görevlendirilmişlerdi. Hilmi Uran, Kars'a gittiğinde gördüğü manzaraları hatıralarında şöyle anlatır: *“Ruslar ve Ermeniler evlerini olduğu gibi bırakıp kaçmış oldukları için, biz vardığımız da Kars, hakiki bir sahipsizlik durumunda ve büyük bir hercümerç içinde idi... Hemen her köylü evini Ermenilerin yaktığından ve eşyasını Ermeniler alıp götürdüğünden şikayet eder ve boynunu bükerek kasaba da kendisine ev ve eşya isterdi.”*¹¹⁷

Heyetin yaptığı çalışmalar neticesinde Rus istatistik ve haritalarına dayanılarak 62 seçim noktası oluşturuldu. 12 Haziran 1918 tarihinde Plebisit'e başlandı. 19 yaşını doldurmuş erkek nüfus bu oylamaya katılabiliyordu. Anavatana ilhaka evet demek için üzerinde Ay-yıldız bulunan beyaz kâğıt hayır içinse mavi kâğıt kullanılmıştır.¹¹⁸

Oylama işlemi, her kazanın taksim edildiği nahiyelere haber gönderildi ve nahiyeleri teşkil eden köylerin ahalisinin nahiyelerde, merkeze bağlı olanların da kasaba toplanarak 12 Haziran'da oy kullanması istendi.

¹¹⁴ ATİ, 27 Nisan 1334 (1918), Numro:134.

¹¹⁵ DAYI, **Elviyey-i Selase'de Milli Teşkilatlanma**, s. 52.

¹¹⁶ *“Halkı ilgilendiren önemli bir sorun hakkında seçmenlerin karar vermek için direkt olarak oy kullanma, halkın, kabul yada red edebilme haklarını kullanıp, kararlarını belirtmeleri amacıyla yapılan halkoylomasına verilen addır. Daha dar manada Referandum bu durumu karşılar.”* Johannes MATTERN, **The Employment Of The Plebiscite In The Determination Of Sovereignty**, The Johns Hopkins Press, Baltimore, 1920, s. 11-12.

¹¹⁷ Hilmi URAN, **Hatıralarım**, Ankara, 1959, s.82-96.

¹¹⁸ DAYI, **Elviyey-i Selase'de Milli Teşkilatlanma**, s. 61.

Ardahan'da halk toplandıktan sonra Brest-Litovsk müahedesinin 4. Maddesi halka anlatıldı. Ancak oylama işlemi başladığı sırada kimse buna katılmadı. Halkın bu ciddi anlamlı tezahürünün sorulduğu zaman 1914 senesinde Türk askeriyeye beraber savaştıklarını, Türk ordusu ricat ettiğinde kendilerinin de geri çekildiğini, bu şekilde oy talebinde bulunmasının kendilerine güvenilmediğini gösterdiğini söylediler. Bunun antlaşma gereği yapıldığı halka anlatılınca, bunun bir zorunluluk olduğu söylenince halk ay yıldızlı beyaz oy kâğıtlarını öperek ve ağlayarak sandıklara atmaya başladılar.¹¹⁹

Yapılan nüfus sayım işlemlerinin üç liva içerisinde en erken tamamlandığı yer Ardahan sancağı oldu. Bundan dolayı halkoyuna ilk önce burada başvuruldu. Ardahan sancağı dâhilinde 85 köyden 74'ü Müslüman 11'i gayr-ı müslim olup bu köylerde aynı zamanda 3175 Müslüman, 1000 gayr-ı Müslim hane mevcuttu.¹²⁰

Ardahan sancağı dâhilinde 83.880 nüfus mevcut idi. Bu kişilerden oy kullananların 22.644'ü anavatana ilhaka evet derken 57 kişi ise ret yönünde oy kullanmıştır. Kars dâhilinde 19.376 kabul oya karşılık 70 ret oyu, Batum'da ise 16.317'e karşılık 8 ret oyu kullanılmıştır. Halkın kendi isteği doğrultusunda Elviye-i Selase yeniden anavatana katılmış oldu.¹²¹

Elviye-i Selase dâhilinde toplanan 300.000 oyun içerisinde sadece 162 Rus muhalif kaldı. Geriye kalanlar Türk vatandaşlığını kabul etmişlerdi. Oylamadan itibaren Elviye-i Selase Türk anavatana kavuşmuş oldu. 15 Haziran 1918 günü padişah tarafından Elviye-i Selase'nin Anavatana katılması üzerine, ahalisine bir hattı hümayun ile teşekkür etmiştir.¹²²

Ermeni, Gürcü ve Rus makamlar tarafından yapılan Plebisit çeşitli eleştirilere maruz kaldı. Sonucu beğenmeyen bu ülkeler çeşitli bahaneler öne sürüyordu. Osmanlı hükümeti bu protestoları dikkate şayan görmeyerek padişah fermanı doğrultusunda aldığı bakanlar kurulu kararı ile ilhak işlemi tamamladı.¹²³

¹¹⁹ Serpil SÜRMEİ, *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, Ankara, 2001, s.225-226.

¹²⁰ SÜRMEİ, *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, s.226-227.

¹²¹ Birsen KARATAŞ, *I. Dönem TBMM'de Ardahan Milletvekilleri ve Faaliyetleri* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kars; Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, , 2007, s.11-12. ; DAYI, *Elviye-i Selase'de Milli Teşkilatlanma*, s. 63.

¹²² DAYI, *Elviye-i Selase'de Milli Teşkilatlanma*, s. 65.

¹²³ GÖKDEMİR, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, s.24-25.

3.6. Mondros Mütarekesi ve Elviye-i Selase

Birinci Dünya Savaşı'na Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan'ın oluşturduğu grup ile katılan Osmanlı Devleti'nin durumu 1918 yılına gelindiğinde pek iç açıcı değildi. 1911 yılından beri sürekli savaşmakta olan Osmanlı Devleti, büyük savaşta insan ve malzeme kaynaklarının çoğunu tüketmişti. Devletin temel taşı olan Anadolu sosyal ve ekonomik açıdan çökmüş durumdaydı. Aktif iş gücünün askerlik hizmeti yapıyor olması nedeniyle üretim düşmüş, fiyatlar alabildiğine yükselmiş, yoksulluk artmıştı. Ekonomik çöküntü, sosyal çöküntüyü de beraberinde getirmiş; ordudan kaçan askerlerin gruplar halinde soygun, talan vb. suçları işlemesi nedeniyle devlet otoritesi kalmamıştı. Ordu, savaş gücünü kaybetmişti. Ateşkes antlaşmasının bir an önce imzalanması ise bir zorunluluk halini almıştı.¹²⁴

İtilaf Devletleri ile ateşkes zemini arayan Osmanlı Devleti, 17 Nisan 1916 tarihinde Katülemare'de esir olduktan sonra Heybeliada da tutulan General Towshend'e arabulucuk yapmayı teklif etti.¹²⁵ 16 Ekim 1918 tarihinde esir İngiliz General Tawshend'e Sadrazam Ahmet İzzet Paşa tarafından arabulucu yapmasını istedi, Tawshend bunu kabul etti. 18 Ekim 1918 tarihinde serbest bırakılan General Bandırma üzerinden İzmir'e ulaştı. 24 Ekim 1918 tarihinde mütareke görüşmeleri için Rauf Orbay başkanlığında Hariciye Nezareti Müsteşarı Reşat Hikmet, Erkan-ı Harp Kaymakamı Sadullah Bey ve Ali Fuat Bey Mondros'a doğru yola çıktılar.¹²⁶

30 Ekim 1918 günü İtilâf Devletleri adına İngiliz Akdeniz Filosu Komutanı Vis Amiral Calthorpe ile Osmanlı Devleti adına Rauf Bey, Reşat Hikmet ve Sadullah Bey'lerin imzaladıkları Mondros Mütareke namesi 25 maddeden oluşmaktaydı.¹²⁷

Mondros Mütarekesi metninde Elviye-i Selase bölgesini doğrudan ilgilendiren iki maddesi 7. , 15. ve 24. Maddeleri idi. Bunlar:

7. madde *“Müttefikler emniyetlerini tehdit edecek vaziyet zuhurunda herhangi sevkülceyiş noktasını işgal hakkını haiz olacaklardır”*.¹²⁸

¹²⁴ Hamza EROĞLU, **Türk İnkılâp Tarihi**, Ankara, 1990, s.86–87.

¹²⁵ Ali TÜRKGEİDİ, **Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, Ankara, 1948, s.28.

¹²⁶ ARI, **Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi**, s.386-391

¹²⁷ Nihat ERİM, **Devletlerarası Hukukuve Siyasî Tarih Metinleri: Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları, C/I**, Ankara 1953, s. 519-524. ; ARI, **Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi**, s. 393.

¹²⁸ ERİM, **Devletlerarası Hukukuve Siyasî Tarih Metinleri: Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları, C/I**, s. 520-521. ; TÜRKGEİDİ, **Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, s. 70. ; Selçuk URAL, **Mondros Mütarekesi ve Doğu Vilayetleri**, İstanbul, 2008, s.33.

11. madde “İran'ın Şimali garbi kısmındaki Kuva-yi Osmaniye'nin derhal harpten evvelki hudut gerisine celbi hususunda evvelce ita edilen emir icra edilecektir. Maverayı Kafkas'ın evvelce Kuva-yi Osmaniye tarafından kısmen tahliyesi emredildiğinden kısmi mütebakisi müttetikler tarafından vaziyet-i mahalliye tetkik edilerek talep olunursa tahliye edilecektir.”¹²⁹

15 Madde “Bilcümle hutut hadidiyeye itilâf murakabe zabıtları memur edilecektir. Bunlar meyanında elyevm hükümet-i Osmaniye'nin taht-i murakabesinde bulunan Maverayı Kafkas hutut-i hadidiyesi aksanı dahildir, işbu Kafkas hutut-i serbest ve tam olarak itilâf memurlarının tahtı idaresine vaziedilecektir. Ahalinin ihtiyacının tatmini nazari dikkate alınacaktır. İş bu maddede Batum'un işgali dâhildir. Hükümet-i Osmaniye Bakü'nün işgaline muteriz bulunmayacaktır.”¹³⁰

24. madde “Vilayati sitede iğtişaş zuhurunda mezkûr vilayetlerin herhangi bir kısmının işgali hakkını itilaf devletleri muhafaza eder”.¹³¹

Mondros Mütarekesinin imzalanmasının akabinde mütarekenin içeriğinden çok uzun süren savaşı sona erdirmesi münasebetiyle Türk tarafında başarı olarak kabul görmüştür. İçerik itibarıyla bir yok oluş belgesi olan mütareke devlet adamları tarafından böyle görülmek istenmemiştir.¹³²

Mustafa Kemal Paşa Mondros Mütarekesinin doğuracağı akıbetleri ve düşmanların elinde oyuncak olmamak için Sadrazam İzzet Paşa'ya muhalefetini gönderdiği telgraf ile bildirmiştir.¹³³

Kars, Ardahan ve Batum'un kendi sınırları içerisinde kalacağını kabul eden Osmanlı Hükümeti, 21 Ekim 1918'de 9. Ordu Komutanlığına verdikleri emirle Brest- Litovsk Antlaşması ile kazanılan yerler dışında, Türk Ordusu tarafından ele geçirilmiş olan yerlerin 24 Ekim tarihi itibarıyla boşaltılmasını istedi. Bu nedenle Mondros'ta Kafkas bölgesinin boşaltılması gündeme geldiği zaman Osmanlı delegeleri boşaltılmalarını başladığını bildirdiler ve Kars, Ardahan ve Batum'un “

---

¹²⁹ ERİM, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasî Tarih Metinleri: Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları*, C/I, s.521.

¹³⁰ URAL, *Mondros Mütarekesi ve Doğu Vilayetleri*, s.34.

¹³¹ ERİM, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasî Tarih Metinleri: Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları*, C/I, s.524. ; TÜRK GELDİ, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, s. 73. ; URAL, *Mondros Mütarekesi ve Doğu Vilayetleri*, s.35.

¹³² URAL, *Mondros Mütarekesi ve Doğu Vilayetleri*, s.36.

¹³³ Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV, 1991, Ankara, s.14-21.

milletler arası bir antlaşma ile” Osmanlı Devleti’ne bırakıldığı, hatta yapılan plebisit sonunda halkın Osmanlı idaresini tercih ettiğini söyleyerek Mondros Mütarekesini 11. maddesini, bu yerler Türklerde kalacakmış gibi düzenlemeyi başardılar. Hâlbuki Brest- Litovsk Antlaşmasını Bolşevikler 20 Eylül 1918’de ittifak devletleri bu antlaşmanın hükümsüz olduğunu Almanlara bile kabul ettirmişlerdi. Aynı zamanda 20 Eylül’de Bolşevikler antlaşmanın geçersiz olduğunu açıklamıştı. Böyle bir durumda ittifak devletlerinin Mondros Mütarekesi ile verdikleri sözde duracakları şüpheli bir hale gelmiştir. Nitekim Mondros Mütarekesinin imzalanmasından on gün sonra İngilizler bölgenin hemen boşaltılmasını istediler.¹³⁴

İtilaf Devletlerinin mütarekenin 11. Maddesini bahane ederek bölgede yapmak isteyecekleri olası bir araştırma için Yakup Şevki Paşa bir takım idari düzenlemeler yapıyordu.¹³⁵ Bunları Eğitim, Adliye, Mülki ve Asayiş alanında yaparak 11. Maddenin işletilmesini engellemek istiyordu.¹³⁶ Çünkü yapılacak bir araştırma sırasında Kars, Ardahan ve Batum’un asayiş yönünden kontrol altında olduğunun gösterilmesi gerekiyordu. Düzenlemeler tamamlanamadan İtilaf Devletleri 11 Kasım 1918’de Elviye-i Selase’nin tahliyesini istediler. Bölgenin tahliyesinin istenmesi için bölgede araştırma yapılması gerekiyordu fakat bunu hiçe sayan İtilaf Devletlerinin 11.maddeye eklettikleri “*gerek görülürse*” ibaresinin bir aldatmaca olduğu kolayca fark edildi.¹³⁷

9 Aralık 1918’de Genelkurmay Başkanlığı 9. Orduya bölgenin tahliye edilmesini emretti.¹³⁸ Elviye-i Selase bölgesinde askerin 6 aylık iaaesi, silah ve sair malzemesi vardı. Havaaların müsait olması, yolların açık olması gerekiyordu.¹³⁹ İtilaf Devletlerinin tüm çalışmaları sonuç vermiş, ordu için gerekli olan gıda maddesi ve mühimmatın nakline engel olarak, hem ordu, hem de ordunun çekildiği yerlerdeki halk aç ve sefil bırakmak istemiştir. Böylece ordunun beslenme kaynaklarını keserek; daha sonraki muhtemel direnişi, şimdiden önleyeceklerini düşünmüşlerdi.¹⁴⁰ 10 Aralık tarihinde başlayan geri çekilme 20 Şubat 1919 tarihinde sona ermiştir.¹⁴¹

¹³⁴ Selahattin TANSEL, **Mondros’tan Mudanya’ya Kadar C/1**, Ankara, 1991, s.50-51.

¹³⁵ Selma YEL, **Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri**, Ankara, 2002, s.78-79.

¹³⁶ URAL, **Mondros Mütarekesi ve Doğu Vilayetleri**, s.133-135.

¹³⁷ YEL, **Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri**, s.78-79.

¹³⁸ URAL, **Mondros Mütarekesi ve Doğu Vilayetleri**, s.138.

¹³⁹ YEL, **Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri**, s.80.

¹⁴⁰ DAYI, **Elviyey-i Selase’de Milli Teşkilatlanma**, s. 78.

¹⁴¹ URAL, **Mondros Mütarekesi ve Doğu Vilayetleri**, s.163.

BİRİNCİ BÖLÜM

MİLLİ MÜCADELE'DE ARDAHAN

A. ELVİYE-İ SELASE'DE MİLLİ TEŞKİLATLANMA

1. Ahıska ve Ahılkelek'te Milli Teşkilatlanma

Osmanlı kuvvetlerinin Güney Kafkasya'yı tahliyesi Türk ve İslam ahali üzerinde olumsuz etki yarattı. 9. Ordunun, Arpaçay'ın doğusunda kalan araziyi boşaltacağını öğrenen “*Ahıska, Ahılkelek, Gümrü, Iğdır ve Nahçıvan*” ahali, korumasız kalacaklarını düşündüklerinden Yakup Şevki Paşa'ya başvurarak şu isteklerde bulundu:

1. Hükümet, orduyu Kafkas arazisinden çekmesin.
2. Ordu çekilmek zorunda ise İslam ahaliyi korumak için her kazada bir temsilci ve yeterli miktarda muhafız asker bırakılsın.
3. Hıristiyan ahali ve askerlerin saldırılarından korunmalarının sağlanması ve genel barışa kadar herhangi bir yabancı gücün idaresine girmemelerinin temin edilmesi.

Yakup Şevki Paşa başvuruyu dikkate alarak 1 Kasım'da Genelkurmay'a gönderdiği telgrafta; ahalinin endişelerinin haklılığına dikkat çekerek korunmaları için ne gibi tedbirler alabileceklerini sordu. Ahmet İzzet Paşa, devletin zor şartlarda mütareke yaptığını, barış antlaşmasının lehte sonuçlanması için bir yandan Hıristiyan ahaliyle, diğer yandan komşu devletlerle iyi ilişkiler kurulmasının büyük önem arz ettiğini belirttikten sonra İslam ahaliye yardım imkânı kalmadığını ve bu sebeple Brest-Litovsk sınırlarının dışında kalan yerlerde lüzumsuz hareketlerden kaçınılması uyarısında bulundu. İzzet Paşa bu tür hareketlerin hem devlet hem de ahali için tamir edilemez sonuçlar doğuracağını hatırlatmaktan da geri kalmadı¹

Bu cevaptan çıkan tek bir sonuç vardı. O da, devletin tahliye ettiği bölgelerdeki Türklere yardım edemeyeceği ve halkın kaderiyle baş başa

---

¹ GÖKDEMİR, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, s.35-37.

bırakıldığıydı. Halkta böyle anlamış olacak ki Ermeni ve Gürcü çetelerince yok edilmemek ve varlığını sürdürmek için kendi imkânlarıyla silahlanmaya ve teşkilatlanmaya başladı. Tamamen savunma amacıyla Ahıska'da, Ahıska Hükümet-i Muvakkatası, Iğdır ve Nahçıvan bölgesinde ise Aras Türk Hükümeti kuruldu.²

1.2. Ahıska Hükümeti

III. Tümen'in çekilme hazırlıklarına başlaması üzerine Ahıska Türkleri Gürcü mezalimine maruz kalmamak için yöresel bir hükümet oluşturma kararı aldılar. Bu karar doğrultusunda 29 Ekim 1918'de başkanlığını Ömer Faik Bey'in yaptığı Ahıska Hükümet-i Muvakkatası kuruldu. Teşkilatın kurulmasından sonra Ömer Faik Bey 9. Ordu Komutanlığı'na başvurarak III. Tümen'in bölgede kalmasını, bu mümkün olmazsa Ahıska Hükümeti'nin ayakta kalmasına yardım edilmesini istedi. Şevki Paşa 2 Kasım'da Halit Bey aracılığıyla verdiği cevapta; III. Tümen'in bölgede kalmayacağını, ahalinin korkmasına bir neden olmadığını, yalnız siyasi gelişmeler göz önünde tutularak teşkilatın büyütülmesini istedi. Teşkilatın büyütülmesi ve kuvvetlendirilmesi noktasında tümen komutanı Halit Bey ciddi yardımlarda bulundu³.

Bu arada Gürcüler de boş durmuyorlardı. Gürcüler, Osmanlı birliğinin çekilmesini sabırsızlıkla beklerken, diğer yandan işgal için hazırlıkları süratle bitirmeye çalışıyorlardı. Gürcüler, 3. Tümen tahliye için hazırlıklara başladığı günlerde Ahıska'yı işgal edeceklerini açıkça beyan etmeye başladılar. Gürcü Hükümeti, General Makoyev adında bir subayı Ahıska ve Ahılkelek komutanı olarak atadı. General Makoyev, 20 Kasım'da iki haftaya kadar Ahıska'nın boşaltılmasını, aksi takdirde saldırmakla tehdit etti. Bu beyanat Gürcü Hükümeti'nin asıl niyetini ortaya koyuyordu. Çünkü Makoyev ilk beyannamede Gürcü askerlerinin tahliye esnasında ortaya çıkabilecek düzensizliği ve haydutların çıkarması muhtemel olayları engellemek için kazaya gireceklerini açıklamıştı.⁴

Gürcü komutanın tehdidi üzerine 3. Tümen Komutanı Halit Bey tahliye sonrası ahalinin kötü bir muameleye maruz kalmaması için 500 kadar asker ve yeterli sayıda subayı terhis ederek gizlice Ahıska Hükümeti emrine verdi⁵.

---

² URAL, *Mondros Mütarekesi ve Doğu Vilayetleri*, s.155.

³ GÖKDEMİR, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, s.39.

⁴ URAL, *Mondros Mütarekesi ve Doğu Vilayetleri*, s.159.

⁵ GÖKDEMİR, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, s.38-42.

Hükümet, Halit Bey'in liderliğinde yapılan I. ve II. Ardahan kongrelerinin ardından, 18 Ocak 1919 Kars'ta kurulan Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'ne katılma kararı aldı. Bölgedeki milis kuvvetleri İngilizlerin hükümeti dağıttıkları 13 Nisan 1919'a kadar Gürcülere karşı büyük bir mücadele vermiştir.

2. Kars Milli İslam Şurası

Mütareke metninde Batum'un işgali resmen kabul edilmiş fakat Kars ve Ardahan için herhangi bir hüküm konulmamıştı. 24 Aralık 1918'de Batum'un İngilizler tarafından işgal edilmesinden sonra Kars ve Ardahan'ında aynı akıbete uğrayacağı aşikârdı.⁶

Kars ve Ardahan Türk Ordusu tarafından boşaltılırken Yakup Şevki Paşa ile görüşen Genaral Walker bölgedeki yiyecek malzemenin boşaltılmamasını istemiş, buradaki halkın aç olduğunu iddia etmişti. Orduya ancak Erzurum'a çekilene kadar yetecek yiyecek malzeme bırakılmasını istiyordu. 9. Ordu, Kars ve Ardahan havalisinden 4000 ton hububat ve 1000 ton çeşitli kalemlerde erzakı hudut gerisine taşımıştı.⁷

İngilizler Batum'u işgal ettiklerinde pek çok haksız uygulama yapmışlardır. Bu uygulamaların önüne geçilememiştir ve Kars ve Ardahan'da bu gibi olumsuzlukların yaşanmasına fırsat verilmemeliydi. Türk Ordusu'nun bölgeden çekilmesi Türk ve Müslüman halkı savunmasız adeta Ermenilere feda etmek anlamına geliyordu. Ancak Gürcü ve Ermeni tehdidi altındaki Türk-İslam ahali“*Milli Teşkilatını*” kurmakta gecikmedi.⁸

Dönem içersinde halen Kars'ta bulunan 9. Ordu Komutanı Mirliva⁹ Yakup Şevki Paşa ve Kars Mutasarrıfı Hilmi Bey'in destek ve çabalarıyla 5 Kasım 1918'de

---

⁶ **Türk İstiklâl Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, Ankara, 1999, s.239.URAL, **Mondros Mütarekesi ve Doğu Vilayetleri**, s.155.

⁷ **Türk İstiklâl Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, s.240-241.

⁸ Erol YÜKSEL, **Mondros Mütarekesinden Kurtuluşa Kağızman ve Çevresinde Ermeni Tedhişi (30 Ekim 1918–1 Ekim 1920)** (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kars; Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, , 2007, s.40.

⁹“ *Mirliva bugün ki Tuğgeneral Rütbesine isabet etmektedir.*” PARLATIR, **Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, s.1098.

Türk-İslam ahalişi “*Kars İslam Şurası*” adı altında kendi Milli Hükümetlerini kurmuşlardır.¹⁰

Kars İslam Şurası kurulurken şüphesiz ki en büyük desteği askeri ve mülki idarecilerden almıştı. Şuranın en önemli hukuki dayanaklarından biriside Wilson Prensiplerinin 12. Maddesi idi.¹¹ Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Woodrow Wilson 8 Ocak 1918 tarihinde Amerikan Kongrede yaptığı konuşmada sona eren Dünya Savaşı’nın sonucunda yapılacak olan barış antlaşmalarında uyulmasını arzu ettiği 14 maddelik prensipleri açıklamıştı. Bu maddeler içerisinde 12. Madde direkt olarak Türklerin yaşadığı yerlerle ilgiliydi.¹² Madde şunları içeriyordu:

“Osmanlı İmparatorluğu içerisinde Türklerin yaşadığı yerlerde kesin olarak egemenlikleri sağlanmalıdır fakat Türk egemenliği altında yaşayan diğer uluslar da güvenli bir hayat ve özerk gelişim konusunda rahat bırakılmalıdırlar. Çanakkale daimi olarak ticaret ve yolcu geçişlerine tüm ulusların uluslar arası garantisi altında açık kalmalıdır.”¹³ Bu maddede yer alan “Osmanlı İmparatorluğu içerisinde Türklerin yaşadığı yerlerde kesin olarak egemenlikleri sağlanmalıdır...”

Wilson Prensiplerinin bu 12. Maddesi Elviye-i Selasede yaşayan Türk halkı için uluslar arası arenada dayanak olmuş ve bu nedenle 5 Kasım 1918’de ibaresi bölgede Kars İslam Şurası’nın temellerini atan halkın uluslar arası manada en büyük dayanağı idi. 5 Kasım 1918¹⁴ tarihinde Sarıkamışlı Piroğlu Fahrettin Bey, Borçalılı Kepenekçi Emin Ağa, Kağızmanlı Ali Rıza, Sarı Halilolu Muhlis, Mamiloglu Tevhüddin, Ordu Kumandanı Harputlu ve Yakup Sevki Pasa ile Mutasarrıf Hilmi Bey tarafından, merkezi Kars olmak üzere “*Kars Milli İslam Şurası*” kuruldu.¹⁵

¹⁰ GÖKDEMİR, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, s.63.

¹¹ DAYI, *Elviyey-i Selase’de Milli Teşkilatlanma*, s. 91.

¹² Arthur Roy LEONARD, *War Addresses Of Woodrow Wilson*, Ginn And Company, Boston, 1918, s.92-93.

¹³ LEONARD, *War Addresses Of Woodrow Wilson*, s. 99.

¹⁴ “*Düşman İşgaline mahal vermemek adına Kars İslam Şurası 5 Kasım 1918 tarihinde kuruldu*” *Anadolu ve Rumeli’de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası C/1*, , Ankara, 1993, s.7.

¹⁵ M. Fahrettin KIRZIOĞLU, *Milli Mücadelede Kars, C.1*, , İstanbul, 1960, s.8.

Kars İslam Şurası bölgesel olarak kurulmuş daha sonra hükümete dönüştürülmüştür.¹⁶

Şura kurulduktan hemen sonra etrafındaki sancak ve kazalara haber gönderilerek ilk toplantının 14 Kasım 1918’de yapılacağı duyuruldu. Ardahan, Kağızman ve Oltu ile buralara bağlı kazalardan temsilciler gelmeye başladı. İlk toplantı 14 Kasım 1918 tarihinde yapıldı.¹⁷ Yapılan kongrede 8 kişilik “Muvakkat Heyet” seçildi. Kars merkezinde ise “Milli İslam Şurası Merkezi Umumisi” adıyla yerli bir hükümet kuruldu. Ardahan, Kağızman ve Oltu sancaklarında ve kazalarda şubeler açılmasına karar verildi. Şuraya bağlı şubelerin açılması sırasında III. Tümen Kumandanı Halit Bey’inde büyük katkıları oldu.¹⁸

30 Kasım 1918 tarihinde büyük kongre toplandı. Kongreye toplamda 70 delege iştirak etti.¹⁹ Kongreye milletvekili sıfatıyla Orduabad, Nahçıvan, Amerli, Sürmeli (İğdır), Serdarâbad, Doğu Söregel, Ahıska ve Ahılkelek bölgelerinden delegeler katıldı.²⁰ Kurulan Milli Şura Hükümeti 14 Kasım 1918 tarihinde gerçekleştirilen I. Kars Kongresi sonucu kurulmuş bulunan Milli İslam Şurası Merkez-i Umumisi’nin yerine almış oldu. Milli İslam Şurası²¹ hükümet reisliğine Karslı Cihangiroglu İbrahim Bey, yardımcılığına ise Kepenkçi Emin Ağa, Umumi Kâtipliğine de Sami Bey seçildi.²²

Kongre sonucunun en önemli gelişmelerinden birisi bölgede daha önce bağımsız olarak kurulmuş olan Aras Türk Hükümeti ve Ahıska Türk Hükümet-i Muvaffaktası’nın kendi istekleri ile Milli Şura Hükümetine katılmalarıdır.²³ Kongre

¹⁶ Bülent TANÖR, *Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)*, İstanbul, 2002, s. 107-108.

¹⁷ GÖKDEMİR, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, s.65.

¹⁸ KIRZIOĞLU, *Milli Mücadelede Kars*, s.8. ; KÖSE, *Elviye-i Selâse Kars Ardahan Batum 1877-1920*, s. 79.

¹⁹ KIRZIOĞLU, *Milli Mücadelede Kars*, s.8. ; KÖSE, *Elviye-i Selâse Kars Ardahan Batum 1877-1920*, s. 79.

²⁰ GÖKDEMİR, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, s.69

²¹ “*Milli İslam Şurası şu kişilerden oluşuyordu: Karslı Cihangiroglu Hasan Bey, Cihangiroglu Aydın Bey, Divriğili Piroglu Fahrettin Bey, Çıldırlı Doktor Esat Bey, Akbabalı Hacı Asbatoglu, Kerbelayı Mehmet Bey, Karaçantalı Hacıoglu Ahmet Bey, Molla Bilal Bey, İrevanlı Ahundoglu, Taki Bey, İğdırılı Ali Beyoğlu, Mehmet Bey, Gümrülü Hacıoglu, Yusuf Bey, Borçalılı Kepenekçi Emin Ağa, Kağızmanlı Ali Rıza Bey, Digorlu Camadanlı Aşiret Reisi, Maksud Ağaoglu Hasan Bey.*” GÖKDEMİR, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, s.69, DAYI, *Elviye-i Selâse’de Milli Teşkilatlanma*, s. 94

²² YÜKSEL, *Mondros Mütarekesinden Kurtuluşa Kağızman ve Çevresinde Ermeni Tedhişi*, s. 42.

²³ GÖKDEMİR, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, s.70.

sonucunda alının başka bir kararla Oltu, Ardahan, Nahcivan ve Kağızman'da beşer kişiden oluşan Milli Şura teşkilatının kurulmasıydı. Bu doğrultuda Ardahan'da Dikkanlı Hafız Efendi ve Hamsioğlu Rasim Bey tarafından teşkilatlar oluşturuldu.²⁴

Doğu Anadolu'da toplanan kongrelerden 14 ve 30 Kasım kongreleri Elviye-i Selase'yi içine almış ve devamında ki kongreleri 3-5 Ocak 1919'da toplanan Ardahan, 18 Ocak 1919 da toplanan Kars ve 21 Şubat 1920'de toplanan Oltu Kongreleri izlemiştir. Bölgede toplanan bu kongrelerin başlıca amaçları, Wilson prensiplerine dayanarak devletçe kabul edilen Mondros Mütarekesi şartlarını uygulatmamak, ordumuzun çekileceği Batum'dan Nahçıvan'a kadar uzayan yerleri korumak ve her ne şekilde olursa olsun Türkiye'den ayrılmamaktır. Amaca ulaşabilmek için askeri hazırlıklara girişilmesi, il ve ilçelerde askeri eğitim amacıyla birlikler kurulması, ilerideki çatışmalara hazırlamak için halkın silahlandırılması öngörülmüştür. Zafere kadar mücadeleye devam edecek, bu ise her il ve ilçede "*Millî Şûra*" şubeleri açılıp, halktan her türlü yardımın yapılması sağlanacaktı.²⁵

3. I. Ardahan Kongresi (3-5 Ocak 1919)

16 Kasım 1918'de Ardahan Hükümeti Mahalliye Reisi Binbaşı Salih, 9. Ordu kumandanlığına bir telgraf göndererek Ardahan halkının bir ahali cemiyet kurarak, ulusal geleceklerini hükümete arz etmek üzere delege seçimi yapmayı istediklerini bildirdi.²⁶

9. Ordu Kumandanı Yakup Şevki 7 Kasım 1918'de verdiği cevapta, Türk topraklarının ayrılmaz bir parçası olan Ardahan halkından kendi gelecekleri için delege seçip göndermelerini istedi.²⁷

Ahıska bölgesinden, Ahıska-Ardahan güzergâhını kullanarak geri çekilen III. Tümen ve Komutanı Halit Bey çekildiği yörelerde hem milli bir teşkilatlanma kuruyor hemde milis kuvvetlerine gerek desteği sağlıyordu. Yapılan altyapı

²⁴ TANÖR, *Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)*, s.107.

²⁵ Ahmet Emin YAMAN, "Anadolu'daki Kongre Kararlarında Silahlı Direniş Güçlerinin Mali Finansmanı İle İlgili Hükümler", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S.I, Ankara, 1988, s.84.

²⁶ Ömer SELVİ, *Millî Mücadele Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri ve Gümrü Antlaşması*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s. 46-47.

²⁷ SELVİ, *Millî Mücadele Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri ve Gümrü Antlaşması*, s.46-47.

çalışmaları neticesinde Halit Bey başkanlığında 8 kişilik bir heyet ile (Filibeli Hilmi, Erzurumlu Cafer ve Dr. FuatSabit²⁸, Ardahanlı Kaymakam Rasim²⁹, Baytar Arif³⁰ ‘in katılımlarıyla)³¹ Ardahan Kongresi 3-5 Ocak 1919 tarihinde yapılmıştır.³²

Burada dikkati çeken en önemli ayrıntı Kongreye katılan sekiz delegeden çoğunun eski ittihatçı ve Teskilat-ı Mahsusa üyesi olmalarıdır. Kongre, Rasim Acar Bey'in konağında³³ gerçekleştirilmiştir. Halit Bey kongrenin açılış konuşmasında *"Devletçe kabul edilen Mondros Mütarekesi şartlarını tatbik ettirmemek, bunun için eldeki silâhları teslim etmek söyle dursun, düşmanla çarpışıp yeniden silâhlanmak, yeni kurtulan bu topraklarımızla birlikte Anavatan'ı kurtarmak için geniş ölçüde teşkilât kurup, zafere kadar yılmadan ve tesanütle çalışmaktır"* demiştir.³⁴

Halit Paşa konuşmasının devamında devlete dikte ettirilmeye çalışılan Mondros mütarekesi şartlarını bahaneler üreterek uygulamamak başta olmak üzere eldeki silahı teslim etmeyip zafere ulaşana kadar yılmadan birlikte mücadele etmek önemini de vurgulamıştır.³⁵

Ardahan Kongresi'nin yapıldığı tarih göz önüne alındığında zaman Milli Mücadele döneminde yapılan tüm kongrelerden önce tertip edildiği anlaşılmaktadır. Ardahan kongre kararları çevre illere duyurulup İngilizlerin bölgeyi işgal etmeden İkinci Büyük Ardahan Kongresine yetişmeleri istendi.³⁶

---

²⁸ "Dr. Fuat Sabit İttihd Terakki'nin Erzurum'daki kilit isimlerindedir. Milli duygularla dolu ve Türklüğü her şeyin üzerinde kişiliğe sahipti" Enver KONUKÇU, **Ardahan Tarihi**, Ankara, 1999, s.238.

²⁹ Rasim Acar köklü bir aileye mensuptu. Ahali nezdinde saygın bir şahsiyetti.

³⁰ Ordu'da baytar/yarbaylık görevinde bulunmuştur.

³¹ KIRZIOĞLU, **Milli Mücadelede Kars**, s. 9-10.

³² Gürsoy SOLMAZ, **Deli Halid Paşa**, Ankara, 1996, s. 29-30. ; KIRZIOĞLU, **Milli Mücadelede Kars**, s. 10.

³³ "Ardahan Kongrelerinin düzenlendiği bu konak, kırmızı yontma taşlardan yapılmış Türk motifleri ile süslenmiş o tarihte Ardahan'ın en güzel yapısıdır. Konak 1909 tarihinden Haşimoğullarından Rasim Bey tarafından yaptırılmıştır". Haydar ÇETİNKAYA, "Milli Mücadelede Ardahan'ın Yeri ve Ardahan Kongresi", **Türk Kültürü**, Sayı: 72, Yıl: VI, Ankara, 1968 Ekim, s.984-986. ; Haydar ÇETİNKAYA, "Milli Mücadelede Ardahan'ın Yeri ve Ardahan Kongresi", **Kars Eli**, Yıl:4, Sayı:42, Ocak 1968, s.6-7.

³⁴ Sami ÖNAL, **Milli Mücadele'de Oltu**, Ankara,1968, s. 41-42. ; KIRZIOĞLU, **Milli Mücadelede Kars**, s. 10.

³⁵ KONUKÇU, **Ardahan Tarihi**, s.238.

³⁶ SOLMAZ, **Deli Halid Paşa**, s.31.

Gerek Halit Paşa gerekse kongreye katılan diğer üyeler tecrübeli kimseler idi. Ardahan ve çevresindeki oldubittilere karşı kesin surette direnme kararı alınması gerektiğine inanıyorlardı.

Kars'ta bulunan ve çekilmekte olan 9. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'ya başkan olması hususunda ısrar edilmişse de Paşa gözlerindeki rahatsızlık nedeniyle İstanbul'a gitmesi gerektiği için bu görevi üzülenerek kabul etmemiştir.³⁷

Bu arada bölgede etkili olan Halit Bey'e, Enver Paşa'nın milliyetçi subaylar için kaleme alıp gönderdiği Batum ve Kars gibi bölgelerde "geçici hükümet kurma" teferruatından bahseden mektuplarda ulaşmıştı.

Halit Bey 7 Ocak 1919 tarihinde kaleme aldığı ve "Coculus'ta Dağlar Müfrezesi Kumandanı Cafer Bey"e hitaben yazdığı mektubunda:

"Ardahan'daki kararlarımız kati'dir. İngilizlere silah vermek değil almaktır. Hududa teftişe gelmekte olan İngilizlerin verdiği ultimatomla silahlarını aldığınıza memnunum ve müteşekkirim. Mütemedi muvaffakiyetinizle gözlerinizden öperim. Kemal Efendi'yi talimat almak üzere Narman'a gönderiniz. Durmuş'a (Erzurum'da Albayrak Gazetesi'ni çıkaran Süleyman Necati) yazdım, başarılarınızı gazeteye yazsın. Sıkıştırılırsa derhal size iltihak edecektir. Kumandan Kâzım Karabekir Paşa'ya da berâya malumat bildirdim.

(Erzurum) Polis Müdürü Zeki ve Jandarma Kumandanı Ferid Beyler itimada şayan ise Durmuş'a (Süleyman Necati Bey'e) muavenetlerini ve takiben haberdar etmelerini bildir. Vali (Münir Akkaya) korkaktır. İleri gidemez. Hacı Hafız'a yaz: İtilaf Kulübü'nü teşkil ve devam edenleri bildirsin. Bir ikisi kaldırılır, derhal dururlar. Şevki hakkındaki kararın tatbiki derhal lazımdır"³⁸

³⁷ SOLMAZ, **Deli Halid Paşa**, s.31. KIRZIOĞLU, **Milli Mücadelede Kars**, s. 10. Yakup "Şevki Paşa'nın bu tür bir teklifi göz rahatsızlığını öne sürerek ret etmesi bazı çevreler tarafından Milli bir oluşum içersinde yer almak istemiyordu olarak yorumlanmıştır. Lakin 5 Kasım 1918'den itibaren sağ gözündeki hastalığın ağır bir şekilde yeniden ortaya çıktığından bahsetmektedir. Hastalığının yanı sıra asker olması ve emirleri uygulamak zorunda olması da ayrı bir faktördü." YEL, **Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri**, s.130.

³⁸ KIRZIOĞLU, **Milli Mücadelede Kars**, s. 15. ; SOLMAZ, **Deli Halid Paşa**, s.32-33.

Halit Bey'in bu mektubundan da anlaşıldığı üzere aldığı kararları uygulama konusunda gayet kararlı olduğu ve İngilizlere kolay olmayı düşünmediği görülmektedir.

4. II. Ardahan Kongresi (7-9 Ocak 1919)

İkinci Ardahan kongresi birincisine göre daha kapsamlıydı. İngiliz ve Ermeni tehdidinin başlamasının an meselesi olduğu bir zamanda doğuda bir başka değişle Elviye-i Selase'de çıkan en cesur ses olma özelliğine sahiptir.³⁹

İkinci Ardahan kongresi birinci kongrede olduğu gibi yine Halit Bey'in başkanlığında aynı konakta 7-9 Ocak 1919 tarihlerinde gerçekleştirildi. Bu kongreye birinciye katılan 8 kişi dışında Ahıskalı Server (Atabek), Ahılkelekli M. Ali, Afzal, Cihangiroğlu İbrahim, kardeşi Hasan Han, Kağızmanlı Ali Rıza, Dr. Esat (Oktay), Oltulu Yusuf Ziya, Sakiroğlu Ahmet, Ramiz, Akbabalı Mehmet, Olurlu Rüstem ve Ardahanlı Rasim Beyler katılmıştır.⁴⁰ Teferruatlı olarak birinci kongre dışında dört hususu daha yerine getireceklerine söz verdikten sonra iş bölümü yaparak ayrılmışlardır.⁴¹

7-9 Ocak 1919 tarihinde toplanan II. Ardahan Kongresi'ne Kars temsilcisi olarak, Cihangiroğlu İbrahim Bey ve kardeşi Hasan Bey katıldı. Bu Kongreye ayrıca Trabzon ve Erzurum'dan gelen delegelerde vardı.⁴²

II. Ardahan Kongresinin zamanlaması mükemmeldir. Kongrenin gerçekleştirildiği tarihlerde İngiliz askeri birlikleri yerleşmek amacıyla Kars'a istikametinde ilerlemekteydiler. Bölgedeki Türk-İslam ahalinin, kongreler ve oluşumlarla ortaya koyduğu birliktelik ve mücadele azmi, İngiliz planlarını boşa çıkartmış ve Ermeni İngiliz hâkimiyetinin önüne geçilmiştir.⁴³

Kongrede aşağıdaki kararlar tanzim edilmiştir;

---

³⁹ KONUKÇU, **Ardahan Tarihi**, s.239.

⁴⁰ ÖNAL, **Milli Mücadele'de Oltu**, s.42-43.

⁴¹ SOLMAZ, **Deli Halid Paşa**, s.33.

⁴² Murat KÜRKÇÜOĞLU, **Cihangiroğlu İbrahim Bey**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2000, s.108-109.

⁴³ **Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası**, C.2 (Yerel Kongreler Kars, Ardahan, Oltu, Trabzon), Ankara 1993, s.30.

“1. Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi'ni kurmak üzere bütün Milli Şûra temsilcilerinin seçip gönderdiği delegelerle Kars'ta büyük bir kongre yapmak.

2. İngilizlerin sürekli ısrar ve İstanbul'a baskıları yüzünden, son birliklerini de Erzurum vilayeti hudutları içine çekmekte olan 9. Ordu'dan silah ve malzeme yardımı alarak, yerli halktan asker toplayıp, 9. Ordu'dan gönüllü kalan çavuş, onbaşı ve usta erlerle, 3. Tümen'den ayrılacak subayların idaresinde, Ermenilerle Gürcüleri memlekete sokmayacak güçte bir askeri teşkilat yaparak bunları bir elden idare etmek.

3. Trabzon'da neşredilen “İstikbal” ve “İkbal”, Batum ve Erzurum'da “Sada-yı Millet” ve “Albayrak” adları ile çıkacak gazetelerle, Milli Mücadele yolunda içerdekileri uyarmak, dışarıdakilere de çeşitli yayınlar ve resmi delegelerle milli hakları tanıtmak.

4. Mevcut silahlarımızı katiyen İngilizlere teslim etmemek ve 1914 hudutları gerisine çekilecek olan 3. Fırka Kumandanı Halid Bey'in Cenub-i Garbi Kafkasya'ya askeri yardım ve müdahale ile rehberliğini devam ettirmesini sağlamak.”⁴⁴

Ardahan kongrelerinin birini ve ikinci toplantılarında alınan kararlar o zamana kadar var olan bütün milli şuraların birleşmesini sağladı. Batum'dan Nahcivan'a kadar uzanan bütün bölgenin birimlerinden gelen delegelerin katılımıyla Büyük Kars Kongresi toplandı.⁴⁵

Ardahan Kongrelerinde alınan önemli kararlar daha sonraki mücadele dönemi içerisinde geniş ölçüde uygulamaya çalışılmıştır. Örneğin Kars'taki Milli Şura'nın, Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti'ne dönüştürülmesi ve sınırların genişletilmesi, bu kongrelerde kararlaştırılmıştır. Buradan da anlaşılacağı üzere Ardahan Kongreleri o zamana kadar bölgede kurulmuş olan şuraların birleştirilmesinde önemli bir basamak teşkil etmektedir⁴⁶

---

⁴⁴ÇETİNKAYA, “Milli Mücadelede Ardahan'ın Yeri ve Ardahan Kongresi”, s.985-986. ; **Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası**, s.30. ; KIRZIOĞLU, **Milli Mücadelede Kars**, s. 10. ; SOLMAZ, **Deli Halid Paşa**, s.33-34.

⁴⁵ TANÖR, **Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)**, s. 195.

⁴⁶ KÜRKÇÜOĞLU, **Cihangiroğlu İbrahim Bey**, s.108-109.

16 Ocak 1919 'da Gümrü'de Ermeni Dışişleri Bakanı Tigranyan ile bir araya gelen İngiliz General Frostier-Walker Kars'ı İngiliz askeri yönetiminde kalmak üzere sivil idareyi Ermenilere devretmeyi kararlaştırdı. 7 Ocak 1919'da Kars'a gelen General Frostier-Walker, Yakup Şevki Paşa'ya bazı direktifler verdi. Görüşmeler oldukça tartışmalı geçti. Görüşmelerde özetle, Bölgede bulunan asker ve malzemenin sevki, İngiliz askeri heyetinin 12-14 Ocak 1919 tarihinde Kars'ın idaresini teslim alması, Telsiz, Telgraf ve Demiryollarının İngilizlere teslimi konusunda görüşmeler yapıldı. Yakup Paşa istemeyerekte olsa yenilmiş bir devletin görevli kumandanı olarak bu direktifleri üzgün bir şekilde kabul etmek zorunda kaldı.⁴⁷

6. Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri

II. Ardahan kongresinde alınan karar gereğince 17/18 Ocak 1919 gecesi Kars'ta toplanan büyük Kars Kongresi'ne Ardahan'dan Mühendis Server Atabek ve Afzal Beyler ile sancak ve kazalardan gelen 131 delegenin katılımlarıyla gerçekleştirildi.⁴⁸

Kars, Ardahan, Batum sancaklarıyla kazalarını da kapsayan hükümetin adı "*Milli Şura Hükümeti*" iken bu tarihte ismi "*Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi*" olarak değiştirilerek yeniden kurulmuştur. Hükümetin Reisi Cihangiroğlu İbrahim Bey'di.⁴⁹

Milliyetçilik fikirlerinin hâkim olduğu merkezi Kars olarak tespit edilen Kars İslam Şurası Ardahan Kongresi kararları doğrultusunda toplanmış, Kasım 1918'de Iğdır'da kurulan ve Ahıskayı da içine alan Aras Türk Hükümeti' de Milli Sura Hükümeti'ne iltihak etmiştir. Hudutları içine Nahçıvan ve Batum'u da ithal ettiğini bildirmiş ve 17 – 18 Ocak 1919 tarihli bir Parlâmento toplantısında adını "*Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkate-i Milliyesi*" olarak değiştirmiştir. İngiliz Mümessili de bu Hükümeti tasdik etmiştir.⁵⁰

---

⁴⁷ YEL, *Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri*, s.82-84; GÖKDEMİR, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, s.82-83.

⁴⁸ KIRZIOĞLU, *Milli Mücadelede Kars*, s. 10-11.

⁴⁹ DAYI, *Elviyey-i Selase'de Milli Teşkilatlanma*, s. 99.

⁵⁰ Tanık Zafer TUNAYA, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, İstanbul-1952, s. 488

Cenubî Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkatei Milliyesi namıyla müteşekkil olan yeni hükümetin kabinesi de aşağıdaki isimlerden oluşmaktaydı;

1. Parlamento Reisi; Çıldırlı Dr. Esat Bey
2. Dâhiliye Nazırı; Kağızmanlı Ali Rıza Bey
3. Adliye Nazırı; İrevanlı Hâkim Ağabababeyoğlu Abbas Ali Bey
4. Hariciye Nazırı; Divriğili Piroglu Fahrettin Bey
5. Harbiye Nazırı; Cihangiroglu Hasan Bey
6. Maliye Nazırı; Gümrülü Hüdaibeyoglu Mehmed Bey
7. Maarif Nazırı; Kocaoglu Mehmed Bey
8. İaşe Nazırı; Hasanbeyoglu Mehmed Bey
9. Nafia Nazırı; İrevanlı Mühendis Mahmud Bey
10. Ziraat ve Orman Ticaret Nazırı; Ali Ekber Nazım Bey⁵¹

Hükümet aynı zamanda kendisine 18 maddeden oluşan bir Teşkilat-ı Esasiye kanunu hazırladı. Kanun maddeleri;

“1- Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti namını taşıyacaktı.

2- Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti hududunu Batum’dan Nahçıvan’a kadar çizmiş ve hududun sulhun neticesine kadar muhafazasını bilfiil deruhte etmiştir.

3- Hükümetin bayrağı üç renk Türk Devleti’nin ay yıldızlı mavi bayrağı kabul edilmiştir.

4. Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti hudutları dâhilinde resmi dil Türkçe, muamelatı resmiye ve gayri resmi bütün tedrisat ve muhaberat Türkçe olacaktır.

5- Meclis-i Mebusan İntihabı: On bin nüfustan bir mebus seçilecek, 18 yasını ikmal eden her vatandaş intihaba iştirak edecektir.

6- Her vilayet ve kazalarda Şurayı Milli şubeleri açılacak, bunların faaliyeti için her türlü muzaheret edilecektir.

7- Türk Millet ve Hükümetini rencide edici her türlü vaziyet ve muameleden katiyen suretle içtinap edilecektir.

8- Umumi askeri şube ve teşkilatlar Türk Devleti’nin kabul ettiği usul dairesinde tatbik, Türk Devletiyle irtibatı temin için daimi bir heyet Türkiye’de bulunacaktır.

9- Mülkiye Teşkilatları: 8. Madde de zikredilen usul aynen tatbik edilecektir.

10- Komsu hükümetler ile daima dost ve iyi geçinmeyi Cenub-i Garbi Kafkas

---

⁵¹ TUNAYA, Türkiye’de Siyasi Partiler 1859-1952, s.488-489.

Hükümeti düstur addedecek, Meclisi Mebusân İntihabından sonra husus hakkında bir karar çıkarılacaktır.

11- Avrupa hükümetleri Vilayat-ı Sitte-i Seniyyeyi Türkiye’den alıp başka bir hükümete vermek kararını verirlerse, hükümetin Türkiye’den ayrılmayı katiyen kabul etmiştir.

12- Ekalliyetlerin hakları muhafaza edilecektir.

13- Müslümanlar arasında olan dini ayrılıklara hürmet edilecek ve dini ayinlerin ilerde birleştirilmesi için çalışılacaktır.

14- İntihaplar namzetsiz, demokrat ve bitaraf, Türkün san ve şerefine yakışacak surette yapılmasına azami derece de dikkat edilecektir.

15- Valiler ve kumandanların tayin ve azilleri meclisin kararı ile olacaktır.

16- Milli Sura Hükümeti Meclisi Mebusân intihabından sonra bazı kanun maddelerinin tebdiline salâhiyettar olacaktır

17- Mebusların sinleri 25’ten eksik olmayacaktır.

18- Bu kanun icrasına Milli Sura Reisi Cihangirzâde İbrahim Bey memur Edilmiştir.”⁵²

Teşkilat-ı Esasiye kanunu kabul edilmesiyle birlikte bir devletin ana kuruluşunu ilgilendiren en temel unsurlardan biri olan anayasayla temel kurallar konulmuştur. “*Türk*”, “*Türkiye*”, “*Türk Devleti*”, “*Türkiye Devleti*” şeklinde vurgulamalar ile resmi dil haberleşmesi konusundaki belirlemeler çok uluslu imparatorluk kalıplarının terk edildiğini, ulusçu bir seçimin yapıldığını açıkça göstermektedir. Demokratiklik açısından dikkat çekici hükümler ise seçme yaşının 18, seçilme yaşının 25 olarak saptanması ve gençlere geniş katılım sağlanması, “*tebaa*” yerine “*vatandaş*” deyimini getirmesi, seçimlerin demokratik şekilde yapılacağı ilk defa olarak çok açık bir ifadeyle vurgulanması, vali ve kumandaların seçimi ve azli yetkilerinin meclise verilmesi gibi düzenlemelerdir.⁵³

General Thompson 14 Mart 1919’da, Ermeni ve Gürcü yetkilileriyle yaptığı görüşme sonucunda , “*Ermeniler, Kars, Kağızman ve Batum askeri valiliğinin emrinde olan Oltu ve Gürcülerin idaresinde olan Ardahan’ın kuzey bölgesi haricindeki yerlere sahip olacaklar, Gürcüler ise Kuzey Ardahan, Ahılkelek, Alaverdi Köyü ve*

⁵² M. Fahrettin KIRZIOĞLU, “Cenubu Garbi Kafkas Hükümeti (Kars Milli İslam Şura Hükümeti)”, **Türk Kültürü**, Sayı: 72, Yıl: VI, Ankara, 1968 Ekim, s.963-964. ; Tarık Zafer TUNAYA, **Türkiye’de Siyasi Partiler 1859-1952**, s.488-489.

⁵³ TANÖR, **Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)**, s. 198-200.

madenleri dahil olmak üzere Borçalı'nın kuzey kesimi ve Sanahin köyü ve istasyonu dahil olmak üzere hakim olacaktı.” Bölgedeki çıkacak olası çatışmalarda asker kaybetmek istemeyen İngiliz Harp dairesi burada kendi misyonunu yerine getirecek mahalli kuvvetler oluşturmak istiyordu. 25 Mart 1919 tarihinde tam bağımsızlık ilan eden hükümet Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti adını aldı.⁵⁴

Şubat ayı sonunda bölgede göreve başlayan General Asser diğerleri gibi Ermeni yandaşı idi. Hükümet üyeleri ile yapılan toplantıda General mahiyetinde Kars'a gelen Ermenilerin Kızılçakçak istasyonundan trenden indirilmesini haydutluk olarak nitelendiren General'e İbrahim Bey halkın %90'nının Türk olduğu karşılığını vermişti. 26 Mart 1919'da Kars'a gelen Kafkasya'daki İngiliz Kuvvetleri Genel Komutanı General Thompson, hükümetin faaliyetlerini kısıtlayamadıkları için Ermeni iskânı konusunda baskı yapmaya başladılar, hükümet adına General ile görüşen Mamiloğlu Tevhididdin Bey, azınlığın çoğunluğa hükmedemeyeceğini bildirdi.⁵⁵

Yukarda izaha çalışılan durumlardan ötürü Hükümeti dağıtmak için bahane arayan İngiliz Askeri Yönetiminin eline bahane geçmiş bulunuyordu.

İngiliz Askeri Murahhası Preston hükümet üyeleri ile görüşme yapmak için meclise geldikten hemen sonra İngiliz askerleri binanın etrafını sardılar.⁵⁶

12 Nisan 1919 tarihinde Cenubi-i Garbi Kafkas Hükümeti altı aylık mevcudiyetten sonra İngilizlerin hükümetin parlamento binasını basıp hükümet üyelerini sürgüne göndermesi ile tarihteki yerini almış oldu. Meclise giren yaklaşık 4500 İngiliz askeri, 12 kişi tutuklayıp önce Tiflis oradan da Batum'a sürgün etti. Oradan da Malta'ya sürüldüler. Hükümetin Dış işleri Bakanı Fahrettin Bey bu sırada Erzurum'da bulunduğu için tutuklanmaktan kurtuldu.⁵⁷

Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'nden sonra 14 Nisan 1919 tarihinde sekiz kişiden müteşekkil “*Halk İdare Heyeti*” adını taşıyan kukla hükümet İngilizler tarafından kurulmuştur.⁵⁸ Bu tarihten sonra İngiliz üniforması altında Kars'a getirilen Ermeniler, 30 Nisan 1919'da General Osebyan ve General Gargonov tarafından

⁵⁴ GÖKDEMİR, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, s.147-148.

⁵⁵ URAL, *Mondros Mütarekesi ve Doğu Vilayetleri*, s.191-192.

⁵⁶ DAYI, *Elviyey-i Selase'de Milli Teşkilatlanma*, s. 149.

⁵⁷ Cem Ender ARSLANOĞLU, *Kars Milli İslam Şurası ve Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkat-i Milliyesi*, Ankara, 1985, s. 190-191.

⁵⁸ DAYI, *Elviyey-i Selase'de Milli Teşkilatlanma*, s. 150-152.

idareyi ele aldılar.⁵⁹ Ermeniler her şeye rağmen Kars, Sarıkamış, Kağızman, Zaruşat bölgeleri dışında idareyi ele alamadılar. Akbaba, Çıldır, Göle, Oltu, Karakurt bölgelerinde kurulan milli şuralar kurtuluşa kadar Ermenilerle mücadeleye devam etmişlerdir.

5. Ardahan'ın Gürcüler Tarafından İşgali

Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti İngilizler tarafından tasfiye edilene kadar Gürcüler elle tutulur bir ilerleme kayıt etmemişlerdi. 20 Nisan 1919'da General Kvinitatze kumandasında harekâta geçen Gürcüler Ardahan'ı işgal etti. İşgal ettikleri yerlerde katliam konusunda Ermenilerden geri kalmayan Gürcüler, aynı zamanda Göle ve Çıldır'ı da işgal ettiler.⁶⁰

Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Hariciye Nazırı Fahrettin Erdoğan Gürcü işgali sırasında İstanbul'a bir takım telgraflar göndermiştir. Bunlardan birisi şöyledir:

“Dersa’adette Amiral Caltrolp Cenablarına. Suretleri Amerika, Fransız, İtalyan Mümessili Siyasilerine, Makaamı Sâdareti Uzmaya

20.4.35(1919)

İngiliz Kuvei İşgaliyyesinin Hükümedimize vazi-yed ettiğini evvelki telgrafımda arzile, bundan tevellüd eden mehâzire işaret eylemiştim. Vukuat tahmini âcizânemi’ teyid etmekte gecikmedi. Cenubigarbi Kafkas Hükümeti Azâları tevkif edildikten ve Kuvvei İşgaliye Kumandanı'nın emrine taba'en ahali silahlarını teslim ettikten sonra, Gürcü kuvvetleri Elviye-i Selase hududunu tekrar tecavüz ederek, Ahalliyi İslamiye'yi kadın, erkek, çoluk, çocuk tanımaksızın kâtliam ede ede bugün Ardahan'a tekarrüb ettiler. Yarına kadar Ardahan'ın zabt ü imha edileceği kuvvetle zannedilmektedir. Be sebeple müthiş bir muhaceret ve herc ü merc de başlamıştır. Masum kanının daha fazla dökülmemesi ve hayatımızın muhafazası için iktizâ eden serî ve katî teşebbüs ve tedabirin ittihazını, küçük milletlerin muhafazai hukukunu deruhte buyurmuş olan Hükümeti Metbû'ai Fahinemelerinden istirham eder ve Garbin büyük ve Ali nazarları önünde katl-ü imha edilmemekliğimize müsaade olunmayacağı kanaati râsıhasımı tekrar izhâr eylerim.”

⁵⁹ KIRZIOĞLU, *Milli Mücadelede Kars*, s.49-54.

⁶⁰ GÖKDEMİR, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, s.172.

Cenubigarbi Kafkas Hükümeti Cumhuriyesi

Hariciye Nazırı

Fahredden (Erdoğan)⁶¹

Fahrettin Bey'in İtilaf Devletlerine çektiği bu telgraftan anlaşılıyor ki, hükümetin dağıtılmasının ardından bölgede İngiliz askerleri halkın elinde bulunan silahları toplamış ve hemen akabinde işgaller başlamıştı. Sınır üzerinde bekleyen Gürcü kuvvetleri kadın, çoluk çocuk demeden ahaliyi katl edip 20 Nisan 1919'da Ardahan'ı işgal etmişlerdir. Bunun doğal sonucu olarak Ardahan'da göçler başlamıştır.

Gürcüler merhametsiz bir şekilde Posof halkını kılıçtan geçirdiler. Posof'un Pola, Gune, Papalo, Çilana, Poma, Budala, Zendar, Çoksan, Stepanezi köylerinde camiler de dâhil olmak üzere herşey tamamen yakıldı. Ardahan ve havalisi halkına sistemli bir şekilde soykırım uygulandı. Kadınlar, çocuklar ve yaşlılar'dan toplam 390 kişi katledildi.

Bu köylerdeki Müslüman Türklerin erzak ve hayvanatının tümüne Gürcüler tarafından el konuldu. Bu mallar içerisinde taşınabilenler götürülüp açık artırma ile satıldı. Bu haydutluk eylemlerinin ardından meydana gelen zararlar 22.776.00 ruble tutarında idi. Tüm bunlardan Batum'da bulunan İngiliz temsilcisi haberdar edildi.⁶²

Osman Server Atabek⁶³, Gürcülerin bölgede faaliyetlerini artırmaları üzerine Batum'da renkli ve 1/560.000 ölçekli etnografya haritası ile Ekim 1919'da "*Güneybatı Kafkasya Hükümeti*" adıyla belge ve istatistiklere dayanan 20 sayfalık Fransızca broşürü "*Merkez Komitesi*" adına bastırıp Kızılay aracılığıyla İstanbul'daki Amerikan, İngiltere, Fransa ve İtalya mümesilliklerine verdirip, yabancı basına dağıtmıştır.⁶⁴

⁶¹ ARSLANOĞLU, *Kars Milli İslam Şurası ve Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkat-i Milliyesi*, s.194.

⁶² Osman Server ATABEK, *L'Etat Du Sud-Quest Du Caucase*, Batum İmpriemerie H. Chmaivsky, Batoum, 1919, s.14-18.

⁶³ Ahıskalı Yüksek Maden Mühendisi, Hukuçu ve Ziraatçı'dır. Üç tane Üniveriste diplomasına sahiptir.

⁶⁴ *Kars İli 1. Sayı: Çıldır, Ardahan-Hanak-Posof İlçeleri*, Kars Turizm ve Tanıtma Derneği Yayınları – Sayı: 5 Ankara, 1966, s.9.

Yunus Nadi'nin sahibi olduğu Yenigün Gazetesin'de 3 Aralık -7 Aralık 1920 Osman Server Atabek G.K. takma adıyla 3 adet makale neşretmiştir. Halkın içinde bulunduğu durumu Osman Server Atabek şu şekilde anlatmaktadır:

“Gürcüler, Ahıska'nın zaptından sonra, Poskof ve Ardahan'a da taarruz eylediler. Ve Poskof'un işgalini müteakıp, bir taraftan Gürcü Kumandanı (Kvinitatze) Poskhov ahalisi'ni tazminat olarak: ekmeklik, ot saman, öküz ve koyun vermeğe mecbur kıldı. Diğer taraftan işgal olunan köyler, derhal soyuldu ve ihrak olundu. (Aşağı-Poskov'da: Badele, Guma Papola, Tepemizde, Cilvana'nın bütünü Gergisuban ile Cuvantel köylerinin yarısını yaktılar. Duğur'dan aşağı ve Zegan denilen Arela-Cancak deresindeki 25 köyün, kedisine varınca zahire ve eşyasını, halı-kilimini yağmaladılar. Caksu'da Poskov Kaymakamlığına Acaralı Khamşioğlu Topal-İsrafil, Hanak Nahiye Müdürlüğüne Maçıvetli Ferhad oğlu İsmail tayin edildi. Duğur'dan bin, Arela'da bin, Yeniköy'de beş yüz, Sagra'de üç yüz, Suvaskal'da beş yüz kadar Gürcü askeri konaklatıldı; Arsiyan/Şavşat ve Suskap yolunda Gürcü askeri bulundurulmadı. Bu taarruz nihayet, İngiliz Kumandanlığı'nın müdahalesiyle terk edilerek, Gürcüler yine Poskhov hududuna çekildiler. Milli Cemaat'in İngiliz ve Amerikan Mümessilleri'ne takdim eylediği Posof'daki zarar ve ziyan yekûnu, yirmi altı milyon rubleye baliğ olmakta idi.

Bu sırada Gürcüler, ikinci defa Ardahan'a taarruz ve onbeş günde bu mevkii de zaptederek kâmilen soyduktan sonra, taaruzlarına devamla Göle'ye kadar ilerlemişlerse de, orada Yerli Milli Şura ve Erzurum/Ebülhindili Cafer ERÇIKAN Çetelerinden kurulan Kuvayi Milliye tarafından tekrar düşarı mağlubiyet olarak çekilmeğe mecbur olmuşlar idi. Gürcüler'in Ardahan'da iras ettikleri (17. 270.000 rublelik) ziyan da dahili hesap edilince, hasarat yekunu doksan sekiz milyon ruble'ye baliğ olmuştur.

Şu muharebat esnasında Gürcüler: Ahıska'da 11 köy ihrak ve 7 cami tahrip, Posof'ta 9 köy ihrak ve 4 cami tahrip, Ardahan'da bir köy ihrak eylemişlerdir.”⁶⁵

---

⁶⁵ Osman Server ATABEK, “Ahıska-Ardahan Bölgesinde Gürcüler'le Mücadele”, **Kars İli 1. Sayı: Çıldır, Ardahan-Hanak-Posof İlçeleri**, Kars Turizm ve Tanıtma Derneği Yayınları – Sayı: 5, Ankara, 1966, s. 12-13.

Osman Server Atabek, L'Etat Du Sud-Quest Du Caucase isimli eserinde Posof'a verilen zarar ziyani aşağıdaki şekilde tespit etmiştir.

Posof	Sayı	Ruble Değeri
At	28	42.000
Koyun vs.	593	59.300
Sığırlar	185	92.500
Saman	2000 (ęeki)	40.000
Erzak	875 (ęeki)	60.000
Nakit Para		2.753.000
Taşımrların Değerleri		355.700
Toplam		3.403.500

66

Ardahan dâhilinde Seyduran ve Dikan Köyleri, Göle'de ise Arpeşen köyü Gürcüler tarafından yerle bir edildi. Ardahan'da 48'i küçük  ocuk ve yaşlı kadın olmak üzere 62  l  ve yaralı,  ıldır'da 21'i kadın ve  ocuk olmak üzere toplam 53 kişi, Göle'de 181'i kadın ve  ocuk olmak üzere 264  l  ve yaralı tespit edilmiştir.

Ardahan'a verilen zarar aşağıdaki gibidir.

Ardahan	Sayı	Ruble Değerli
At	230	345.000
Sığırlar	2050	1.650.000
Sürüler(Küçük Baş)	4320	648.000
Erzak	130.000 (ęeki)	400.000
Ekin (Ot-Saman)	86.000 (ęeki)	1.700.000
Nakit Para	-	5.350.000
Toplam		10.083.000

67

Yukardaki tabloyu incelediğimiz zaman Ardahan dâhilinde Gürcülerin sistemli bir yok etme uğraşına giriştikleri açıkça anlaşılmaktadır. 62 tane korumasız

⁶⁶ Server ATABEK, L'Etat Du Sud-Quest Du Caucase, s.7. ; GÖKDEMİR, Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti, s.173. ; KARATAŞ, I. Dönem TBMM'de Ardahan Milletvekilleri ve Faaliyetleri, s.22.

⁶⁷ Server ATABEK, L'Etat Du Sud-Quest Du Caucase, s.7. ; GÖKDEMİR, Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti, s.173. ; KARATAŞ, I. Dönem TBMM'de Ardahan Milletvekilleri ve Faaliyetleri, s.22.

kadın ve çocuğu yok ettikleri gibi, halkın elinde bulunan yiyecek, para ve hayvanata da el koyarak insanları açlık ve çaresizliğe sevk etmişlerdi. Yıllardır Rus esareti altında yaşamış olan Ardahan halkı ikinci büyük bir darbeyi de Gürcülerden yemiştir.

Göle nahiyesinde ise durum aşağıdaki gibidir.

Göle	Sayı	Ruble Değeri
At	322	183.000
Sığırlar	4000	3.200.000
Sürüler(Küçük Baş)	750.000	1.125.000
Erzak	102.500 (çeki)	8.200.000
Ekin (Ot-Saman)	165.000 (çeki)	3.300.000
Nakit Para	-	6.970.000
Toplam		22.978.000

68

Çıldır'da zarar-zıyan aşağıdaki gibidir.

Çıldır	Sayı	Ruble Değeri
At	112	168.000
Sığırlar	1550	1.240.000
Sürüler(Küçük Baş)	3200	4.580.000
Erzak	78.000 (çeki)	6.240.000
Ekin (Ot-Saman)	35.000 (çeki)	700.000
Nakit Para	-	8.250.000
Toplam		21.178.000

69

Gürcülerin Türk halkına yönelik giriştiği bu hareket esnasında zararlar sadece yukarda görüldüğü şekilde kalmamıştır. Elinden zirai aletleri, tohumlukları,

⁶⁸ Server ATABEK, L'Etat Du Sud-Quest Du Caucase, s.7. ; GÖKDEMİR, Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti, s.173. ; KARATAŞ, I. Dönem TBMM'de Ardahan Milletvekilleri ve Faaliyetleri, s.22.

⁶⁹ Server ATABEK, L'Etat Du Sud-Quest Du Caucase, s.7. ; GÖKDEMİR, Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti, s.173. ; KARATAŞ, I. Dönem TBMM'de Ardahan Milletvekilleri ve Faaliyetleri, s.22-23.

hayvanları alınan halk tarlalarını da ekememişti. Halkın buradan uğradığı zararda aşağıdaki gibi tespit edilmiştir.⁷⁰

Mevkii	Zarar(Ruble)
Ardahan	3.180.000
Göle	17.000.000
Çıldır	4.600.000

Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Cumhuriyesi Hariciye Nazırı Fahreddin Bey Gürcülerin ve Ermenilerin bölgedeki yaptıkları zulümler üzerine 16 Mayıs 1919 Osmalı Sadaretine çektiği telgrafla bildirmiştir. 20 Mayıs tarihinde telgrafın birer suretinde İngiltere, Fransa, Amerika temsilciliklerine gönderilmiştir. Telgraf metni aynen aşağıdaki gibidir:

“İstanbul’da Mâkam-ı Sadâret-i Uzmâ’ya; İngiliz Kafkas işgal kuvvetleri Komutanı General Thomson Cenabları’nın emri üzerine, askeri kuvvetlerle Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti’ne vaziyet edilmiş ve ahali-i İslamiyye Devlet-i Metbuları’na ve düveli saire-i itilaffiye’ye karşı beslemekte oldukları hürmet ve itimad sevkiyle ilk emre uyarak silahlarını teslim ettikleri halde, Gürcüler hududu tecavüzle çoluk çocuk demiyerek, katliam ede ede Ardahan ve havalisini istila, ve Ardahan, Çıldır, Göle kazalarında halkın bütün memalikini ve medar-i maişetini gasb-ü yağma ve Gürcistan’a sevk etmiş, sağ kalan halk muhacerete mecbur kalarak, müthiş bir sefalet ve felaket hüküm sürmeğe başlamıştır.

İngiliz Subayları’ndan Yüzbaşı Farel ve Foltin Cenâbları’nın yardımlarıyla, aşırı ısrar ve binlerce vaad ile tarafımızdan muhâcirlerin bir kısmı yerlerine iade edilmişse de, mal ve canlarının teminat altında bulunacağına kani olmadıklarından, umumi heyecan giderilmememiştir.

Ermeniler dahi ordularının merkezini Kars’a naklettiklerinden Kağızman ahali, bunların her an beklenen taarruzlarını nazar-ı dikkatten uzaklaştırmayarak, sayan-ı endişe bir telaş ve heyecan içinde; ve sakin, mes’ud aile ocakları birer azab ve heyecan merkezi halini almış bulunuyor. Mümessili bulunduğumuz bir buçuk milyon halkın bu felaket ve azabdan kurtulması için Devlet-i Fahime-i Metbulatı’nın kabul ve ilan iylemiş olduğu prensipler dairesinde Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti

⁷⁰GÖKDEMİR, Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti, s.174.

Milliyesi'nin iadesini, sulh neticesine kadar hiç olmazsa Büyük Britanya'nın himayelerine alınmasını istirham eder ve her ne suretle olursa olsun herhalde akan masum kanlarına ve yıkılan mazlum ocaklarına son verilmesini, adalet ve insaniyet namına tekrar temenni eyleriz.

Cenub-i Garbi Kafkas Hükümet-i Cumhuriyesi Hariciye Nazırı Fahrettin

16 Mayıs 35 (1919)''⁷¹

Yukarda ki telgraf Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti namına çekilmiş olan son telgraf olmuştur. Wilson Prensipleri ve İnsan Hakları Evrensel Beyanamesi bu günlerde hiçe sayılmaktaydı. Batum'dan Nahçıvan'a kadar olan bölge çeşitli bahaneler gösterilerek işgal edilmişti. Bölge halkı Hürriyet mücadelesini bu dönemde kurdukları çeşitli bölgesel şuralarla devam etmişlerdir.

B. İSTİKLAL MÜCADELESİNDE ARDAHAN

1. Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a Çıkışı

Ardahan ve çevresi yukarda bahs olunan Gürcü zulümleri ile karşı karşıya kalmış durumda iken bu sırada 21 Nisan 1919 tarihinde İngiliz temsilcisi Amiral Calthorpe İstanbul Hükümetine bir nota vererek "*Doğu Karadeniz Bölgesi'nde güya Rumlara yapılan tecavüzlerin önlenmesini ve bu bölgedeki asayişsizliğin giderilmesi*" ni talep etmekteydi. Samsun ve Merzifon üzerinde bulunan işgal kuvvetleri bunu bahane göstererek tüm bu sahayı işgal edebilirdi. Bu durumun önlenmesi için Doğu Anadolu Bölgesine geniş yetkilerle donatılmış bir komutan gönderilmesine hükümetçe karar verilmişti. Birinci Dünya Savaşı sırasında en son Yıldırım Orduları Grup kumandanı iken bu komutanlığında lağv edilmesi ardından İstanbul'da bulunan Mustafa Kemal Paşa, İrade-i Seniyye ile 30 Nisan 1919'da 9. Ordu Kıtat-ı Müfettişi olarak bu göreve atanmıştır. 5 Mayıs 1919'da Heyet-i Vükela Mustafa Kemal Paşa'ya verilecek yetkileri inceleyerek kabul etmiştir. Durum 7 Mayıs'ta Mustafa Kemal Paşa'ya tebliğ edilmiştir.⁷²

⁷¹ GÖKDEMİR, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, s.175-176.

⁷² TANSEL, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar C.1*, s.226,232. ; URAL, *Mondros Mütarekesi ve Doğu Vilayetleri*, s.241-244. GÖKDEMİR, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, s.183-184.

Mustafa Kemal Paşa 9. Ordu Kıtât-ı Müfettişi olarak 19 Mayıs 1919'da, kurmay heyeti ile birlikte Samsun'a çıktı.⁷³ Mustafa Kemal Paşa tayin olduğu ordu müfettişliği görevinde askeri ve idari yetkilerle donatılmıştı. Bu yetkiler içerisinde Trabzon, Erzurum, Sivas ve Van vilayetleriyle Erzincan, Canik Müstakil Liva'larına gereken emirler verebilecek, bunlara sınır olan Diyarbakır, Bitlis, Elazığ, Ankara, Kastamonu vilayetleri ile kolordu komutanları da O'nun görevini yerine getirmesi anında kimseye danışmadan vaki olacak müracaatlarını dikkate alacaklardı.⁷⁴

Mustafa Kemal Paşa, Samsun'a gelir gelmez müfettişliğin kendisine yüklediği vazifeleri yerine getirmek amacıyla Samsun'da kaldığı beş-altı gün içinde durumu incelemiş ve beraberinde gelen arkadaşlarından Refet (Bele) Beyi Samsun (Canik Sancağı)'a mutasarrıf atamış, daha sonra da Erzurum'da bulunan XV. Kolordu komutanı Kâzım Karabekir ve Ankara'da bulunan XX. Kolordu Komutanı Ali Fuat (Cebesoy) Paşalara telgraf çekerek, Samsun'a geldiğini bildirmiş ve kendisiyle ilişki kurmalarını istemiştir.⁷⁵

22 Mayıs 1919 tarihinde hazırlamış olduğu rapor, birçok noktalarda, Ordu Müfettişliği talimatının sınırlarını aşarak, bütün memleketin kaderi ile ciddî bir şekilde uğraşmış olduğunu göstermektedir. Millî Mücadelenin ilk ana programını teşkil eden rapor, özetle şu fikirleri kapsamaktaydı:

1. Samsun bölgesi Rumları siyasî emellerinden vazgeçerlerse, asayiş kendiliğinden düzelir.
2. Türklüğün yabancı mandasına ve kontrolüne tahammülü yoktur.
3. Yunanlıların İzmir'de hakları yoktur. İşgal geçicidir.
4. Millet, millî hâkimiyet esasını ve Türk milliyetçiliğini kabul etmiştir. Bunu gerçekleştirmeye çalışacaktır.⁷⁶

Samsun ve çevresinde gerekli tedbirleri alan Mustafa Kemal Paşa buradan 25 Mayıs'ta Havza'ya hareket etmiştir. 28-29 Mayıs 1919'da Havza Tamimi'ni

⁷³ Mustafa Kemal ATATÜRK, **Nutuk**, Ankara, 1927, s.3.

⁷⁴ URAL, **Mondros Mütarekesi ve Doğu Vilayetleri**, s.241-244.

⁷⁵ Zeki SARIHAN, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü I Mondros'tan Erzurum Kongresi'ne (30 Ekim 1918-22 Temmuz 1919)**, TTK, Ankara, 1993, s.270.

⁷⁶ Hamza EROĞLU, **Türk İnkılâp Tarihi**, Ankara, 1990, s.114-115.

yayınlayarak tüm yurttaki milli teşkilat kurulması ve mitingler tertip edilmesini bildirmiştir. Mustafa Kemal'in gerek ordu ve gerekse sivil makamlar nezdindeki faaliyetinden kuşkulanan İstanbul hükümeti Müttefiklerin baskısını da dikkate alarak 8 Haziran'da kendisinin İstanbul'a dönmesini istedi. Mustafa Kemal ise padişaha uzun bir telgraf çekerek İstanbul'a dönmeyeceğini, memleketin büyük bir tehlike ve karışıklık için de bulunduğunu, gerekirse memuriyetinden istifa edeceğini ve Anadolu'da kalacağını bildirdi.⁷⁷

Buradan Amasya'ya geçen Mustafa Kemal Paşa burada da 21-22 Haziran 1919'da Amasya Tamimi'ni yanında bulunan dava arkadaşlarıyla beraber ilan etmiştir. Amasya Tamiminde Yurdun bütünlüğü ve milletin istiklalinin tehlikede olduğuna işaret edilmiş, Anadolu'nun her yönden güvenli bir noktası olan Sivas'ta milli bir kongrenin tez elden toplanması kararlaştırılmıştır. Doğu illeri adına 10 Temmuz'da Erzurum'da bir kongrenin toplanacağı haberi verilmiştir.⁷⁸

2. Erzurum Kongresi ve Ardahan

3 Temmuz 1919'da Erzurum'a gelen Mustafa Kemal Paşa halkın sevgi gösterileriyle karşılanmıştır. İtilaf devletleri mümessillerinin baskılarıyla görevden alınmaya zorlanan Mustafa Kemal Paşa 7-8 Temmuz 1919 gecesi memuriyet vazifesiyle birlikte askeri vazifelerinde de istifa etmiştir. Görevden ayrılmasına rağmen 15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa "*Ben ve Kolordum, hepimiz emrinizdeyim Paşam*" diyerek en büyük manevi desteği göstermiştir.⁷⁹

Erzurum Kongresinin toplanacağı zamana kadar geçen sürede Erzurum'da birtakım milli toparlanma hareketleri görülmektedir. Bunlardan en önemlisi şüphesiz İstanbul'da kurulmuş daha sonrada Erzurum şubasını açmış olan Vilayât-ı Şarkiyye Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti idi. 2 Aralık 1918 tarihinde kurulan cemiyetin başkanı Mahmut Nedim Bey idi. Doğu Anadolu'da başlatılan propagandaların önüne geçebilmek amacı ile oluşturulan cemiyet, işgal İstanbul'unda fazla bir şey yapamadı.⁸⁰ Cevat Bey (Dursunoğlu) tarafından Erzurum şubesi 10 Mart 1919

⁷⁷ Durmuş YALÇIN, vd. **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, Ankara, 2002, s.166-167.; SARIHAN, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü I**, s.283-284.

⁷⁸ Salâhi SONYEL, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I**, Ankara, 1995, s.79-81.

⁷⁹ Şevket Süreyya AYDEMİR, **Tek Adam Mustafa Kemal (1919-1922)**, İstanbul, 1993, s.105-106.

⁸⁰ Mahmut GOLOĞLU, **Erzurum Kongresi**, 1968, s.20-22.

tarihinde açıldı. Cemiyetin yayın organı Albayrak Gazetesi idi. Kazım Karabekir Paşa'nın Erzurum'a geldiği tarih olan 3 Mayıs 1919'a kadar çeşitli çalışmalar yapılmış fakat istenilen seviyeye ulaşılamamıştı.⁸¹

Kars'ın işgalinden sonra Erzurum'da bulunan cemiyet yöneticileri ve ordu mensupları Doğu Anadolu'nun bütünlüğünü sağlamak için bütün doğu illerinin katılacağı bir kongre toplanmasını kararlaştırmışlardı.⁸²

Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Hariciye Nazırı Fahrettin Bey, Erzurum'da bulunuyordu. Süleyman Necati ve Hüseyin Avni Bey'in vasıtasıyla Mustafa Kemal Paşa ile görüşmüş memleketin içinde bulunduğu durumu izah edebilmişti. Fahrettin Bey'in isteği üzerine Ardahan Milli Şurası'ndan Elviyey-i Selase adına kongreye katılmak için mazbatalar gönderilmişti.

Elviye-i Selase temsilcileri, 19 Temmuz 1919'da, Kongre Başkanı'na şu dilekçe ile müracaat ederek kongreye katılmak istediklerini bildirmişlerdir.

“Vilayat-ı Sitte Kongresi Riyaset-i Huzur-u Alisine

Reis Efendi Hazretleri,

Elviye-i Selase, Vilayât-ı Sitte'nin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Bu telakki necibaneden doğan kanaatle biz kardeşleriniz de, sevgili Türkiye'nin öz ve neca evladları mücahadede yan yana oturmayı istiyoruz.gelecek felaket size bize de hepimizdir. İcab ettiği gün, siz kardeşlerimle aynı saff-ı harb üzerinde can vermek için karar vermişiz. Ve bu hissimizden fedakarlık yapmak niyetinde değiliz.

Avrupa'nın, bilhassa İngilizlerin bizim için reva gördükleri müteassi hareketler yüzünden zayıf edilen hukukumuz, henüz telâfi kabul etmez bir halde değildir. İşte biz kardeşleriniz, bu hukukumuzun in'kiad edecek büyük kongrede, müdâfaası için Cenubigarbi Kafkas Hükümeti sabık Hariciye Fahreddin Beğ'le Ardahan eşrafından ve Milli Şura âzâsından Rasim Beğ'2i selâhiyyet-i lâzimeyi hâiz murahhas sıfatıyla kongrede isbât-ı vücûd etmek üzere seçtik.

---

⁸¹ Rahmi ÇİÇEK, “Erzurum Vilayet Kongresinde Alınan Kararlar ve Etkileri”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, C.II Sayı: VII, Ankara, 1991, s.514-515.

⁸² ÇİÇEK, “Erzurum Vilayet Kongresinde Alınan Kararlar ve Etkiler”, s.517-518.

Bu itimâdnâmenin kafi bir vesika olarak kabul buyrulmasını, ihtirâmâtımızı ilâveten ricâ ederiz.

İmzalar

Ardahan Aşiret Rüesâsından Mehmed	Ardahan Milli Şura Reisi
Çıldır Eşrafından (sabık)	Mehmet Ali
Kars Şûrâ-yı Milli Reisi	Ardahan Milli Şûrâ Âzâsından
Dr. Esad	Abdullah Ağazade Kamil
Ardahan Milli Şûrâ Âzâsından	Ardahan Aşiret Rüesasından
Hacı Hamidzâde Hafız	Bahri”⁸³

Yukarda yazılı olan belgeye imza atanların hepsi Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'nin ileri gelenleriydi. Delege olarak seçilenlerden Rasim Bey, Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'nin Ardahan Mutasarrıfı, Fahrettin Bey'de Hariciye Nazırı idi. Hükümet henüz Elviye-i Selase davasından vazgeçmiş değildi.⁸⁴

Fahrettin Bey ve Bekir Bey, Erzurum Kongresinin ilk oturumuna katıldılar. O gece Mustafa Kemal Paşa Fahreddin Beyleri yanına çağırdı. Kendisine hitaben, *“Arkadaş, size bir haber vereceğim, üzülmeyiniz. İstanbul'dan Damat Ferit Paşa'dan Erzurum Valisine acele telgraf var. Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Hariciye Nazırı Fahreddin Bey'i tutarak 24 saat zarfında Trabzon'da bulunan İngiliz Torpidosuna teslim ediniz, diye emir veriyorlar. Hiç üzülmeyiniz bizim geleceğimiz de sizin geleceğinize bağlıdır. İngilizler buradan hiçbirimizi alamazlar. Metin olunuz, ayaklarımızda çarık giyerek sonuna kadar dağların başında mücadele edeceğiz, memleketi kurtaracağız dedi”*, bunun üzerine Fahrettin bey cevaben *“Paşam bununla üçüncü telgraf oluyor. Erzurum vilayeti beni hiçbir şekilde sıkıştırmıyor, ordu serbest çalışmama müsaade ediyor, istediğim yardımları alıp teşkilatımıza gönderiyorum ”*dedi. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa emir buyurdu, *“Yarıdan itibaren sen ve arkadaşların aramızda görünmeyeceksiniz. Çünkü bu telgrafın aynını Miralay Rovelson (Rawlinson)'da almıştır. Sizi bizim aramızda görürse çalışmamıza mani olur ve kongreyi aktedemeyiz. Hemen*

⁸³ DAYI, *Elviye-i Selase'de Milli Teşkilatlanma*, s. 158-160. ; GÖKDEMİR, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, s.191.

⁸⁴ GÖKDEMİR, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, s.192.

*teşkilatınızın üzerine gidiniz. Azerbaycan'la bizim aramızdaki muharebeyi temin ediniz”*⁸⁵ diye emir verdi. Fahrettin Bey, bu tarihten sonra Emire icabet etmiş ve Kars'ın kurtuluşuna kadar, Oltu bölgesinde çalışmaya devam etmiştir.⁸⁶

23 Temmuz-7 Ağustos 1919 tarihleri arasında Erzurum'da Mustafa Kemal Paşa başkanlığında Erzurum Kongresi gerçekleştirilmiştir. Elviye-i Selase halkını temsilen katılan delegeler Mustafa Kemal Paşa'nın İngilizlerin kongreyi engelleme ihtimaline karşı kongrenin sadece ilk gününe katılabilmişlerdir. Kongrede alınan kararlara bakıldığı zaman Elviye-i Selase'ye direkt olarak atıfta bulunan madde yoktur.

Elviye-i Selase'yi ilgilendiren direkt maddeler olmamansa rağmen Erzurum Kongresinin geneline bakıldığı zaman “*Misak-ı Milli*”nin temellerinin atıldığı görülmektedir.⁸⁷

3. Sivas Kongresi ve Ardahan

4-11 Eylül 1919 tarihleri arasında Sivas'ta toplanan Sivas Kongresinde, Erzurum'da “*Vatanın, milli sınırlar içinde bir bütün olduğu ve birbirinden ayrılamayacağı*” vurgulanmıştı. Sivas Kongresi'nde ise vatan tabirinde bir açıklık getirilmişti Sivas Kongresinde alınan kararların 1. Maddesine göre: “*Osmanlılar'la İtilaf Devletleri arasında kabul edilen Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı 30 Ekim 1918 tarihindeki sınırlarımız içinde kalan topraklar birbirinde asla ayrılık kabul etmez bir bütündür. Bu ülkede yaşayan bütün İslam unsurları birbirlerine karşılıklı saygı ve fedakârlık duygularıyla bağlı ve birliklerini milli, sosyal ve ananevi hakları ile yaşayış gösteren öz kardeşleridir.*”⁸⁸ Bu karar ile Elviye-i Selase'nin daha önce Brest-Litovsk antlaşmasından sonra halk oylamasıyla Anavatana katılma kararı alınması diğer yandan Mondros Mütarekesi gereğince 1914 sınırlarına çekilmesi gibi bir durumda bu bölgeyi kapsamıyordu yani Elviye-i Selase bu sınırlar içinde bulunuyordu.

---

⁸⁵ ERDOĞAN, *Türk Ellerde Hatıralarım*, s.278-279. ; DAYI, *Elviye-i Selase'de Milli Teşkilatlanma*, s. 161.. ; GÖKDEMİR, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, s.192.

⁸⁶ DAYI, *Elviye-i Selase'de Milli Teşkilatlanma*, s. 161

⁸⁷ SONYEL, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I*, s.96.

⁸⁸ Mahmut GOLOGLU, *Üçüncü Mesrutiyet 1920*, 1998, s. 81-82: GÖKDEMİR, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, s.195.

Sivas Kongresi'nde alınan kararların 6. Maddesinde yine buna benzer bir duruma atıfta bulunulmuştur. *“İtilaf Devletlerinden Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalandığı 30 Ekim 1918 günündeki sınırimız içinde kalan, Müslüman çoğunluğun oturduğu, kültür ve uygarlık üstünlüğü Müslümanlara ait ülkemizin millî bütünlüğünün bölünmesi düşüncesinde tamamen vazgeçilerek bu topraklar üzerindeki tarihi, coğrafi, sosyal ve dinsel haklarımıza saygı gösteren, buna aykırı davranışları ortadan kaldıran haklı ve adaletli bir karara varmalarını bekleriz.”*⁸⁹ 6. Madde tetkik edildiği zaman yine 30 Ekim 1918'e atıfta bulunulması dikkat çeker. Elviye-i Selase bu tarihte Osmanlı toprağıdır.

4. Misak-ı Milli ve Ardahan

Son Osmanlı Mebusan Meclisi 12 Ocak 1920'de İstanbul'da toplandı. Mustafa Kemal Paşa'nın görüş ve direktifleri çerçevesinde, Erzurum ve Sivas Kongrelerinin kararları ışığında hazırlanan “Misak-ı Milli” metnini Son Osmanlı Mebusan Meclisi 28 Ocak 1920 tarihli gizli oturumda kabul edilmiştir.⁹⁰

Misak-ı Milli'nin Elviye-i Selase'yi ilgilendiren 2 maddesi vardır. Bunlar;

“Zirde vazi'ü'l-imza Osmanlı Meclis-i Meb'ûsân a'zaları istiklal-i devlet ve İstikbal-i millînin, haklı ve devamlı bir sulhe na'iliyet için ihtiyar edebileceği Fedakârlığın hadd-i a'zamını mutazammın olan esâsat-ı âtiyeye tamami-i ri'ayetin mümkün-te'min olduğunu ve esâsat-ı mezkûre haricinde payidâr bir Osmanlı Saltanat ve Cem'iyetinin devam-ı vücudu, gayr-ı mümkün bulduğunu kabul ve tasdik eylemişlerdir.

1. **Devlet-i Osmaniye'nin münhasıran Arab ekseriyetiyle meskûn olup 30 Teşrin-i Evvel 1918 tarihli mütarekenin hin-i akinde muhasım orduların işgali altında kalan aksâmının mukadderatı, ahalsinin serbestçe beyan edecekleri ârâya tevfikân ta'yin edilmek lâzım geleceğinden, mezkûr hatt-ı mütareke dâhil ve raricinde dinen, ırkken müttehid olan, yekdiğerine karşı hürmet-i mütekebile ve fedakârlık hissiyatı ile meshun ve hukuk-ı ırkiye ve ictimâ'iyeleriyle sera'it-i muhiterine tamemiyle ri'ayetkar Osmanlı-İslâm ekseriyetiyle meskûn bulunan**

⁸⁹ GOLOGLU, *Üçüncü Mesrutiyet 1920*, s.81-82.

⁹⁰ Aysel OKAN, *Misâk-ı Milli*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Edirne ; Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s.42-47.

aksâmin hey'et-i mecmu'ası hakikaten veya hükmen hiçbir sebeble tefrik kabul etmez bir küldür.

2. Ahalisi ilk serbest kaldıkları zamanda ârâ-yı âmmeleriyle Anavatana iltihak etmiş olan Elviye-i Selase için lede'l-icab tekrar serbestçe ârâ-yı âmmeye müraca'at edilmesini kabul eder.”⁹¹

Misak-ı Milli'nin maddelerine baktığımız zaman; 1. Madde de Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı tarihte Osmanlı Devleti toprakları dâhilinde bulunan yerlerin milli sınırlarımız içerisinde kalması. Bu yerlerin dışında kalan yerlerin mukadderatını kendi halkının benimsemesi gerektiği vurgulanmaktadır. Elviye-i Selase'yi doğrudan ilgilendiren 2. Maddesinde ise serbest kaldıktan sonra kendi istekleriyle plebisit doğrultusunda anavatana katılmak isteyen halkın milli sınırlarımız içinde olması gerektiği, gerekirse bölgede yeniden halk oylaması yapılabileceği vurgulanmıştır.

Misak-ı Milli'nin Erzurum'da doğduğunu, Sivas'ta geliştiğini, Ankara'da kaleme alındığını ve İstanbul'da son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında son sekline ulaştığı görülmektedir. Erzurum ve Sivas Kongreleri ile Amasya Görüşmelerinin kararları, Misak-ı Millî kararları ile karşılaştırıldığında ortak yönler açıkça görülmektedir. Erzurum Kongresi'nde alınan kararlar tam bir millî mücadele anlamı taşımaktadır. Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı tarihteki sınırlar, millî sınırlar olarak kabul edilmiş, Doğu illerinin bölünmezliği ile Müslüman unsurların birlik ve beraberliği vurgulanmıştır.⁹²

Elviye-i Selase'nin, Misak-ı Milli içinde yer alması ve Milli Mücadele'nin bir parçası sayılması bin yıllık mukaddes Türk yurdundan vazgeçilmediği anlamına geliyordu.

---

⁹¹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D: 4, C. I, Ankara, 1992, s. 144-145

⁹² OKAN, Misâk-ı Milli, s.50.

5. II. Doğu Harekâtı ve Ardahan'ın Kurtuluşu

22 Mart 1922'de 15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir, Erivan Cumhuriyeti Askeri Kumandanlığına bir mektup yazarak Müslümanlara karşı Ermenilerin yaptığı kötülükleri anlattı ve Müslümanlara karşı girişilmiş olan yok etme hareketına son verilmesini istedi. Aynı tarihte Mustafa Kemal Paşa Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsilliyesi namına Ermeni mezalimini devletler katında protesto etti. Tam bu sıralarda Rusya'da Denikin kuvvetlerinin direnişi kırılmıştı. Ermenistan üzerine yürümek için müsait durum meydana gelmişti.⁹³

Bolşevik Rus hükümeti bu sıralarda Kafkasya üzerine yönelmiştir. 27 Nisan 1920'de Azerbaycan'da Sovyet idaresi kuruldu. Kızıl Ordu aynı zamanda Ermenistan ve Gürcistan'ı da Sovyetleştirme misyonunu taşıyordu. Eğer bu olay gerçekleşirse Elviye-i Selase'yi kurtarmak daha da zor olacaktı.⁹⁴

15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa, TBMM'ye çeşitli tarihlerde Şark hududunda Ermeni ve Gürcülere karşı bir harekate girişilmesi için birtakım raporlar hazırlamış ve göndermişti.⁹⁵

Rus ordusunun Gürcistan ve Ermenistan'ı Sovyetleştirme çabaları üzerine henüz Doğu Anadolu bölgesi için bir ileri harekâtın erken olduğunun düşünen TBMM seferberlik ilan etti. 15. Kolordu Kumandanlığı, Doğu Cephesi Kumandanlığına çevrilerek görev ve yetkileri artırıldı. Kazım Karabekir Paşa 23 Haziran tarihinde Ermeniler üzerine bir harekât planlıyordu ki tam bu esnada Sovyet Hariciye Komiseri Çiçerin tarafından Ankara'ya gönderilen bir mektup harekâtı durdurdu. Mektupta Doğu Anadolu bölgesinde çizilmesi planlanan sınırdan bahsediliyordu.⁹⁶ Bu mektup denge siyaseti izlemek zorunda olan TBMM'ni bir müddet durdurdu. Fakat doğu sınırında katliam harekâtlarını durdurmayan Ermenilere karşı gereği yapılmak üzere Doğu Cephesi Komutanlığına emir verildi.

⁹³ TANSEL, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar C.2*, s.231-232.

⁹⁴ DAYI, *Elviye-i Selase'de Milli Teşkilatlanma*, s. 247.

⁹⁵ *Türk İstiklal Harbi III.ncü Cilt Doğu Cephesi (1919-1921)*, Ankara, 1995, s.63.

⁹⁶ TANSEL, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar C/2*, s.236-238.

“ ŞARK CEPHESİ KUMANDANLIĞINA

Karanâme No

225

Şark Cephesi Kumandanlığının 5/9/36 tarihli şifresine cevaptır.

- 1- Şark ordumuz derhal (Kars) istikamet-i umumiyyesinde hareket-ı taarruziye icra edecektir. Birinci devrede harekâtın (Kağızman-Novoselim-Merdenk) hattına kadar tevsii kafidir. Ma’ahaza bu hat kati olmayıp vaziyet-i askeriyye müsaid olduğu ve icab ettirdiği taktirde taarruz bidayetden itibaren daha şarka doğru da temdid edilmelidir. Maksad-i asli Ermeni kuvâ-yı müsellahasını imha etmektir. Bunun için harekât-ı taarruziyyesinin ani olarak başlaması lazımdır. Ve Ermenileri daha evvel herhangi bir suretle haberdar etmekten kat’iyyen ihtirâz olunmalıdır. Gayri Müsellah Ermeni ahali aleyhine her türlü tecâvüzattan suret-i kat’iyyede tevakki olunacaktır.
- 2- Gürcülerin bitaraflığını temin etmek için kendilerine müsaid ve hatta arazi taleplerini tatmine ümidbahş bir hat-tı hareket ittihazı lazımdır. Şark cephesi kumandanı bu maksadla Gürcülerle münasebata girişmeye selahiyetdardır. Ve Elviye-i Selase’deki Gürcü mntıka-i işgaline de hiçbir münasebetle tecavüz etmeyecektir. Ancak, buna rağmen gürcülerin mukabil hareketi ihtimali nazara alınmalıdır. Ermenilerin aleyhine hareketi taarruziyemiz Gürcü münasebatının inkişafına ta’lik olunmayacaktır.
- 3- Esasi Büyük Millet Meclisine takarrur ettirilmiş olan işbu kararname vekilleri heyetinde kabul olunmuş ve Erkan-ı Harbiyyei umumiye vasıtasıyla aynen Şark Cephesi Kumandanlığına tebliğ edilmiştir.

20.9.36

İmzalar”⁹⁷

Ermenilere karşı yapılacak harekâtla ilgili emri alan Doğu Cephesi Kumandalığı 28 Eylül 1920’de Doğu Harekâtını başlattı. Doğuya doğru ilerleyen Türk ordusu 28 Eylül günü Sarıkamış’ı, 30 Eylül’de Merderek’i (Göle) işgalden

⁹⁷Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030.0.010.000.000.54.354.12; BCA, 30.18.01.01.1.12.7.1; BCA, 030.18.01.01.1.12.7.2

kurtardı. 30 Ekim’de Kars, 7 Kasım 1920’de de Gümrü yeniden Türk topraklarına katıldı. Bu zafer TBMM’nin kazandığı ilk zaferdi.

1 Kasım 1920’de TBMM, Ermenistan’a barış teklifinde bulundu lakin Ermeniler bunu kabul etmek yerine ABD ve Rusya’ya başvurarak düştükleri durumdan kurtulmaya çalıştılar. Lakin hem Ruslara hemde Amerika’ya karşı yapılan teşebbüslerden bir sonuç alamayınca Ermeniler 6 Kasım 1920 tarihi itibariyle Gümrü çevresinde konuşlanan Türk ordusuna mütareke teklifinde bulundular.⁹⁸

Doğu Cephesi birliklerinin Ermenistan topraklarına ilerlemesi ve Ermeni kuvvetlerinin hiçbir varlık gösterememesi sonucu Gümrü’deki Ermeni komutanı, 6 Kasım 1920 tarihli mütareke ve barış istek mektubunu Doğu Cephesi Komutanlığı’na gönderdi.⁹⁹

Ermenilerin 6 Kasım 1920 tarihli mütareke isteğini değerlendiren Doğu Cephesi Kumandanlığı, yine aynı gün mütareke şartlarını Gümrü Komutanlığı’na gönderdi. Bu şartlar şunlardır:

1. Arpaçay’ının batısındaki Ermeni kuvvetlerinin Gümrü’yü boşaltarak en az 15 km. doğuya çekilmesi,
2. Gümrü kasabasının işgal edilmeyerek, sadece Gümrü kalesi ve istasyonunun askeri işgal altına alınacağı, hukuk ve genel emniyetin güvence altında bulunacağı Gümrü halkına ilan edilmesi,
3. Erivan-Tiflis-Kars demiryollarının birleştiği yer olması dolayısıyla Gümrü’nün, 10 km çevresine kadar olan bölgenin Türk birliklerince işgaline engel olunmaması,
4. Türk Ordusu birliklerine hiçbir tarafta, hiçbir sebeple taarruz edilmemesi,
5. Sayılan bu maddelerin 7 Kasım 1920 saat 17.00’ye kadar tamamıyla uygulanması,
6. Şartlar kabul edilmediği takdirde, askeri harekâtın yürütülmesi zorunluluğunda kalınacağından, bundan doğacak maddi ve manevi sorumluluğun Ermeni Ordusu Komutanlığı’na ait olacağı şeklinde idi.¹⁰⁰

⁹⁸ TANSEL, *Mondros’tan Mudanya’ya Kadar C/2*, s.242.

⁹⁹ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Ankara, 2001, s.151

¹⁰⁰ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Ankara, 2001, s.151

Ermeni tarafı ilk başta yukarıda ki teklifleri kabul etmiş olsa da daha sonra türlü bahaneler ileri sürerek bundan vazgeçti. Sonuna kadar savaşma kararı aldı. Bunun üzerine Türk Ordusu 12 Kasım 1920’de tekrar harekâta başladı, Iğdır Türk askeri tarafından ele geçirilince Ermeni Hükümeti mütareke şartlarını kabul etti.¹⁰¹

Barış görüşmeleri için Doğu Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir¹⁰²Paşa, Erzurum Mebusu Süleyman Necati Bey ile Erzurum Valisi Hamid ve Beyler murahhas olarak seçildiler.¹⁰³

Kazım Karabekir Paşa başkanlığındaki Türk heyeti ile Hatisyan başkanlığındaki Ermeni heyeti arasındaki görüşmeler 25 Kasım 1920’de başladı.¹⁰⁴

25 Kasım-2/3 Aralık 1920 tarihleri arasında devam eden görüşmeler sonucunda 2/3 Aralık 1920 gecesi saat 24.00’da iki taraf murahhasları tarafından Gümrü Antlaşması imza edildi.¹⁰⁵

Gümrü Antlaşması, Sovyet Ermeni Hükümeti tarafından onaylanmamasına rağmen, Yeni Türk Devleti’nin ilk siyasi antlaşması olmuştur. İkinci madde ile Türkiye Kars, Sarıkamış, Kağızman ve Iğdır’ı yeniden topraklarına katmış oldu.

Onuncu Madde ile Erivan Hükümeti Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kesinlikle reddedilmiş olan Sevr Antlaşması’nı hükümsüz saydı.¹⁰⁶

Gümrü Antlaşmasınının 18. Maddesi gereğince, bu antlaşma iki hükümet arasında onaylanacaktı Lakin imzadan bir gün sonra Erivan Sovyet Ermeni

---

¹⁰¹ **Türk İstiklâl Harbi III. Cilt Doğu Cephesi (1919-1921)**, Ankara, 1995, s.229-230.

¹⁰² Kazım Karabekir Paşa İcra Vekilleri Heyeti’nin 31 Teşrin-i Evvel 1336 tarihli kararname ile Ferikliğe terfi ettirilmiştir.

“Madde 1- Ermeni ordusunu mağlup ederek Teşrin-i evvel 336 da Kars mevki müstahkemini zabt etmeye muvafık olan Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşanın rütbesi ferikliğe terfi olunmuştur.

Madde 2- İş bu kararname Büyük Millet Meclisi Vekilleri Heyetinin 31 Teşrin-i evvel 336 tarihindeki içtimasında takri etmiştir. İcrasına müdafaa-i milliye vekili memurdur.

31 Teşrin-i Evvel 336” **BCA**, 030.18.01.01.1.16.18.

¹⁰³ İskender YILMAZ, **Gümrü Antlaşması**, Ankara, 2001, s.80.

¹⁰⁴ Kazım KARABEKİR, **İstiklâl Harbimiz IV**, İstanbul, 1995, s.1893. ; YILMAZ, **Gümrü Antlaşması**, s.92.

¹⁰⁵ YILMAZ, **Gümrü Antlaşması**, s.102.

¹⁰⁶ YILMAZ, **Gümrü Antlaşması**, s.109-111.

Hükümeti kurularak, Taşnak idaresi çökmüş ve Ermenistan Kızılordu işgali altına girmiş olduğundan Gümrü Antlaşması onaylanamadı.¹⁰⁷

Doğu'da Ermenilere karşı kazanılan zafer sonucu yapılan barış antlaşmasından sonra sorunun büyük bir kısmı çözülsede, Elviye-i Selase'nin durumu tam olarak netleşmemişti. Çünkü adı geçen üç sancak biri olan Ardahan 23 Nisan 1919'da İngilizlerin boşaltmasından sonra Gürcüler tarafından işgal edilmişti.

Bu işgale rağmen Türk Hükümeti müstakil ve kuvvetli bir Gürcistan'ın varlığını menfaatleri için uygun görmüş ve bu görüşlerini 21 Ekim 1920'de Gürcü hükümetine bir notayla bildirmiştir. Bu konudaki samimiyetini ise 17 Ocak 1921'de Gürcistan'ı tanımak suretiyle göstermiştir. Ancak Gürcüler, Türklerle olan ilişkilerini Sovyet Rusya'nın Gürcü topraklarını işgal etme tehlikesiyle daha da ileri boyutlara taşınmasını ve ortak hareket edilmesini istemişlerdir.¹⁰⁸

TBMM'nin Gürcistan siyasetinin temelini Ardahan, Artvin ve Batum'u alarak sınır sorununu çözüme ulaştırmak, Türk-Ermeni çatışmasında Gürcistan'ın tarafsızlığını sağlamak, Sovyet Rusya'nın Anadolu'ya sızmasını önlemek amacıyla Gürcistan'ı tampon bölge biçimine getirmek ve eğer Sovyet Rusya ile bir çatışma olursa Gürcistan'ı yardım için yedek tutmak şeklinde idi.¹⁰⁹

1920 sonundan itibaren Sovyet Rusya'nın tehdidini yakınında hisseden Gürcistan bölgede topraklarının güvenliği açısından Türkiye ile dostluk ilişkileri kurmak hususunda diplomatik faaliyetlere hemen geçmek istemiştir. Bu doğrultuda öncelikle Ankara'ya bir sefaret heyeti göndermeye karar vermiştir.¹¹⁰

Ermenilere karşı girişilen doğu harekâtı esnasında ince bir denge siyaseti izleyen TBMM, 21 Ekim 1920 tarihinde Tiflis'e bir nota göndererek, Ermenilere karşı girişilmiş olan harekâtın sebeplerini açıklayıp Gürcülerle dostluk kurmaya hazır olduğunu, Kars çevresinden geçtiği kabul olunan sınır çizgisini askeri hareket sırasında ihlal etmeyeceğini bildirdi.

¹⁰⁷ **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, s.235.

¹⁰⁸ Mustafa ÖZTÜRK, **Atatürk Dönemi'nde Türkiye 'nin Kafkasya Politikası**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2005, s. 118.

¹⁰⁹ Nilgün ERDAŞ, **Milli Mücadele Döneminde Kafkas Cumhuriyetleri ile İlişkiler**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara: Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1993, s.173.

¹¹⁰ ÖZTÜRK, **Atatürk Dönemi'nde Türkiye 'nin Kafkasya Politikası**, s.118-119.

Gümrü görüşmeleri devam ederken XI. Kızılordu birlikleri Gürcistan-Ermenistan sınırında toplanmaya başladı. Türk tarafına herhangi bir bilgi verilmesi de bu iki bölgenin Bolşevikleştirilmek istendiği anlaşılıyordu. Gürcistan sınırları içinde bulunan Ardahan ve Batum sancaklarının anavatana katılması Misak-ı Milli'nin gerçekleşmesi adına önemini koruyordu. Ancak Sovyet Rusya'nın bölge üzerinde beslediği ekonomik ve siyasi emelleri durumu nazikleştiriyordu. 3 Aralık 1920'den itibaren Ermenistan Kızılordu birlikleri tarafından işgal edildi.¹¹¹

19 Şubat 1920'de Sovyet Rusya, Gürcistan'a resmen savaş ilan etti. Bu tarihte Ruslar Kafkasya da batı emperyalistlerine alet olarak entrikalar çeviren Gürcistan'a taarruz ederek ilk hamlede Tiflis civarına kadar yaklaştılar. Gürcü kuvvetleri başlangıçta dağılık bulunduğundan toplanamadı. Her ne kadar Tiflis civarında oldukça mukavemet gösterdiler ve bir aralık Ruslara ricata bile mecbur ettilerse de neticede mağlup oldular. Gürcü hükümeti erkânı Batum'a ve oradan da İngiliz donanmasına iltica ile İstanbul'a firar etti ve bu suretle Gürcistan'da da Bolşevik idaresi kurulmuş oldu.¹¹²

1921 yılında Ankara'ya tayin edilmiş olan Gürcü elçisi ile müzakereler devam ediyordu fakat sonuç alınamıyordu. Durumun giderek ciddileşmesi üzerine Ankara'da bulunan Gürcistan Sefiri Simon Medivani'ye, 22 Şubat 1921'de Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Paşa imzalı aşağı'da tam metni yazılı olan nota verildi:

“Gürcüstan salâhiyettar mümessili Medivani Cenaplarına;

Sefir Cenapları:

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetiyle ; Gürcüstan Hükümeti arasında inikadını kemali ciddiyet ve samimiyet ile arzu ettiğimiz; buraya muvasalatımızdanberi vukubulan mülakat ve cereyan eden müzakerat esnasında her vesile ile zatı sefiranelerine beyan ettiğim bu sulhun esasatım dahi, tarafınızdan vukubulan teklife mukabeleten şifahi bir nota ile tebliğ etmiş idim. En son 20 - 21 gecesi vukubulan müzakere neticesi üzerine bugün (21 Şubat 1921) öğleden sonra saat dörde kadar bir cevap vereceğinizi bildirmiş'-olmakla beraber bu müddeti muayyen inkızapezir olduğu halde henüz bir iş 'arınız vâki olmadı. İşbu meseleyi bugün (21 Şubat 1921) mütalâa

¹¹¹ **Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, s.237-239.

¹¹² **SÜRMEĒĒ, Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)**, s.637.

ve müzakere eden Türkiye Büyük Millet Meclisinin kararını in'aza mecbur olan Hükümetimiz işbu karara tevfikân 23 Şubat tarihinden itibaren Ardahan ve Artvin kazalarını ihtiva eden Ardahan livası m intaka s mı tahtı idaresine almak için tertibatını tatbik edecektir. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, Gürcüstan Hükümetiyle muharebe etmek arzusunda olmadığından mevzu bahis mıntika Gürcü Hükümeti tarafından zikredilen 22 Şubat tarihinden itibaren tahliye ile tarafımıza teslim edildiği takdirde mevcut münasebatı hasenenize bir gûua halel gelmeyeceğini beyan eder, 23 Şubat akşamına kadar tatbikini teklif eylediğimiz işbu hareketin Gürcü Hükümeti tarafından hüsnü telâkki edildiğine dair cevap alamadığımız takdirde Türkiye Büyük Millet Meclisinin mâruz kararını tatbik ederken işbu tatbikatı himaye etmek üzere ittihazı zaruri olan tedabiri askeriye dahi tevessül edilmesi tabiidir. Evvel ve âhir pek samimî lisan ile beyan eylediğimiz veçhile tarafeyn arasında müstemir bir dostluğu resmen teyide hadim bir sulhun akdini teshil edecek olan işbu teklif at ve harekâtımızın Gürcüstan Hükümeti tarafından hüsnü telâkki edileceğine kaviyyen ümit var olarak ihtiram atı faikamın kabulünü rica ederini.

Hariciye Vekili

Ahmet Muhtar¹¹³

Yukarda görüldüğü gibi Gürcistan'a gayet açık bir şekilde Ardahan ve Artvin'in TBMM'ye verilmesi aksi takdirde silahlı yola başvurulacağı bildiriliyordu.

Bu arada Gürcü Hükümeti, Sovyet tecavüzü karşısında Tiflis'i terk edip Batum'a çekildi. Bu durum, Batum'un Türkiye'ye ilhakını engelleyici ve geciktirici bir faktör olabilirdi. Bu sırada Türk-Sovyet görüşmeleri devam ediyordu. Türk Hükümeti 23 Şubat tarihli notasında Batum'dan hiç bahsetmemiş, bu meseleyi Gürcülerle imzalanacak olan bir anlaşma sırasında konuşmayı ve bir plebisitle sonuçlandırmayı uygun görmüştü.¹¹⁴

22 Şubat 1921'de Şark Cephesi Kumandalığına, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti tarafından verilen emirde, Ardahan ve Artvin sancaklarının 22 Şubat

¹¹³ T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, C.VIII, s.425.

¹¹⁴ ERDAŞ, Milli Mücadele Döneminde Kafkas Cumhuriyetleri ile İlişkiler, s.175.

1921’de işgale başlamak üzere hazırlıklı olunması, harekât için ayrıca bir emir verileceği bildirilmişti.¹¹⁵

Türkiye’nin notasına Gürcistan’dan bir cevap gelmemesi üzerine TBMM hükümeti 23 Şubatta Mdivani’ye bir nota daha göndermişti. Notada Ankara hükümeti, notasına Gürcistan’dan henüz bir cevap gelmediği için Ardahan ve Artvin’in işgali için Şark Cephesi Kumandanı’na emir verildiğini bildirmişti Türkiye’nin bu tazyiki karşısında, Gürcistan için çıkar bir yol kalmamış ve Gürcüler cevap vermek zorunda kalmışlardı.¹¹⁶

Gürcistan Hükümeti’nin Ankara mümessili Mösyö Medavani 23 Şubat 1921 tarihinde TBMM Hariciye Nezaretine aşağıdaki telgrafi tebliğ etmiştir.

“Türkiye Büyük Millet Meclisi Umur-u Hariciye Komiseri Beg Efendiye

Vekil Bey Efendi:

23 Şubat 1921 saat 12.05’de Tiflis’ten aldığım telgrafi aynen zat-ı âlilerine iblağ ile kesb-i sarf eylerim.

Gürcistan Ankara Mümessili

Medivani”¹¹⁷

Yukarda ki Mösyö Medavani tarafından Muhtar Bey’e gönderilen takdim yazısının ekindeki Ardahan’ın Türkiye’ye bırakıldığını gösteren yazı şu şekildedir:

“Aralarında münasebat-ı dostane cari olan Ankara Hükümetinin Gürcistan Hükümetine vaki olan teklifatı Gürcistan Hükümetince büyük bir hayretle karşılanmıştır. Gürcistan hükümeti arazi münazaatı da dâhil olduğu halde bütün ihtilafatın itilaf veya hüküm suretiyle hallini şayanı arzu ve mümkün ad ediyordu ve alanda bu ümidi perverde etmektedir. Bu tarz hareketin tatbik olunacağını ümit eden Türkiye ile münasebet hüsnü hem cevabın revâbıt-ı dostanenin takviyesi arzusunu besleyen Gürcü Hükümeti kendi memurin mahalliyesine ve ordusuna Artvin kazasını da ihtiva eden Ardahan Sancağının

¹¹⁵ SÜRMEĒĒ, *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, s.638.

¹¹⁶ Mustafa SARI, *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü , 2010,s.558.

¹¹⁷ Cevdet KERİM, *Türk İstiklal Harbi (Garb Cephesi)*, Matbaa-i Ebu’l Ziya, 1341, İstanbul, s. 50.

tahliyesi emrini vermiştir. İkmali muayyen bir zaman icab ettiren emri-tahliyeye 23 Şubat'ta mübaşeret olunacaktır.

Gürcistan Hariciye Vekili Namına¹¹⁸

Yukarıda Gürcistan Hariciye Vekâleti tarafından gönderilen telgraf da ilk önce durumun hayretle karşılandığı bildirilmiş daha sonra bunu farklı yolla çözmek arzusunun ağır bastığı anlatılmıştır. Gürcistan ve Türkiye Hükümetleri arasındaki dostluğun devamı ve takviyesi için netice itibariyle Ardahan ve Ardahan Sancağı dâhilinde bulunan Artvin, Türkiye Büyük Millet Meclisine bırakılmıştır. Yapılan diplomatik çabalar sonucunda askeri harekâta gerek duyulmadan Ardahan ve Artvin Türkiye topraklarına katılmıştır.

Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa, Şark Cephesi Kumandanlığına 23 Şubat 1921'de gönderdiği telgrafta,

“Ankara Gürcü Sefiri Ardahan ve Artvin kazalarının Gürcü Hükümeti tarafından bize terk edildiğini şimdi 23.2.1337 (23 Şubat 1921)saat 4.45 evvelde Hariciye Vekâletimize resmen bildirmiştir” diyordu.

İrtibat memuru olarak Ardahan'a Kazım Karabekir Paşa tarafından daha önceden gönderilmiş olan Yedek Subay Hilmi Bey¹¹⁹ tarafından Türk bayrağı Ardahan'a çekilmiştir.¹²⁰

¹¹⁸ KERİM, **Türk İstiklal Harbi**, s.51.

¹¹⁹ Hilmi Bey Birinci Dönem Ardahan Mebusluğu yapmıştır. İzmir Suikastı hadisesi üzerine Ankara İstiklal Mahkemesince yargılanmış ve asılmıştır.

¹²⁰ KARABEKİR, **İstiklâl Harbimiz 4**, s.1938.

“Bugün 22.2.337 saat 6:15 sonra da Ardahan'da bulunan memurumuz (Yedeksubay Teğmen) Hilmi Beğ'den alınan bir telgrafta: Gürcü Hükümet ve Memurin-i Askeriyyesinin kuvveti takriben 400 kadar, 22.3.337 sabahı Ardahan'dan Ahıska'ya hareket edeceklerini resmen söyledikleri, bildirilmişti. Ardahan'dan Gürcü Hükümeti çekilir çekilmez, Ardahan'a Osmanlı Sancağı keşidesiyle Hilmi Beğ'in umu-i idareyi elealarak, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti namına ifâ-yı vazife etmesi ve oradaki YerliTürk Milis Kuvvetleri'ni emri altına alarak , Kasaba ve civarının asayiş ve intizamını temin etmesi, Hilmi Beğ'e tebliğ edilmiştir.

2-22.3.337 de (Göle'nin Bucak Merkezi) Okam'daki Müfrezeye'nin Ardahan'ı işgal etmesi: (Arpaçay Merkez) Zaruşat'taki Müfrezeye'nin de (Çıldır İlçe Merkezi) Zurzuna istikametinde hareket etmesi; Cilavus muntikasındaki 2. Fırka Müfrezesi'nin de (8. Alay Kumandanı Atf Beğ ile) Ardahan istikametinde yürümesini emredildiğini arz ederim.

*Şark Cephesi Kumandanı
Kazım Karabekir”*

Kars İli 1. Sayı: Çıldır, Ardahan-Hanak-Posof İlçeleri, Kars Turizm ve Tanıtma Derneği Yayınları – Sayı: 5, Ankara, 1966, s. 14.

26 Şubat 1921’de TBMM toplantısı sırasında Şark Cephesi Kazım Karabekir Paşa tarafından gönderilen telgraf Genel Kurul’da okundu.

“Büyük Millet Meclisi Riyasetine 23 Şubat 1337 sabahı Ardahan’a Osmanlı sancağı çekildi. Ardahan ahalisi askerimizi uzak mesafelerden pek parlak merasimle karşılamış ve her birerlerinin alınlarından öperek bağrılarına basmışlar ve sevinçli gözyaşları dökmüşler Meclisi. Millimize ve Hükümetimize hayırlı dualar etmişlerdir. Millî birliğimizin neticesi olan bu yeni muvaffakiyetten dolayı, Şark Cephesi namına muhterem Meclisi Millimizi kemali mürmütte tebrik ederim. Dâvayı millimizin muvaffakiyatı katiye ve kâmile ile tetevvüç edeceğinden emin olarak ordumun İrade-i Milliyeyi icraya her an muntazır bulunduğunu da arzı tazimatla teyit eylerim.”¹²¹

Bu arada Ardahan’ın kurtuluşu tüm memlekette¹²² olduğu gibi yakın çevrede de büyük mutluluğa vesile olmuştur. Ardahan Ahalisinden Haşimoğullarından İsa ve Celal, Eşraftan Mehmet Ali ile Arıklı Kahraman tarafından Ardahan halkı adına Kazım Karabekir’e gönderilen telgrafta, yıllardan beridir çekilen açılardan sonra yeniden Türk bayrağına kavuşulduğu için Ardahan halkının memnunluğu bildirilmekteydi.¹²³

Kazım Karabekir Paşa, Ardahan halkından gelen telgraf üzerine verdiği cevapta iki yıldır süren ayrılığın sonunda yeniden anavatana ihlal edilen Ardahan ve

¹²¹ **T.B.M.M Zabıt Cerîdesi**, C.VIII, s.435

¹²² “Ardahan ve Artvin’in Anavatana ilhakı münasebetiyle TBMM’ye şu yerlerden tebrik telgrafları ulaşmıştır. Bunlar; Konya Valisi Galip Beyden, Saideli Belediye,ve Müdafaai Hukuk Reisi, Erzincan Belediye Reisi’, Samsun Mutasarrıfı, Rize Müdafaai Hukuk Reisi, Gerede Belediye Reisi, Batum Mebusu, Edip, Konya Belediye Reisi, Kars Belediye Reisi,Kars Mutasarrıf Vekili, Konya’da Çelebi,Efendi, Erzincan Mutasarrıfı, Yabanabat Müdafaai,Hukuk ve Belediye Reisleri, Zafaranbolu Kaymakamı ve Belediye Reisi, Gümüşhane Mutasarrıfı, Sdnob Mutasarrıfı ve rüfekaı, Beypazarı,Kaymakamı ve rüfekaı, Hüseyinâbat Kaymakamı, Bitlis Valisi, Edirne Müdafaai Hukuk ve Belediye Reisi, Bartın Kaymakamı ve rüfekaı, Kalecik Belediye Reisi, Akhisarlılar namına Mehmet Hulusi, Bitlis Belediye Reisi, Niğde Sultani Müdürü, Arapkir Belediye Reisi, Kargı Belediye Reisi ve rüfekaı, Kastamonu Valisi namına Mektupçu,’ Söğüt Belediye Reisi, Diyarbekir Belediye Reisi, Mucur Belediye Reisi, Behisni Kaymakamı, Ayaş Müftüsü, Zile Kaymakamı, Çorum Belediye Reisi, Tirebolu Belediye Reisi, Gerze Müftü ve Belediye Reisi, Batum Mebusu, Nurettin Bey, Bodrum Belediye Reisi.” Bknz. **T.B.M.M Zabıt Cerîdesi**, C.IX, s.47.

¹²³ **Kars İli 1. Sayı: Çıldır, Ardahan-Hanak-Posof İlçeleri**, Kars Turizm ve Tanıtma Derneği Yayınları – Sayı: 5, Ankara, 1966 , s. 15.

Artvin halklarını tüm samimi muhabbetleriyle selamlarken, memlekette eğitime çok önem verilmesini için öğüt vermiştir.¹²⁴

Ardahan 1878 tarihinde Ruslara savaş tazminatı olarak verilmiş akabinde 1918'de Brest-Litovsk ile anavatana katılmıştı lakin Mondros Mütarekesi ile aynı yıl elden çıkmıştı. 23 Şubat 1921'de ebediyen Türk topraklarına katılmıştır.

6. Moskova Antlaşması

Batum'un Türk kuvvetleri tarafından işgal edilmesi üzerine Sovyet Rusya ile beliren çatışma tehlikesi üzerine Mustafa Kemal Paşa, Batı Cephesi Kumandanı Ali Fuat Paşa'yı Moskova Elçisi olarak görevlendirdi. Heyet 26 Nisan 1920'de Moskova'ya gitmek üzere Ankara'dan ayrıldı. Türk Heyeti, Yusuf Kemal, ve Dr. Rıza Nur Beylerle Moskova Sefiri Ali Fuat Paşa'dan oluşuyordu. Sovyet Heyeti Çiçerin ve Celal Korkmazof'dan oluşuyordu.¹²⁵

26 Şubat 1921 günü başlayan görüşmeler¹²⁶ çeşitli kesintilere uğramış olsa da antlaşma 16 Mart 1921'de imzalanmıştır. Moskova Antlaşmasınının 1. Maddesi:

“Tarafeyni müteakideynin her biri Tarafeynden birine tahmil olunmak istenilen muahedei suihiye veya diğer bir beyneddüvel senedi tanımağı esas olarak kabul eder, Rusya Şuraları Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Hükümeti elyevm Büyük Millet Meclisi tarafından temsil edilmekte olan Türkiye Hükümeti milliyesi canibinden tanınmamış Türkiye'ye ait hiç bir beyneddüvel senedi tanımamağı kabul eder. işbu muahedede mezkûr «Türkiye» tabiriyle 28 kânunusani 1336 (1920) de İstanbul'da münakit Meclisi mebusan tarafından tanzim ve bilcümle devletlerle matbuata tebliğ olunan Misakı Millinin ihtiva ettiği arazi kastedilmiştir. Türkiye'nin şimali şarki hududu Bahrisiyah sahilinde kâin «Sarp» karyesinden başlayarak «Hadismeta » dağı - «Şavşat» dağının hattı taksimi meyahı - «Fâni» dağından geçen - Oradan daima Ardahan ve Kars sancaklarının hududu idariyei şimaliyesini – Arpaçay'ı ve Aras talvegini takip ederek Aşağı karasu mansabına vâsıl olan hat ile tâyin olunmuştur.

¹²⁴ T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, C.VIII, s.467

¹²⁵ Ali Fuat CEBESÖY, **Moskova Hatıraları**, Ankara, 1982, s. 170-173.

¹²⁶ Stefanos YERASİMOS, **Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri (1917-1923)**, İstanbul, 2000, s.208.

(Hududun tafsilâtı ve buna müteallik mesail için 1 (A) ve 1 (B) zeyillerine ve Tarafeyni Âkıdeynçe mumza haritaya müracaat).¹²⁷

Moskova Antlaşması'nın yukarıda görülen 1. Maddesinde dikkati çeken en önemli nokta Misak-ı Milli'nin 2. Maddesinde belirtilen sınırdan Batum'un dışarıda bırakılarak, yeni sınırın Kars-Ardahan'dan başlatılmasıdır.¹²⁸

Antlaşmanın 2. Maddesi ile Batum sancağı ve Batum limanı Gürcistan'a bırakılmıştır.¹²⁹

1918 öncesi sınırları ilgilendirmesi bakımından 12. Maddede önemlidir. Bu madde:

“1918 senesinden evvel Rusya aksamından iken üzerlerinde Türkiye'nin hakkı hâkimiyeti olduğu Rusya Şûralar Sosyalist Federatif Cumhuriyeti Hükümeti tarafından işbu muahede ile tasdik olunan aksam arazi ahalisinden herbiri Türkiye 'yi serbestçe terkedebilecek ve birlikte eşya ve emvalini veya nukutunu götürebilecektir. İşbu muahede ile Türkiye tarafından hakkı metbuiyeti Gürcüstan'a terkedilen Batum arazisi ahalisinden herbiri dahi aynı hakkı haizdir.”¹³⁰

Bu madde ile Türk topraklarına katılan Kars ve Ardahan sancakları ile Gürcistan'a bırakılan Batum arazisindeki halktan isteyenler serbestçe eşyaları ile birlikte göç edebileceklerdi.

7. Kars Antlaşması

Sovyet Rusya ile resmi ilişkilerin kurulmasından Moskova Antlaşmasının imzalanmasına kadar geçen süre, Türk-Sovyet ilişkilerinin en karmaşık kısmını oluşturmaktadır. Her iki ülkenin de bölgesel çıkarların uzlaştırma konusunda yaşanan sıkıntılar ilişkileri direkt olarak etkilemiştir. Antlaşma Türkiye'nin beklentilerini

¹²⁷ TBMM Kavanin Mecmuası, Devre:I, C.I, Ankara, 1943, s.157.

¹²⁸ DAYI, Elviyey-i Selase'de Milli Teşkilatlanma, s. 285.

¹²⁹ YERASİMOS, Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri (1917-1923), s.303.

¹³⁰ TBMM Kavanin Mecmuası, Devre:1, Cilt:1, s. 141.

büyük ölçüde karşılamaktaydı. İlk kez büyük bir devlet tarafından tanınan Türkiye Kars, Ardahan ve Artvin’i topraklarına katmıştır.¹³¹

Moskova Antlaşmasının 16. Maddesin’de “*İşbu Muahede muamelei tasdikiyeye tabi tutulacaktır. Tasdiknameleri sürati mümkün ile Kars'ta taati olunacaktır. İşbu Muahede, on üçüncü maddesi müstesna olmak üzere tasdiknamelerin teatisi tarihinden itibaren mer'i olacaktır.*”¹³²deniliyordu. Yani Moskova antlaşmasının en kısa sürede Kars’ta onaylanması gerekiyordu.

Bu sebeple 26 Eylül 1921’de Türkiye ile Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Hükümetleri arasında Kars Konferansı başlamıştır.¹³³

Kars konferansı sırasında Türkiye’yi Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa, Burdur Milletvekili Muhtar Bey ile Türkiye’nin Azerbaycan temsilcisi Memduh Şevket Bey temsil etmiştir.¹³⁴

Konferans kararının alınmasından, düzenlenmesine kadar geçen süreye bakıldığı zaman Türk-Sovyet ilişkilerinin inişli çıkışlı bir yapıya sahip olduğu görülür. Bunun en önemli sebeplerinin başında kuşkusuz ki, Yunan Saldırısı, Sovyet Yardımı, Enver Paşa meselesi ve Kafkasya’daki Sovyet faaliyetleri gibi gelişmeler ikili ilişkilerin gündemini belirleyen unsurlardır.¹³⁵

13 Ekim 1921’de Kars’ta TBMM Hükümetiyle, Kafkas Cumhuriyetleri (Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan Sosyalist Cumhuriyetleri) temsilcileri ve Rusya Fedaretif Şuralar (Sovyet) Cumhuriyetleri Hükümetleri temsilcileri arasında Kars Antlaşması imzalanmıştır.

Antlaşmanın bazı önemli maddeleri şunlardır.

4. Madde, “Türkiye’nin şimali şarkî hududu (Rus erkânı .harbiyesinin 1/210000 mikyasındaki bir parmak beş verstlik mesafe - haritasına nazaran) Bahrisiyah sahilinde kâin (Sarp) karyesinden başlanarak Gedis. Meta dağı - Şavşatdağı

---

¹³¹ Selçuk URAL, Moskova Antlaşması’ndan Kars Antlaşmasına Türkiye’nin Kafkasya Politikası, **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı:4, Kars, 2009, s.180.

¹³² **TBMM Kavanin Mecmuası**, Devre:1, Cilt:1, s. 160.

¹³³ DAYI, **Elviyey-i Selase’de Milli Teşkilatlanma**, s. 286.

¹³⁴ İsmail SOYSAL, **Türkiye’nin Siyasal Antlaşmaları**, TKK, Ankara, 1989, s.41.

¹³⁵ URAL, Moskova Antlaşması’dan Kars Antlaşmasına Türkiye’nin Kafkasya Politikası, s.181.

hattı taksimi meyahı - Kanıdağmda geçen, oradan daima Kars ve Ardahan sancaklarının şimali hududu idariyei kadimesini ve Arpaçay Aras, Talvegini, Nizni, Karasu membaina kadar takibeden hat ile tâyin edilmiştir.”¹³⁶

Antlaşmanın 4. Maddesine göre Türkiye'nin kuzeydoğu sınırı, Sarp köyden başlayarak Kars ve Ardahan'ı içine alıyordu.

6. Madde, “Türkiye evvelâ - işbu maddede tahsis ve tâyin olunan mahaller ahalisi, her cemaatin dinî ve harsî hukukunu temin edecek vâsi bir muhtariyeti idariyeye nail olmak ve mezkûr mahallere ahalinin arzularına muvafık bir usulü tasarruf arazi ithaline imkân bahşetmek, saniyen – Batum limanı tarikiyle Türkiye'ye ithal veya Türkiye'den ihraç olunacak bilcümle mevat ile eşyayı ticariyenin gümrük resmine tabi tutulmıyarak bilâ müşkülât ve. Mevanii bilcümle rüsum ve tekâliften muaf olarak serbest bir surette imrarı hakkı, her nevi masarifi hususiyeden müstesna olarak Batum limanından istifade hakkıyla birlikte Türkiye'ye temin edilmek şartıyla, Batum liman ve şehrinin ve işbu muahedenin dördüncü- maddesinde gösterilen hududun şimalinde bulunan ve Batum livasına ait olan arazinin hakkı metbuiyetini Gürcistan'a terke rıza gösterir.”¹³⁷

6.maddeye göre ise, 4. Madde ile çizilen sınırın dışında kalan Batum, Gürcistan'a bırakılmıştır.

Antlaşma imzalayan ülkelerin meclislerince onaylanarak yürürlüğe girmiştir. Kars Antlaşmasıyla, Moskova Antlaşması teyit edilerek sınırlar kesinlik kazanmıştır.

13 Ekim 1921'de Kars'ta imzalanan antlaşma 22 Ocak 1922'de TBMM tarafından kabul ve tasdik edilerek yürürlüğe girmiştir.¹³⁸

Kars Antlaşması imzalandıktan sonra, Türkiye ve Kafkasya Cumhuriyetleri arasında ilişkiler düzeldi. Ankara hükümeti Kars, Ardahan ve Artvin bölgelerinin Türkiye'ye katılmasından ve doğu sınırının güvenli bir şekle getirilmesinden sonra, dikkatini batıya çevirdi ve tüm gücüyle Yunanlılarla savaşa devam etti.¹³⁹

¹³⁶ TBMM Kavanin Mecmuası, Devre:1, Cilt:1, s. 241

¹³⁷ TBMM Kavanin Mecmuası, Devre:1, Cilt:1, s. 241-242.

¹³⁸ BCA, 030.18.01.01.4.45.14

¹³⁹ Gela GUNİEVA, **Türk-Rus İlişkileri ve Gürcistan XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s. 137-138.

İKİNCİ BÖLÜM

CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA ARDAHAN

A.İDARİ YAPI

1. Ardahan'da Mülki Teşkilat

30 Ekim 1920'de Kars, 23 Şubat 1921'de ise Ardahan ve Artvin anavatana ilhak edildi. 1877-78 Osmanlı-Rus harbinden Brest-Litovsk imzalanana kadar geçen zamanda Rus idaresi altında kalan Ardahan ve Kars'ta 1918 tarihinde anavatana katıldıktan sonra yeni bir idari teşkilat kurulması için çalışmalar yapılmıştı. Lakin 1919 yılında bölgenin tekrar işgale uğraması üzerine bu çalışmalar boşa çıkmıştı.

Anavatana katıldıktan sonra bölgede Teşkilat-ı Mülkiyenin yapılması için 22 Mayıs 1921 tarihli İcra Vekilleri Heyeti toplantısında bir kanun lahiyası hazırlanarak 7 Temmuzda TBMM'ye sunuldu. İcra Vekilleri Heyeti Reisi Fevzi Paşa imzasıyla TBMM Riyaseti Celilesine sunulan teklif Gümrü ve Moskova muahedemeleriyle anavatana katılmış olan yerlerde yapılacak olan teşkilatı mülkiye ile ilgili bir kanun lahiyası içeriyordu. Batum'da yapılacak teşkilat hakkındaki 4 Eylül 1920'de çıkartılan kararnamenin, Batum'un sınırlarımız dışında kalması hasebiyle uygulanmasına imkân kalmamış ve yeniden teşkilat yapılması icap etmişti.¹ Bu yönde İcra Vekilleri tarafından hazırlan kanun lahiyası şu şekilde idi.

“Madde 1. — Moskova ve Gümrü muahedeleriyle Türkiye'ye terk edilmiş olan mahallerde Artvin, Ardahan, Kars livaları teşkil ve Iğdır ve Kulb kazaları Bayezid sancağına raptedilmiştir.

Madde 2. — Artvin sancağı Artvin, Şavşat, Borçka ve Kars sancağı; Kars, Kağızman, Zarugat, Sarıkamış ve Ardahan sancağı; Ardahan, Oltu, Göle, Posof kazalarından mürekkeptir.

Madde 3. - Artvin sancağının merkezi; (Artvin), Kars sancağının merkezi; (Kars), ve Ardahan sancağının merkezi; (Ardahan), şehirleridir.

¹ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, D.I, C.XI, s.172-173.

Madde 4. — Batum teşkilâtı hakkındaki 4 Eylül 1334 tarihli kararname mülğadır.

Madde 5. — İşbu kanun tarihi neşrinden itibaren mer'idir.

Madde 6. — İşbu kanunun icrasına Heyeti Vekile memurdur.

14 Ramazan 1339 ve 22 Mayıs 1337”²

TBMM'nin 7 Temmuz 1921 tarihli toplantısında Fevzi Paşa'nın takrirı ve Kanun lahiyası okundu. Dâhiliye Encümeni tarafından kanun lahiyası hakkında hazırlanmış olan mazbata ile 867'nolu kanun lahiyasın aynen kabul olunduğu bildirildi.³

Kanun hakkındaki görüşmelere aynı gün TBMM'de başlandı. Görüşmeler esnasında söz alan Kastamonu Mebusu Abdülkadir Kemali Bey kendisinin Brest-Litosvk muahedesi mucibince Elviye-i Selase'de yapılan plebisit için bölge de daha önce bulunduğunu söylemiştir. Kemali Bey, Rusların bölgeyi işgal ettikten sonra bölgede nüfuzlarını arttırmak için en küçük birimlere varıncaya kadar karışık bir yönetim şekli ortaya koyduklarını belirtmiştir. Köylerde bir muhtar, sonra “*Klâve*” tâbir ettikleri Başmuhtar, sonra Astarşa, Aşar diye devam eden beş, altı dereceye taksim etmek kaydıyla büyük bir teşkilât yaptıklarını anlatmıştır. Halkta bu teşkilata zaruri olarak alışmıştır. Fakat en önemli noktanın bölge halkının ruhunun Anadolu da ki herhangi bir köyün ahalisi ile aynı olduğunu Kemali Bey dile getirmiştir.⁴ Bu yüzden bölgede kurulacak olan teşkilat memleketin diğer vilayetlerinde kurulanlardan farklı olmamalıydı.

Kastamonu mebusu Abdülkadir Kemali Bey, Kanun teklifinin birinci maddesinde yer alan Moskova ve Gümrü antlaşmalarının meclis tarafından henüz onaylanmadığını söyleyerek bu kısmın çıkartılmasını talep etti. Bunun yerine lahiyaya “*Anavatana ilhak eden*” ibaresi eklendi. Görüşmeler sırasında nerenin kaza nerenin liva olacağı konusunda da bir takım tartışmalar yaşanmıştır. Bunun üzerine Dâhiliye Vekâleti Müsteşarı söz alarak idari taksimat yapılırken buraların nüfuslarına dikkat edildiğini söyledi. Aynı zamanda bölgenin toplam nüfusunun 120 bin

² Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030.18.01.01.3.20.15

³ T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, C.XI, s.173.

⁴ T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, , C.XI, s.176.

civarında olduğunu belirtti. Görüşmeler sonrası kanun aşağıdaki şekliyle kabul edildi.⁵

Birinci Madde — Ana vatana iltihak eden mahallerde Artvin, Ardahan, Kars; livaları teşkil ve Iğdır ve Kulp Kazaları Beyazıt sancağına raptedilmiştir.

İkinci Madde — Artvin sancağı: Artvin, Şavşat Borçka ve Kars sancağı: Kars, Kağızman, Zaruşat, Sarıkamış ve Ardahan sancağı: Ardahan, Oltu, Göle, Posof kazalarından mürekkeptir.

Üçüncü Madde — Artvin sancağının merkezi (Artvin) ve Kars sancağının Merkezi (Kars) ve Ardahan sancağının merkezi (Ardahan) şehirleridir.

Dördüncü Madde—Elviye-i Selâsede Teşkilâtı Esasiye kanununa tevfikan nevahi teşkilâtı icra edilinceye kadar nevahi müdiranı kemafissabık ahali tarafından intihap olunur.

Beşinci Madde — İşbu kanun tarihi neşrinden itibaren mer'idir.

Altıncı Madde — İşbu kanunun icrasına Heyeti Vekile memurdur.

7 Temmuz 1337 ve 3 Zilkade 1339⁶

Kanun 18 Temmuz 1921 günü Ceride-i Resmîye'de yayınlanarak yürürlüğe girdi. Kanun'a göre Posof, Göle ve Oltu kazaları Ardahan'a bağlanıyordu.

Aynı zamanda bu kanunla Ardahan anavatana katıldıktan sonra 7 Temmuz 1921'de mutasarrıflık haline getirildi.⁷

2.Nahiye Müdürlerinin Seçimi

İcra Vekilleri Heyeti tarafından yayınlanan 8 Mayıs 1922 tarihli kararname ile Elviye-i Selase'de nahiye müdürleri ve alacakları maaşa açıklık getirilmiştir.

“Elviye-i Selase'nin Rus idaresinde bulunduğu esnada üç sene için müntehap olan nahiye müdirlerine terazi-i tarafeyn ve liva idare meclisinin tasdiki ile üçyüz manattan dörtyüz manata kadar tahsis olunan cüret-i seneviyenin ahali tarafından ita edildiği sebkenen işara cevaben heyeti tahkikiyeriyasetinden bildirilmiş ve şimdiye kadar uğradıkları kura ve

⁵ T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, C.XI, s.174-180.

⁶ T.B.M.M. Kavanin Mecmuası, D.1, C.1, Ankara, 1941, s.148.

⁷ Enver KONUKÇU, **Ardahan Tarihi**, Ankara, 1999, s.263.

nevahide müdiranın ahali tarafından intihap suretiyle istihdamından dolayı izhâr-ı memnuniyet eyledileri ilaveten dermeyân kılınmış olduğu Dahilye Vekaleti'nin 25 Mart 1338 tarihli ve umur-u mahalliye vilayet müdiriyeti 5508-987 numrolu tezkiresinde iş'ar olunmasına mebni kemafıssabık muamele ifası icra Vekilleri Heyeti'nin 8 Mayıs 338 tarihli içtimağında takarrur etmiştir.⁸

3. Ardahan Mutasarrıfları

Ardahan 133 sayılı kanunla mutasarrıflık olduktan sonra İcra Vekilleri Heyeti'nin 10 Ağustos 1921 tarihinde yayınladığı kararnameyle Ardahan Mutasarrıfı Asaf Talat Bey'in yerine üçüncü sınıf valilik maaşıyla Trabzon Vali Vekili Naci Bey tayin edilmiştir.⁹

İcra Vekilleri Heyeti 23 Aralık 1921 tarihindeki toplantısında aldığı kararla sabık mutasarrıflardan Talat Bey¹⁰ Ardahan mutasarrıflığına atanmıştır.¹¹

İcra Vekilleri Heyeti 31 Ağustos 1921 tarihli kararname ile Ardahan Mutasarrıflığına dört bin gurus maaş ile Eski Mülkiye Müfettişi Hilmi Bey'i atamıştır.¹² Hilmi Bey (URAN) daha önce yapılan plebisit için bölgede bulunmuştur. Hilmi Bey hatıralarında, Ardahan'a mutasarrıf tayin edildiği zaman Muğla'dan yola çıkıp Ardahan'a gelmek üzere iken Ankara'da bulunduğu sırada Antalya Mutasarrıflığına tayin edildiğini anlatmaktadır. 11 Ocak 1922'de Artvin Mutasarrıfı Cemal Bey, Ardahan Mutasarrıfı Hilmi Bey maaşlarıyla beraber becayış yapmışlardır.

Ardahan mutasarrıfı Talat Bey 17 Nisan 1923'te görevinden istifa etmiştir. Yerine aslen Hanaklı olan Kars Mutasarrıfı Ali Rıza Bey atanmıştır.¹³

---

⁸ BCA, 030.18.01.01.5.15.13.

⁹ BCA, 030.18.01.01.3.31.8.

¹⁰ Mehmet Talat Sönmez'dir. II. Dönem Ardahan Milletvekilleri başlığı altında hayatı hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir.

¹¹ BCA, 030.18.01.01.4.41.20

¹² BCA, 030.18.01.01.3.31.16

¹³ BCA, 030.18.01.01.7.15.18

4. Ardahan Valileri

4.1. Ali Rıza Bey¹⁴

1879'da yılında Maraş'ta doğmuştur. Babasının ismi Ahmet'tir. Mülkiye'de tahsil görmüştür.¹⁵

1903 Halep ve 1904'te Maraş'ta maiyet memurluğu yapmıştır. 1906 Kazimiye, 1907 Gevar, 1908 Gevaş, 1909 Erciş, 1912'de tekrar Gevaş, 1912'de Şemdiyan ve Erciş Kaymakamlıkları yapmıştır.

1915'te Van ve Bitlis mektupçulukları yapmıştır. 1918 Adalar, 1919 Çeşme ve Mudanya Kaymakamlıkları, 1920 Erzincan, 1921 Artvin 1922 Kars mutasarrıflıkları yapmıştır.¹⁶

1923 yılında Ardahan mutasarrıflığına tayin edilmiştir.¹⁷ 17 Nisan 1923'te Ardahan Sancakları Mutasarrıflıklarına atandı. Mart 1924'te Sancakların, dolayısıyla Ardahan Sancağı'nın kaldırılıp Vilayet haline getirilmesi üzerine Ardahan Valiliği'ne atanmıştır.¹⁸ 1923 ile 1924 yılları arasında bu görevini ifa etmiştir.

Ardahan'dan sonra Elâziz Vali Vekilliğine tayin olmuştur.¹⁹ Bu sırada Ardahan'da deprem olmuştur. Bu yüzden halefi Ardahan'a ulaşınca kadar görevi başında beklemiştir. Bu tarihten sonra Elâziz'e hareket etmiştir.²⁰

4.2. Mehmet Eşref Sayit Efendi

1878 yılında Humus'ta doğdu. Babası Mehmet Sait Efendi'dir. Arapça, Fransızca ve Ermenice dillerini bilmekteydi. Beylerbeyi rüşdiye mektebinin mülkiye-i şahane sınıfında tahsil görmüştür. 27 Aralık 1904 tarihinden itibaren devletin çeşitli kademelerinde çalışmaya başlamıştır.²¹

---

¹⁴ "Ali Rıza Bey'in Soyadı Ceylan'dır." Ali ÇANKAYA, **Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler c.III**, Ankara, 1954, s.997.

¹⁵ **İç İşleri Bakanlığı Arşivi, Ali Rıza Bey'e ait Sicil Dosyası Sicil No: 876**

¹⁶ **İİBA**, Sicil No: 876.

¹⁷ **İİBA**, Sicil No: 876.

¹⁸ ÇANKAYA, **Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler c.III**, s.997.

¹⁹ **BCA**, 030.10.00.00.194.329.16.1.

²⁰ **BCA**, 030.10.00.00.194.329.16.2.

²¹ **İİBA**, Sicil No: 1218.

1904-1905 yılları arasında Sadaret Mektub Kalemi yardımcılığı ve hülefalığı yapmıştır.1907 Kula, 1908 Nazilli Kaymakamlıkları, 1910-1912 yılları arasında Üçüncü ve İkinci sınıf Mülkiye Müfettişliği görevlerinde bulunmuştur.

1918 tarihinde Erzincan Mutasarrıflığına tayin edilmiştir. 1920’de Birinci Sınıf Mülkiye Müfettişi olmuştur. 1921 Lazistan, 1922 Bozok Mutasarrıflıkları yapmıştır.²²

İcra Vekilleri Heyeti’nin 11 Ocak 1925 günü yayınlamış olduğu kararname ile Ardahan Valisi Ali Rıza Bey Elâziz Vali Vekilliğine tayin edilmiş yerine de Ardahan Valisi olarak Bozok Valisi Eşref Sayit Bey tayin edilmiştir.²³

Ardahan Valiliği görevine 11 Mart 1925 tarihinde 7000 guruş maaşla başlamıştır. 1 Haziran 1925 ile 22 Şubat 1926 tarihleri arasında da aynı görevi 8000 guruş maaşla sürdürmüştür.²⁴1926 yılına kadar Ardahan Valiliği yapan Eşref Sayit Bey bu tarihten sonra Rize Valiliğine tayin edilmiştir.

4.3. Mehmet Hürşit Efendi

1886 yılında Van’da doğdu.²⁵ Babası tüccardan Reşid Bey’dir.²⁶ 1905-1912 yılları arasında muhtelif yerlerde meclis idare memurluğu, tahrirat kâtipliği ve nahiye müdürlüğü görevlerinde bulundu.²⁷

1916 yılında Urfa Cerabulus ile Gaziantep Nizip nahiye müdürlükleri yaptı. Aynı yıl Harran ve Suruç Kaymakam Vekillikleri yaptı. 1920 yılında Ayaş, Düzce, Akdağmadeni kaymakamlıklarında bulundu. 1923-1926 yılları arasında Lazistan Valiliği görevinde bulunmuştur.²⁸

9 Mayıs 1926 yılında 6000 guruş maaşla Ardahan Valiliğine atanmıştır. Ardahan Valiliğinin lağv edilmesi ile Memurin kanununun geçici maddesine dayanarak

---

²² İİBA, Sicil No: 1218. -2

²³ BCA, 030.0.18.01.01.12.68.4.001.

²⁴ İİBA, Sicil No: 1218.-4.

²⁵ İİBA, Sicil No: 103.

²⁶ KONUKÇU, **Ardahan Tarihi**, s.266.

²⁷ İİBA, Sicil No: 103.

²⁸ İİBA, Sicil No: 103.

27 Şubat 1929 tarihinde tasfiyeye tabi tutulmuştur. Tasfiye kararı Şurayı Devlet tarafından 24 Eylül 1929 tarihinde kaldırılmıştır.²⁹

5. Adliye Teşkilatı'nın Kurulması

Cebelibereket Mebusu İhsan Bey ve arkadaşları 5 Mayıs 1921 tarihinde Riyaseti Celileye verdikleri tavrile Kars ve Ardahan'da Adliye Teşkilatı'nın bir an önce kurulmasını istediler. 1921 senesi bütçesi görüşülürken Avans Kanununa bölgenin de eklenmesi gerektiğini söylemiştir.³⁰

Adliye Vekili bu takrire verdiği cevapta bölgeye gönderilecek hâkimlere 1500 gurus ile daha fazla maaş verileceğini ve en iyi memurların seçilerek bölgeye gönderileceğini söyledi.³¹ Adliye Vekili bölgede sıfırdan Adliye Teşkilatının kurulacağını söylemiştir. Hâkimler mevcut olan bir mahkemeye gidip başkanlık yapmayacaklardı. Yeniden bir mahkeme teşkilatı kurulacaktı.

Bazı Mebusların 1922 bütçesi dâhilinde teşkilatın kurulmasını teklif etmelerine rağmen Kars ve Ardahan'da bir an önce Adliye Teşkilatı'nın kurulmasına karar verildi. Böylece anavatana katıldıktan 1 yıl sonra Adliye Teşkilatının kurulması için ilk adım atılmış oldu.³²

27 Şubat 1924 tarihinde Ardahan Mebusu Talat Bey tarafından mecliste yapılan konuşmadan anladığımız kadarıyla 1924 yılı itibariyle Ardahan merkezi ile Oltu kazalarında Adliye Teşkilatı kurulmuş durumdadır. Çıldır, Posof ve Göle kazalarında teşkilat vücuda getirilmemiştir. Talat Bey'e göre ahali halen hukukunu eski usule göre yani anlaşmaya göre yapmaktadır. Bu kazaların ahali Ardahan Merkeze yaz mevsiminde 24 saatte ulaşmaktadır. Kışın ise bu pek mümkün olmamaktadır. Bu dönemde Ardahan ahalesinin en büyük şikâyetlerinden biriside mahkemelerin çok uzun sürmesidir. Ahali tek celse de mahkemeyi ya kaybettiğini ya da kazandığını öğrenmek istemektedir. Ardahan'da halen İstinaf Mahkemesi de kurulmamıştır. Halk bir davaya itiraz etmek için Kars İstinaf Mahkemesine gitmek durumdadır. Buda kış mevsiminde ahalinin donma tehlikesiyle karşı karşıya kalmasına neden olmaktadır. Ardahan'ın bu yıllarda Seyyar Mahkemeler ve Seyyar

²⁹ İİBA, Sicil No: 103.

³⁰ T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, C.X, s.229.

³¹ T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, C.X, s.230.

³² T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, C.X, s.232-234.

Hâkimlere ihtiyaç duyulmaktadır. Gürcistan sınırından geçen bazı kişiler hırsızlık yaparak ahalinin malını çalıp sınırı geçmektedir aynı şekilde Ardahan ahali de Gürcistan tarafından hayvanları çalarak geri dönmektedir. Bunlar yakalandığı zaman Muhakeme Usulü Kanununda yabancı memleketlerden yapılan hırsızlıkla veya kaçakçılıkla ilgili bir yaptırım bulunmadığı için hiçbir ceza verilmemekte ve kolayca serbest bırakılmaktadırlar.³³

Cumhuriyetin ilk yıllarında ülkenin genelinde yeniden yapılanma olduğu görülmektedir. Ancak Ardahan ve diğer Elviye-i Selase vilayetlerinde teşkilatlanma biraz daha sıkıntılı olmuştur.

1927 yılına gelindiği zaman Ardahan Ağır Ceza Dairesinde 1411 Ceza, 3844 Hukuk davası olmak üzere toplam 5255 dava görülmektedir.³⁴ 1928 yılında bu sayı 1,846 Ceza 2,915 Hukuk olmak üzere toplamda 4,761'dır.³⁵

6. Elviye-i Selase Tahkik ve Tetkik Heyeti'nin Kurulması

Batum Mebusu Fevzi Bey ve arkadaşları 3 Kasım 1921'de TBMM Riyaseti Celilesine Elviye-i Selase'de "*Heyeti Tahkikiye*" kurulmasına yönelik bir takrir verdiler. Verilen takrirden mebuslar bölgede, hükümet memurlarının bölgedeki beylerin yada ileri gelenlerin lehine hareket ettikleri belirtilmektedir. Yapılan birçok kanun dışı uygulama, halkın hükümeti pek dikkate almadığını göstermektedir. Anavatana yeni ilhak edilmiş olan Elviye-i Selase, Iğdır ve Kulp kazalarında kanun dışı durumları ortadan kaldırmak görevlerini ifa etmesi için üç kişilik TBMM azasının görevlendirilmesini talep etmektedirler.

Takrir okunduktan sonra TBMM Reisi bunun bir teklif olduğunu söyleyerek ruznameye kayıt edilerek hızlı bir şekilde görüşülmesini oya sunmuştur.³⁶

Bu teklif her ne kadar meclis gündemine taşınmış olsa da sonuçta iç güvenlik sorunu idi. Görüşmelere ancak hükümet adına bir yetkilinin mecliste bulunduğu sırada başlandı.

³³ T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, D-II, C.VI, s.147-148.

³⁴ İstatistik Umum Müdürlüğü, 1929 İstatistik Yıllığı C.2, Ankara, 1929, s.96.

³⁵ 1929 İstatistik Yıllığı C.2, s.97.

³⁶ T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, C.XIV, s.36.

7 Kasım 1921’de hükümet adına Dâhiliye Vekilinin TBMM’de olması hasebiyle bu takrir görüşülmeye başlandı. Elviye-i Selase mebuslarının konuşmaları sırasında kendilerinin bölgeye gittikleri zaman mebus olduklarını ibraz etmelerine rağmen tevkif edildikleri ve sopa yedikleri yönündeki bazı iddiaları gündeme gelmiştir. Bunun üzerine Dâhiliye Vekili Fethi Bey bir takrir vererek durumun hükümet tarafından tahkik edilmesi ve akabinde meclise haber verilmesini teklif etti. Bu sırada Eskişehir Mebusu Abdullah Azmi Bey tarafından yeni bir takrir verildi. Bu takrirde durumun hükümete havale edilmesi gerektiği, gereken tahkikatın hükümet tarafından yapılması talep edilmiştir. Hükümet tahkik etmeden Meclisin tahkik etmesi yanlış olacağı söylenmiştir.³⁷

Bunun üzerine Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey, Dâhiliye Vekilinin tahkikatın yapılması hakkında teminat vermesini istedi. Dâhiliye Vekili Fethi Bey gerekli teminatı verdikten sonra Eskişehir Mebusu Abdullah Azmi Bey tarafından verilen takrir oya sunuldu ve kabul edildi. Böylece konu Dâhiliye Vekâletine havale edilmiş oldu.³⁸

Daha sonradan Elviye-i Selase Tahkik ve Tetkik Heyeti adında bir heyet kurulup bölgeye gönderildi. Başkanlığına da Trabzon Valisi Tepeyranlı Ebubekir Hazım Bey atandı. Heyet bölgede beş ay kadar çalışma yapmıştır.³⁹ 27 Şubat 1924 tarihli Talat Bey’in Mecliste yaptığı konuşmasından anladığımız kadarıyla bölgede geniş çaplı bir çalışma yapan heyet 500 sayfalık bir rapor hazırlamıştır.⁴⁰

7. Elviye-i Selase’de Emlak ve Arazi Meselesi Hakkında Kanun

Elviye-i Selase’nin uzun yıllar boyunca Rus idaresi altında kalması, daha sonra İngilizlerin hemen akabinde Ermeni ve Gürcülerin bölgede işgalci güç olarak bulunmaları Müslüman halk ile aralarında birçok problemin çıkmasına sebebiyet vermiştir. Bu problemlerin en önemlilerinden biriside şüphesiz ki arazi ve tapu meselesidir.

Elviye-i Selase Tahkik Heyeti bölgede bir takım çalışmalar yapmıştır. Bunların içerisinde bölgedeki arazi problemini çözüme kavuşturmak amacıyla

³⁷ T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, C.XIV, s.107-119.

³⁸ T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, C.XIV, s.119-121.

³⁹ Ebubekir Hazım TEPEYRAN, *Hatıralar*, İzmir, 1998, s.XII.

⁴⁰ T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, D-II, C.VI, s.427.

yapılan incelemelerde bulunmaktadır. Yapılan incelemeler sonunda emlak ve arazi meselesi hakkında bir rapor hazırlamıştır. Rapor'da özetle aşağıdaki bilgiler verilmiştir.

93 harbinden sonra Eliye-i Selase'nin Rus idaresine geçmesiyle birlikte, Ruslar burada çeşitli heyetler kurup göç etmeyen ahalinin ellerindeki tapuları koruma bahanesiyle araziye tektik etmişler ve yeniden ölçümler yapmışlardır. Arazilerin hududa göre değil tapu senetlerinde yazan dönüm miktarlarına göre kabul ve tasdik ederek halka "Kopça" denilen vesika vermişlerdir. Şehirlerde üzeri damla örtülü olan arazilere Kopça verirken köylerde bulunan damla örtülü arazilere hiçbir şekilde vesika verilmemiştir. Bazı köylülerin ellerindeki tapu senetleri Rus memurları tarafından makbuz karşılığında alınmış fakat sonradan Kopça verilmemiştir. Ölçümlerde bir dönümün üzerinde olan arazilerde "Kazorni" yani miri olarak saymış ve sahibine vermemişlerdir.⁴¹

Rus Hükümeti ahalden hicret edenlere beş sene içerisinde senetlerini ibraz ederek bedellerini almalarını, almayanların ise altıncı senede hükümet malı sayılacağını ilan etmiştir. Bunun üzerine arazi sahipleri senetleri vererek bedellerini almıştır. Bir kısmı senetlerini vermemelerine rağmen haberleşme ile vakit geçirildiği öne sürülerek bedelleri verilmemiştir.

Rus Hükümeti işgal ve harp dolayısıyla başka yerde olan halkın malı ve eşyasını tamamen hükümet malı saymıştır. Bilahare müracaat edenlerin müracaatlarını da dikkate almamıştır.

Ruslar miri yaptığı arazinin bir kısmını doğrudan doğruya köylülere tahsis etmiştir. Kasabalarda ki araziye her sene kira bedeli ödenip müzayede ile satılmak suretiyle bölge belediyelerine bırakmıştır. Ruslar Hıristiyanlara daha iyi arazileri vermiştir. Müslümanların ellindeki mahsüldar arazi alınarak Rus, Malakan ve Hıristiyanlara verilmiştir. Müslümanlara sarp ve kıraç mahallerde araziler tahsis edilmiştir.

Ruslar şahsi yani kopçalı araziler dâhil diğer araziler üzerinde, her kim olursa olsun (Rum, Malakan, Müslüman, Ermeni) arazi alım satımını men etmiştir.

---

⁴¹ T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, D.II, C.VIII/I, s.510.

Elviye-i Selase Rus idaresinden kurtarıldıktan sonra, Ruslar tarafından Kopça verilen arazi doğrudan doğruya mutasarrıf tarafından idare edilmeye başlanmıştır.⁴²

Ruslar zamanında hükümet malı yapılmış öteden beri Rum, Malakan, Ermeni, Dukhabor ve Ruslara tahsis edilmiş bunların sonradan Rusya vesair yerlere göç etmeleri üzerine maliyece vazife olunan köylerin arazi her tarafta farklı şekillerde idare olunmaktadır.

Kars ve havalisindeki arazi bedelsiz olarak muhacirlere iskân edilmiştir.

Ardahan ve Artvin civarlarındaki terk olunmuş mallar müzayede ile kira ve kira bedeli sahiplerine emanet olarak kayıt edilmiştir. Ermeni ve Rumların bölgeden ayrılmasıyla kısmen veya tamamen harap olan köy evleri gerek köylüler tarafından gerekse de muhacirler tarafından bu harabeler mümkün mertebe imar edilmiştir.

93 harbinden sonra bölgeden göç eden ve sonradan geri dönenler vaktiyle kendilerine ait olan arazilerin kendilerine teslim edilmesini talep etmektedirler. Bölgeden göç etmeyip Rus Hükümeti tarafından ellerindeki arazileri alınarak Hristiyanlara verilmiş olan halk maliye tarafından el konulan mallarının kendilerine iade edilmesini talep etmektedirler. Ermenilerin bölgeden göç etmesinden sonra bıraktıkları araziler bir kısım halk tarafından ele geçirilmiştir. Bunlar Kopça'sızdır ve alım satımları men edilmiştir.

Komisyon raporun son bölümünde özetle yapılması gerekenler hakkında şu tavsiyelerde bulunmaktadır.

-Kars ve Ardahan'ın nüfusu büyük harpten öncesine nispetle bazı yerlerde yarıya, bazı yerlerde üçte birine hatta dörtte birine kadar düşmüştür. Bölgede çok sayıda mera ve arazi olması nüfusunda az olması hasebiyle 93 Muhacirlerine ve Çar yönetimindeki Kopça'lı arazi sahiplerine ilaveten arazi verilmelidir. Bu şekilde dağıtım yapıldıktan sonra ziraat yapabilecek mera ve tarla'da peyder pey dağıtılmalıdır.

-93 muhacirlerinin ibraz ettikleri bazı arazilerin askeri veya mülki araziler civarında olduğundan buralarda arazi olanlara muadil araziler verilmelidir.

---

⁴² T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, D.II, C.VIII/I, s.511-512.

-Eski tapu senetleri ibraz edemeyenler şahit gösterme, dava açmakla uzun süre alacak bir sürece sebebiyet verebilirler. Bu yüzden iddialar dikkate alınmadan, iddia ettikleri mahallerde uygun araziler kendilerine tahsis edilmelidir.

-93 muhacirlerine devlet tarafından iskân edildikleri yerde verilen araziye hükümet yeni verilecek yerlere muadil olarak geri almalıdır.⁴³

Rapor sonucuna göre durum İcra Vekilleri Heyeti tarafından incelenmiş ve Elviye-i Selasede ki arazi meselesini çözüme kavuşturmak adına 21 Eylül 1922 tarihli bir kanun lahiyası hazırlamıştır.

“Madde 1. — Kars, Ardahan ve Artvin livalariyle İğdır ve Kulp kazalara ahalisinden olup ziraatle müteveğğil bulunanların elyevm ziraat etmekte oldukları araziye 1330 senesi iptidasında dahi vaziulyet buldukları veyahut tarihi mezkûrdeki vaziulyetlerden intikal ve teferruğ gibi asbabı kanuniyeye binaen elyevm makamına kaim oldukları tahakkuk eylediği halde namlarına kaydı icra ve yedlerine usulen senedi hakanı ita kılınacaktır.

Şu kadar ki. Harbi Umumî esnasında hicret edip henüz avdet etmemiş olanların keزالik 330 senesinde vaziulyet oldukları tahkik kılınacak olan arazi iki sene müddetle hiçbir kimseye teffiz edilmeyecek ve bunlarda bu müddet zarfında avdetle yeniden ihtiyarı ikamet edenlere fıkrâi sabıka veçhile senedi hakanî verilecektir.

Madde 2. — Birinci maddede beyan olunanlar haricinde kalan arazi dahi istirdadı müteakip gelmiş ve bundan böyle gelerek usulü dairesinde iskân edilecek olan muhacirin, İskânı Muhacirin Nizamnamesi ahkâmına tevfiakan tevzi edilir.

Madde 3. — Ahalii kadime mahalliyeden olup, Harbi Umumiden mukaddem Türkiye'ye iltica ve hicret ederek ahiren avdet etmiş ve edecek olan muhacirin, Devletçe iskân edilecek muhacirini saire ile hemhukuk olup fazla bir hak ve imtiyaza malik değildir.

Madde 4. — İşbu kanun hükmü evkafı sahiheden olan arazi hakkında cari değildir. Üç yüz otuz senesinde kura ve kasabata mahsus mahaller heyetü tarafından baddettespit ait oldukları kura ve kasabat namına kaydedilecektir.

Madde 5. — Birinci maddede muharrer mahaller arazisinin tasarrufuna mütedair olup doksaniç tarihinden mukaddem ita kılınmış olan vesaik ve senedatı kadime mazmunları keenlemeyekûn hükmünde olduğundan bunlara

⁴³ T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, D.II, C.VIII/I, s.513-515.

müsteniden tasarruf iddiası gayri mesmu ve bu bapta ikame olunacak daaviyi istimadan hükkam memnudur.

Madde 6. — Birinci maddede muharrer mahallerde kâin bilcümle emvali gayrimenkule bir heyeti mahsusa marifetiyle tahrir ve iratlarıyla kıymetleri usulen tahmin ve tayin kılınacaktır. Tahrir heyeti Maliye, Defteri hakani memurlariyle hükme mezun bir hâkimden mürekkep olacak ve bunların maiyetinde birer kâtip ile birer messah bulunacaktır.

Madde 7. — Emvali gayrimenkulenin tahriri ile irat ve kıymetlerinin tahmini hususâtında veyahut münazaatı ile bir mahalle iddiayı temellük edilmesi gibi bir sebep veyahut ahvali saireden dolayı ihtilâf zuhuru halinde emvali gayrimenkulenin tahrir ve tahdidi hakkındaki 5 Şubat 1338 tarihli kanunu muvakkatin mevaddı müteallikası ahkâmı esas ittihaz ve tatbik edilecektir.

Madde 8. — Gerek müceddeden ve gerek vesikai tasarrufiyeye mukabil tepdilen verilecek senedatı hakaniye için harç ve varaka bahası namiyle hiçbir şey alınmayıp yalnız emvali gayrimenkulenin taayyün edecek kıymetlerinden bir defaya mahsus olmak üzere yüzde beş kuruş resmi tahrir azholunacaktır.

Madde 9. — İşbu kanun tarihi neşrinden itibaren meriyülicradır.

Madde 10. — İşbu kanunun icrasına Maliye, Adliye vekilleri memurdur.”⁴⁴

Kanun TBMM gündemine geldikten sonra ilgili encümenliklere havale edildi. Encümenliklerin konuyu görüşmesi tekrardan meclis gündemine taşınması ancak 10 Nisan 1924 tarihini buldu. Bu tarihte TBMM Genel Kurulunda yapılan müzakereler sırasında encümenlilerin tezkireleri okundu. Daha sonra kanun maddeleri tek tek müzakere edilmiştir. Yapılan müzakereler sonucunda Elviye-i Selase hakkında İcra Vekilleri Heyeti tarafından gönderilen 1/151 numaralı kanun lahiyası, kanunlaşmıştır.⁴⁵

8. Ardahan’ın Kaza’ya Dönüştürülmesi

Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa tarafından Dâhiliye Vekâleti ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyâseti’ne gönderilen 13 Kasım 1921 tarihli rapor Elviye-i Selâse bölgesinde oluşturulan idari teşkilatlanmaya ilişkindir. Kazım Karabekir Paşa bölgede yaptığı gezi sonrası bazı tavsiyelerde bulunmaktadır.. Raporda özetle;

⁴⁴ BCA, 030.18.01.01.5.29.9

⁴⁵ T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, D.II, C.VIII/I, s.520-533.

“Merkez livayı teşkil eden Ardahan kasabası ancak dört- beş yüz nüfustan ibaret fevkalade harap ve mülhakatın geliriyle dahi memur maaşlarını ve sair zaruri ve resmi masraflarını koruyamayacak bir haldedir

Bu halinden başka ticari, iktisadi ve sair faaliyetlere merkez olabilmesi imkânı yoktur. Diğer kazaların vaziyetleri de merkez livanın bunlardan birisine nakline müsait değildir. Çünkü Ardahan'a tabi kazaların her biri Kars'a mükemmel şoselerle bağlı ve kışın her mevsiminde dahi Kars ile bağlantıları mevcuttur. İktisadi, ticari, sosyal ilişkilerde Kars ve Oltu Erzurum'la alakalıdır. Hatta Kars'a en uzak mesafede bulunan ve 16161 nüfusu bulunan Posof Kazası'nın iktisadi ilişkileri de öncelikle Ahıska ve ikinci derecede Kars'ladır.”⁴⁶

Ardahan Livası'nın bütün gelir kaynakları, Kars'a bağlı olması dolayısıyla maarif ve sair hususta doğu sınırının gerisinde Kars gibi önemli bir merkezin takviyesine imkân verilmesi ve Kars'ta meydana getirilecek kuvvetli bir teşkilat sayesinde birçok faydanın sağlanması mümkün olacaktır. Ardahan, Kars'a bağlanmalıdır.

Elviye-i Selase Tahkik ve Tetkik Heyeti başkanlığına Hazım Tepeyran atanmıştı. Bölgede beş ay kaldıktan sonra Dâhiliye Vekâleti Celilesine 16 Ağustos 1922 tarihinde Memleket İdaresine ait bazı öneriler göndermişti. Rapora göre;

“İğdir ve Kulp kazaları tek bir noktadan idare edilmelidir. Kırk beş yıllık bir ayrılıktan sonra Anavatana tekrar bağlanan Evliye-i Selase'ye mutlaka iyi mutasarrıflar ve kaymakamlar atanmalıdır. Posof, Ardahan ve Kars'a gönderilenler işinin ehli değildir.

Kars ve Ardahan 93 harbinden önce olduğu Erzurum Vilayetine katılmalıdır. Artvin'de Rize Sancağı ile beraber Trabzon'a bağlanmalıdır.”⁴⁷

Yukarıdaki sair raporlarda dikkat çeken en önemli nokta ülke içinde savaşın devam ettiği yıllarda gönderilmiş olmasıdır. Raporlar dikkate alındığı zaman o dönemde bu tür bir idari düzenlemeye gidilmesi beklenemezdi. Bu raporlardan anlaşıldığı kadarıyla Rus idaresi altında Kars'a verilen önem Ardahan'a

---

⁴⁶ Nurşen GÖK, “Artvin Livası'nın Anavatana Katılışı Sırasındaki Durumuna İlişkin Belgeler”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, C.11,Sayı:41, Ankara, 2008, s.102-103.

⁴⁷Nurşen GÖK, “Ebubekir Hazım Tepeyran'ın Memleket İdaresine Dair Önerileri”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi** C.26 Sayı: 42, Ankara, 2007, s.203-209.

verilmemişti. Uzun işgal ve savaşlar yüzünden de Ardahan harap bir durumdaydı. 1926 yılında Türkiye Cumhuriyeti tarihinin en büyük idari düzenlemelerinden birisi yapıldı.

29 Mayıs 1926 tarihinde TBMM’de Teşkilatı Mülkiye hakkındaki kanun görüşülmeye başlandı. Ardahan’ın kazaya dönüştürülmesi gerektiğini gösteren sebepler şu şekilde sıralanmaktaydı;

“Türkiye 'Cumhuriyetinin hudut vilâyetlerinden birini teşkil eden bu vilâyetin haiz olduğu ehemmiyet Kars, Erzurum, hatta Artvin derecesinde umumî ve ciheti adliyyeyi muhtevi değildir. Bu vilâyetin kendine has bazı ehemmiyeti istinadiyesi gayrı kabili inkâr olmakla beraber vilâyet şeklinde ipkası için kâfi esbap ve şerait yoktur. Varidatı hususiyesi 70.000 lira raddesinde olup, varidatı umumiyesi masarifin nısfı miktarındadır. Mülhakat kısmen diğer vilâyetlerle alâkadardır. Bu sebeple bazı aksamının etrafındaki vilâyetlere ilhaki lâzım gelmekte olduğundan ilgası zarurî görülmüş ve cetvelde muharer veçhile taksim olunmuştur.”⁴⁸

Dâhiliye Vekâleti tarafından sıralanan sebeplere bakıldığı zaman hemen yukarda belirttiğimiz Kazım Karabekir Paşa’nın raporuyla bire bir örtüştüğünü görmekteyiz. Vekâlet, Karabekir Paşa’nın ilgili raporundan yola çıkarak Ardahan’ın vilayet statüsünden kaza statüsüne dönüştürülmesi için kanun teklifi hazırlanmıştır.

Kanun görüşmeleri sırasında söz alan Erzurum Mebusu Münir Hüsrev Bey, Ardahan’ın idari teşkilatının değiştirilmesi için gösterilen sebeplere atıfta bulunarak Ardahan’ın idari ehemmiyetinin olduğunu lakin gelirlerinin düşük olması sebebiyle kazaya dönüştürülmek istendiğini söylemiştir.⁴⁹

Dâhiliye Vekili Cemil Bey, Münir Hüsrev Bey’e Ardahan’ın kazaya dönüştürülmek istenmesinin en büyük sebebinin 45 yıllık esaretten sonra elimize geçtiği vakit eski hatırayı diriltmek maksadıyla Vilayet yapıldığını lakin Ardahan’ın bu noktadan çok uzakta olduğunu söyledi.⁵⁰

Görüşmeler sonucunda 877 numaralı kanun kabul edilmiştir. Kanun’un Ardahan’ı ilgilendiren kısmı şu şekildedir.

⁴⁸ T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, D.II, C.XXXV, s.142.

⁴⁹ T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, D.II, C.XXXV, s.606.

⁵⁰ T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, D.II, C.XXXV, s.608.

“Birinci Madde — isimleri merbut [1] numaralı cetvelde yazılı on bir vilâyet kazaya ve [2] numaralı cetvelde muharrer yirmi yedi kaza nahiyeye tahvil ve [3] numaralı cetvelde muharrer altmış nahiye ilga olunmuştur.”⁵¹

[1] Numaralı Cetvel

Kaza haline kalboluvan vilâyetler

Ardahan, Siverek, Kozan, Muş, Dersim, Üsküdar, Beyoğlu, Çatalca, Gelibolu, Ergani⁵²

Görüşmeler sırasında ise en dikkati çeken durum ise II. Dönem Milletvekili olarak mecliste bulunan Ardahan Mebuslarının bu konu hakkında hiç söz almamış olmalarıdır. Kanun kabul edildikten sonra Tahsin Bey, Reis’e hitaben seçildikleri yerin lağv edilmesinden dolayı kendi durumlarının ne olacağını sormuştur. Reis ise verdiği cevapta mebusların tüm halka mâl olduklarını mebusluklarının düşmeyeceğini söylemiştir.⁵³

B.İKTİSADİ YAPI

1. Ardahan’da Ekonomik Durum

1921 yılında Kars ve Ardahan’a bir gezi düzenleyen Doğu Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa gezi sonunca bölge üzerindeki izlenimleri hakkında bir rapor hazırlamıştı. Rapor’a göre Kars ve Ardahan’da iktisadi hayat çok sönük durumdadır. Bu hudut vilayetlerinin Kafkasya ile ticari ilişkileri geliştirilmelidir. 1920-21 yıllarında Kars ve çevresini 10 bin kişi iktisadi nedenlerden dolayı bölgeyi terk etmiştir.⁵⁴

Elviye-i Selase Tahkik Heyeti Azasından Sait Paşaya, Ardahan Mutasarrıfı Talat Bey tarafından 3 Mayıs 1922 tarihinde Ardahan hakkında gönderilen rapor ile Göle Kaymakamı Hayri Bey’in 27 Nisan 1922 tarihli raporları bölgenin içinde bulunduğu ekonomik durumu göstermesi açısından önemlidir. Ardahan’la ilgili raporda özetle şu bilgiler veriliyordu;

⁵¹ T.B.M.M. Kavanin Mecmuası, D.II, C.IV, Ankara, 1941, s.932.

⁵² T.B.M.M. Kavanin Mecmuası, D.II, C.IV, s.933.

⁵³ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, D.II, C.XXXV, s.615.

⁵⁴ İsmail EYYÜPOĞLU, **Elviye-i Selâse’de İdari Teşkilatlanma (1918-1921)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Erzurum, 2003, s.232.

1917 ve 1921 yıllarının kış aylarında Ermeniler, Ardahan'ın Teykird köyü ve çevresinde çoğunluğu kadın ve çocuk olmak üzere iki bin kişiyi hunharca katletmişlerdir. Yine aynı bölgeden 30 köy, Göle kazasından 37 yedi köy tamamen tahrip ve ahaliye ait emlak, koyun, keçi, inek ve öküz ile 5 milyon madeni para gasp ve tahrip edilmiştir. Çıldır kazasında İslam ahalisine ait emlak ve hayvanat tahrip edilmiş aynı zamanda 2 milyon altında gasp edilmiştir. Ardahan merkeze bağlı 15 köy tamamen imha ve ahali öldürülmüştür. Buradan 4,5 milyon madeni lira kıymetinde mal, eşya ve hayvanat gasp ve telef edilmiştir. Ahalinin bir kısmı da esir diye götürülmüş hayat ve mematlarının yapılan tahkikat neticesinde meçhul olduğu anlaşılmıştır.⁵⁵

Yukarda Talat Bey tarafından verilen malumattan anlaşıldığı üzere Gürcü ve Ermeni işgali altında bulunduğu yıllarda Ardahan her alanda olduğu gibi ekonomik alanda da büyük kayıplar yaşamıştır. Doğu Anadolu'nun temel geçim kaynağını tarım ve hayvancılık oluşturmaktaydı. Ardahan'da bu dönemde herhangi bir sanayi tesisi bulunmadığı için Ardahan'da bu guruba dâhildir.

Ardahan bu dönemde Erzurum'a muadil olacak bir hayvan deposu durumundadır. 1924 yılında hayvan ithalatı yapılması gündeme geldiği zaman Tiflis'te 20 bin liraya satılan bir koyun Ardahan'da sadece 2 liradır. Bir kişinin elinde ortalama 15-20 tane sığır bulunmaktadır. Yolların düzgün olmaması münasebetiyle bu hayvanlar satılamamaktadır. Hayvanların en önemli eksikliği bu dönemde tuzdur. Fakat yüksek tuz vergileri tuzu değerli ve ulaşılmaz hale getirmiş halk tuz vergisinde indirim yapılmasını talep etmiştir.⁵⁶

Göle kazasında 250 Koyun ve Keçi besleyen 13 kişi, 50 sığır besleyen 53 kişi vardır. 50 beygir, 50 deve ve 50 merkep besleyen kimse yoktur. 5 bin lira ve daha fazla sermayeli şirket yoktur. Kazada servet sahibi 12 kişi vardır.⁵⁷

Ardahan'ın rakımı yüksek olması ve şiddetli kışın hüküm sürmesinden dolayı burada yetişen tarım ürünleri kısıtlıdır. Yetişen tarım ürünlerinin başlıcaları Arpa, Buğday, Çavdar ve az miktarda patates ve mısırdır. Merkez liva ile Posof, Çıldır'da Arpadan önce Buğday yetişir. Mısır ve Patatesin ekimi ikinci derecede

⁵⁵ TİTEA, K:96,G:32, B:32-2.

⁵⁶ T.B.M.M Zabıt Ceridesi, D.II, C.VI, s.425-430.

⁵⁷ TİTEA, K:97, G:17, B:17.

yapılmaktadır. Mahsulât asgari olarak bire beş azami olarak ise bire sekiz vermektedir.⁵⁸ Göle’de bir dönüm araziye ekilen 12 kıyye⁵⁹ tohum 84 kıyye hâsılat vermektedir. Kaza dâhilinde bir kişi saban ve öküz kazmasıyla 3 dönümlük arazi ekip 250 kıyye hâsılat alırken eğer bunu ziraat makinesiyle yaparsa 7 dönüm arazi ekip 588 kıyye hâsılat kaldırır. Göle’de bu dönemde 237 pulluk, 1400 karasaban, 20 çayır makinesi ve 40 tınas makinesi olmak üzere toplam 1697 adet ziraat aleti bulunmaktadır.⁶⁰

Göle kazasının bir yıllık ekmeklik ve yemlik ihtiyacını karşılamak için 27 bin kıyye arpaya, yemlik ihtiyacını karşılamak için de 560 bin kıyye un ve saman gerekmektedir. Bir köyün bir yıllık ekmekliğini karşılamak için 320,5 dönüm arazinin ekilmesi gerekmektedir.⁶¹

Ardahan’ın ticari münasebetleri Rus idaresinde iken Batum ve Tiflis ile gelişmiş durumda idi. Batum ve Tiflis 1921’de sınırlarımız dışında kaldığı için ticari münasebetler Kars ve Erzurum vilayetleri ile kurulmuştu. Ardahan’a dışarıdan Çay, Kahve, Pirinç, Gazyağı, Manifatura gibi ticari mal ile yaş ve kuru meyve ithal edilmekteydi. İhracatı ise; Yağ, Peynir, Yün, Bal, Yumurta ile Koyun, Keçi ve İnek’ten ibarettir. Rus idaresi zamanında külli miktarda kereste ihraç edilmekteydi.⁶²

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşıldığı üzere Ardahan’ın tarım ürünleri üretimi ancak iç ihtiyacını karşılayacak kadardır. Bu ürünler ne ihraç edilmiş ne de ithal edilmiştir. İhraç ettiği ürünleri ise hayvanlar ile hayvansal ürünler oluşmaktadır.

1927 yılında Türkiye genelinde yapılan tarım sayımları sonucunda Ardahan ve çevresinde ekimi yapılan tarım ürünlerinin yıllık ekim alanları ile alınan mahsul miktarı aşağıdaki tablolarda ayrıntılı olarak gösterilmektedir.⁶³

---

⁵⁸ TİTEA, K:96,G:32, B:32.

⁵⁹ “Şimdiki 1282 grama denk eski bir ağırlık ölçüsü. Dört yüz dirhemlik ölçü”PARLATIR, **Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, s.907.

⁶⁰ TİTEA, K:97, G:17, B:17.

⁶¹ TİTEA, K:97, G:17, B:17.

⁶² TİTEA, K:96,G:32, B:32.

⁶³ **1927 Tarım Sayımı**, Ankara, 1970, s.28.

Bölge	Buğday		Arpa		Yulaf		Çavdar	
	Dönüm	Kilo	Dönüm	Kilo	Dönüm	Kilo	Dönüm	Kilo
Ardahan	12.627	873.832	55.185	3.161.333	-	-	278	27 570
Posof	2.122	133.207	107.764	878.269	10	405	3.708	123.829
Çıldır	516	72.090	16.105	1.984.475	444	130.050	-	-
Göle	2.615	191.287	26.684	1.388.027	-	-	50	10.288

Tablo incelendiği zaman Ardahan ve çevresinde en çok arpa üretimi yapılırken en az ise Yulaf üretimi yapılmaktadır. Arpa soğuğa dayanıklı olması ve hayvan yemi olarak kullanılması bakımından tercih sebebidir.

Aşağıdaki tabloda yumrulu bitkilerin Ardahan ve çevresinde ekim ve üretim miktarları gösterilmiştir. Buna göre bölgede temel ihtiyaçlardan Soğan üretimi hiç yapılmamaktadır.⁶⁴

Bölge	Patates		Pancar		Soğan		Sarımsak	
	Dönüm	Kilo	Dönüm	Kilo	Dönüm	Kilo	Dönüm	Kilo
Ardahan	1.163	204.348	11	2.394	-	-	-	-
Posof	7.005	362.153	-	-	-	-	-	-
Çıldır	150	35.787	-	-	-	-	-	-
Göle	5	506	-	-	-	-	-	-

Ardahan'da ayrıca Pamuk, Tütün, Afyon, Susam ve Keten üretimi yapılmamaktadır.⁶⁵

Ardahan'da 1927 yılında yapılan sanayi sayımına göre Tarım, Evcil hayvanlar, Av ve Balıkçılık sanayi üzerine kurulmuş 14 işletme bulunmaktadır. Bu işletmelerde toplam 28 kişi çalışmaktadır. Dokuma sanayisine ait 3 işletme bulunurken burada da 6 kişi çalışmaktadır. Maden veya maden işletmesi alanında faaliyet gösteren 6 iş yeri varken bunlarda da toplam 7 kişi çalışmaktadır.⁶⁶ Buradan da anlaşılacağı üzere bu işletmeler birer sanayi tesisinden çok uzak atölyelerdir.

⁶⁴ 1927 Tarım Sayımı, s.70.

⁶⁵ 1927 Tarım Sayımı, s.80.

⁶⁶ Sanayi Sayımı 1927, Ankara, 1969, s.41.

Aşağıdaki tabloda Ardahan'ın 1927 yılı itibariyle nüfusunun meslek gruplarına göre dağılımı gösterilmiştir. Ekonomisinin temelleri tarım ve hayvancılığa dayanan Ardahan'da meslekler itibariyle en çok Zirai faaliyet ile uğraşanların olduğunu görüyoruz. Bunun yanında 10,062 kişi erkek 13,724 kadınında ya mesleği bilinmiyor ya da herhangi bir mesleğe sahip değiller.⁶⁷

Meslek	Zirai	Sinai	Ticari	Serbest	Memur	Hâkim	PTT	Ordu	Muhtelif
E	6,102	104	199	18	66	5	393	677	936
K	5,536	6	3	1	3	-	-	-	8
YEKÜN: 14220									

Cumhuriyetin ilk yıllarına harap bir şekilde giren Ardahan'ın ihtiyaçlarını karşılaması için her yıl ülke bütçesinden belirli miktarda para gönderilmekteydi. Örneğin, 1925 yılı için 108700 lira gönderilmiştir.⁶⁸ 1925 yılına ait masraf bütçesinin 4000 lirası damızlık hayvan satın alınması, 5000 bin lirada emlak için kullanılmak üzere ayrılmıştır.⁶⁹

1925 yılı içerisinde Ardahan'a gönderilen para yetmemiştir. Sandık açığı oluşmuştur. Durum Dâhiliye ve Maliye Vekâletlerine bildirilerek açığın giderilmesi istenmiştir. Açık giderilmeyince Ardahan'da bulunan memurlar 3 ay boyunca maaş alamamışlardır. Bunun üzerine Ardahan Mebusu Talat Bey 20 Ağustos 1925'te Baş Vekâlete bir telgraf çekerek durumun bir an önce düzeltilip, zor şartlar altında görev yapan memurların maaşlarının ödenmesini istemiştir.

2. Elviye-i Selase'deki Muhtaçlara Yardım ve Tohumluk İthali

Kırk beş yıllık işgal döneminden sonra anavatana katılan bölgede ciddi ekonomik sıkıntılar vardı. Son yıllarda Gürcü işgali altında kalmış olan Ardahan, Gürcüler tarafından adeta talan edilmiş ve yağmalanmıştı. Kars bu dönemde Ermeni mezalimine uğrayıp yakılıp yıkılmıştı. Bölgenin ekonomik anlamda yardıma ihtiyacı vardı.

⁶⁷ Türkiye Cumhuriyeti Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü **28 Teşrin-i Evvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri Fasikül 1**, Hüsütabiya Matbaası-İstanbul, Ankara, 1929, s.196.

⁶⁸ BCA, 030.0.011.001.000.15.29.3-8.

⁶⁹ BCA, 030.0.011.001.000.19.47.9

30 Mayıs 1922 tarihinde İcra Vekilleri Heyeti tarafından yayınlanan kararname ile felaket ve açlığa maruz kalmış olan Elviye-i Selase, İğdır ve Kulp halkına 20 bin lira yardım edilmesine karar verilmiştir. Dâhiliye ve Maliye Vekâletleri de bu yardımın yapılmasına memur edilmiştir.⁷⁰

Mecliste 13 Eylül 1923 tarihinde Muhtaç Çiftçilerin tohumluk, çift hayvanı ve ziraat aletleri alabilmeleri için 1923 senesi bütçesine 500 bin lira tahsisat ayrılması için yapılan müzakereler sırasında söz alan Talat Bey halka tohumluk olarak verilenlerin halk tarafından un yapılarak yenildiğini söylemiştir. Ardahan'da sekiz ay kışın devam ettiğini tahsilâtın Ardahan'a bir miktar ayrılmazsa bölge halkının açlığa mahkûm kalacağını dile getirmiştir.⁷¹

Ardahan'ın Sarzeb Köyü Ahılkelek Muhacirleri namına Tahsin Bey, Ardahan Mebusu Talat Bey'e 26 Eylül 1923'te bir telgraf göndermiştir. Telgrafta özetle bu sene soğukların erken başladığı ve mahsulâtı soğuk vurduğu yazmaktadır. Bu yüzden halk açlık ile karşı karşıyadır. Ardahan'da ölüm tehlikesi baş göstermiştir. Halk yemlik ve tohumluk ihtiyacının karşılanmasını ve vergilerin tehirini talep etmektedir.⁷²

Telgrafı alan Talat Bey TBMM Riyaseti Celilesine 14 Ekim 1923'te bir takrir sunmuştur. Takrirdede özetle şunlar belirtilmektedir.

Ardahan'da arpadan başka mahsulât yetişmez. Çünkü mevsim sekiz ay boyunca şiddetli kış şeklinde geçer. Hayvanat ve onun mahsulleri ile geçinen halkın büyük bir kısmını mülteci ve muhacirler oluşturmaktadır. İç Anadolu'dan buraya yeni hicret etmişlerdir. Hem muhacirler hem de yerli ahali henüz meskenlerini tedarik edemedikleri için fakr-u zaruret içindedir. Batum ve Tiflis kapıları kapalı olduğu için ihracat ve iktisadi hayat durmuştur. Halkın bin bir zorlukla tedarik edip ettikleri arpaları Ağustos sonlarında başlayan yağmurlar ve soğuklar sonucunda zayi olmuştur. Bu durumda Ardahan halkının yemelik ve tohumluk imdadına yetişilmesi gerekmektedir. Pek çoğunun kışın açlıktan ölecekleri şüphesizdir. Bir ay zarfında

---

⁷⁰ BCA, 030.18.01.01.5.14.3.

⁷¹ T.B.M.M Zabıt Ceridesi, D.II, C.II, s.92-93.

⁷² BCA, 030.10.00.00.6.31.40.4.

bölgenin yolları tamamen kapanacağı için Ardahan'a bir an önce yardım elinin uzatılması elzemdir.⁷³

14 Ekim 1923 günü TBMM Riyaseti Celilesi tavrı ve telgrafnamenin bir suretini İcra Vekilleri Heyeti'ne bir tezkire ile havale etmiştir.⁷⁴ İcra Vekilleri Heyeti de aynı şekilde gereğinin yapılması üzerine 17 Ekim'de Maliye Vekâletine sevk etmiştir.⁷⁵

Halit Paşa 3 Temmuz 1924'te TBMM'ye başvurarak bölge halkına yardım yapılmasını talep etmiştir. Durum Baş Vekâlet, Baş Vekâlet tarafından da Ziraat Vekâletine bildirilmiştir.

Ziraat Vekâleti 12 Temmuz 1924 tarihinde verdiği cevapta, halka yardım yapıldığını şu şekilde açıklamaktadır.

“Muhtaç-ı muavenet olduğu anlaşılan Evliye-i Selâse ziraine bila-faik ta'vîzât suretinde tevzii olunmak ve atiyen üç sene altı taksitde alınmak üzere vekalet-i acizi bütçesinin fasl-ı mahsusatda murakkam tahsisatından yirmibin lira (20.000) lira tefrik edilerek Ardahan'a yedi, Artvin ve Kars vilayetlerine altıbin beşyüz liralık havalename gönderilmiş ve keyfiyet-i bahsle vilayetlere yazıldığı gibi vilayât-ı mezkûre mal sandıklarının bu havalat-ı muhteviyatı vaktinde tesviyeye kadar tebâb olamayacağı nazar-ı dikkate alınarak havalat-ı mezbureye tahsisen Ardahan, Kars ve Artvin vilayetleri sandıkları açığına o nisbette irsalat-ı nakdiye de bulunması da Maliye Vekalet-i Celilelerine yazılmıştır”⁷⁶

Henüz savaş döneminden yeni çıkmış ve toparlanma döneminde olan Türkiye Cumhuriyeti muhtaçlara gerekli yardımları yapmaktan geri durmuyordu. Ardahan Mebusu Halit Paşa'nın başvurusu ile bölgede çekilen tohumuzluğa hükümet çare olmuştur. İcra Vekilleri Heyeti'nin 13 Ağustos 1924 tarihli toplantısı şu kararnameyi yayınlamıştır:

“Ardahan Mebusu Halit Paşa hazretlerinin verdikleri izahata göre o havali halkının İtabii bulunmasından müşkülât görmekte oldukları anlaşılmakta gümrük resminin muvakketen kaldırılmasına imkan olmadığı takdirde bu kabul-i rıza bir yardım olmak üzere Rusya'dan ithal edilecek tohumluk

⁷³ BCA, 030.10.00.00.6.31.40.3.

⁷⁴ BCA, 030.10.00.00.6.31.40.2.

⁷⁵ BCA, 030.10.00.00.6.31.40.1.

⁷⁶ BCA, 030.10.00.00.184.266.3.

buğday ve arpa resminin vekalet bütçesinin fasıl-ı mahsusuna tasviyesi teklif edilmekte ve muad...görmeden resmin vekalet bütçesine tesviye olunmadığında misal gösterilmekte olduğunun filhakika haval-i mezkure muhtacın ziraatın takviyesi hakkında tohumluk ithalinden dolayı temessük (tutmak) edecek gümrük resmin 20 binlira havanameye bu paradan tesviyesi tensib olunduğu halde ol babdaki talimata zeyl olmak üzere keyfiyet bir karar rapt..Ziraat Vekaleti Celilesi'nin 13-8-340 tarih ve Ziraat Müdüriyeti Umumiyesi 9599/18 numrolu tezkiresiyle vaki teklifi icra vekilleri heyetinin 11-8-340 tarihli ictimağında ladel tatikik kabul edilmiştir.”⁷⁷

3. Ziraat Bankasının Açılması

TBMM'nin 18 Şubat 1922 tarihli toplantısında Ardahan Mebusu Server Bey ve arkadaşları tarafından Kars, Ardahan ve Artvin'de birer ziraat bankasının kurulmasıyla ilgili Riyaseti Celileye sunulan taktir okundu. Taktirde, Anavatana yeni ilhak edilmiş olan bölgeye para gönderilemediği, ticari hayatın büyük sekteye uğradığı anlatılmaktaydı. Bölgede ki asker ve memurlar zor durumda bulunmaktaydı. Hem çiftçiler için hem de döviz işleri ile uğraşması için bölgede bir ziraat bankası kurulması gerekiyordu.

Taktir okunduktan sonra Mersin Mebusu Selahaddin Bey bunun idari bir mesele olduğunu bu yüzden İktisat Vekâletine havale edilmesini istedi. İktisat Vekâletine havale edildi.⁷⁸

Server Bey ve arkadaşlarının yaptığı girişimin sübut bir sonuç vermediğinden olsa gerek ikinci defa 24 Ocak 1923'te bu kez Kars Mebusu Cavit Bey ve Oltu Mebusu Rüstem Bey TBMM'ye Kars, Ardahan ve Artvin'de Ziraat Bankası açılması hakkında hazırladıkları kanun lahiyasını sundular. Kanun, Lahiya Encümenine sevk edildi.⁷⁹

Lahiya Encümeninden 3 Şubat 1923'te TBMM'ye gelen kanun lahiyası bu kez İktisat Encümenine sevk edildi.⁸⁰

⁷⁷ BCA, 030.0.18.01.01.010.39.10.001

⁷⁸ T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, C.XVII, s.3-4.

⁷⁹ T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, C.XXVI, s 472.

⁸⁰ T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, C.XXVII, s 139.

Kanun ile ilgili İktisat Encümenin Mazbatası 10 ay sonra 19 Aralık 1923'te TBMM'ye ulaştı. Yapılan görüşmelere İktisat Vekili ve Ziraat Bankası Genel Müdürü katıldı. Görüşmelerde 11 Ağustos 1921 ve 2 Temmuz 1922 tarihlerinde toplanan maktu vergilerin bölgede açılacak olan Ziraat Bankalarına sermaye olması için Erzurum Ziraat Bankasında muhafaza edildiği söylenmiştir. Fakat bu para üç şubenin açılması için yeterli olmasa dahi diğer şubelerden yardım alınarak şubelerin açılmasına karar verilmiştir.⁸¹

TBMM Riyaseti Celilesi durumu bir tezkire ile 22 Aralık 1923'de Baş Vekâlete bildirdi.⁸² Baş Vekâlet 23 Aralık 1923'te gereği yapılmak üzere durumu İktisat Vekâletine havale etti.⁸³ Böylece Ardahan'da ilk banka olan Ziraat Bankası kurulmuş oldu.

4. Hopa-Borçka-Ardahan Ticaret Yolunun Yapımı

1922 yılında Ardahan'da 147 kilometre şose yol, 1300 kilometre köy yolu, 7'si büyük olmak üzere toplam 67 köprü bulunmaktadır. Bunların çoğunluğu savaş koşullarında zarar görmüş, yarı inşaat halindedir.⁸⁴

Rus idaresi altında iken Batum ve Tiflis yolu ile ticaret yapan Kars, Ardahan ve Artvin, Batum ve Tiflis'in sınırlarımız dışında kalmasından sonra bölgenin önemli ticaret merkezleri ile olan bağlantısı kopma durumuna gelmişti.

Lazistan Mebusu Esad Efendi ve arkadaşları 23 Şubat 1922 tarihinde Kars, Ardahan, Borçka, Hopa yolunun yapılması için TBMM Riyaseti Celilesine bir kanun teklifi sundu. TBMM gerekli araştırmalar yapılması için durumu Baş Vekâlete ve ilgili encümenliklere havale etti. Ticaret Vekâleti gerekli incelemeleri yaptıktan sonra 27 Şubat 1922 tarihinde Baş Vekâlete rapor verdi. Rapor'da özetle;

Ardahan ve Artvin'in yegâne ulaşım yolu olan Borçka yolunun yapılmasına dört sene önce başlanmış lakin henüz tamamlanamamıştır. Ardahan ve Artvin vilayetleri ve Hopa zengin madenlere sahiptir lakin yolun yapılı olmamasından dolayı bunlar iletilenmemektedir. Hatta son zamanlarda işletilmiş olan Kuvarshane Madeni dört seneden beri zarar etmektedir. Çalışmalarını erteleme mecburiyetinde

⁸¹ BCA, 030.0.010.000.000.210.430.16-3.

⁸² BCA, 030.0.010.000.000.210.430.16-2.

⁸³ BCA, 030.0.010.000.000.210.430.16-1.

⁸⁴ Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi, Kutu No: 96 Gömlek No:32 Belge No:32.

kalmaktadır. Adı geçen yolun inşasının ticari olarak önemli olduğu kadar siyasi olarak da önemlidir. Çünkü bu vilayetlerin sahilinin olmaması ve sahil ile de bağlantısının olmamasından ötürü ulaşımını hala Rusya yolu ile icra ve temin etmektedirler. Tüccarlarımız Rusya tarafına geçtikleri zaman türlü türlü meşakata ve hakaretlere maruz kalmaktadırlar. Bu durumda vilayetlerin hem dışarı ile hem de içeri ile olan bağlantılarının sağlanabilmesi için yolun inşa edilmesi gereklidir⁸⁵ şeklinde durum açıklanmıştır.

Kanun ile ilgili görüşmeler 11 Nisan 1922 tarihinde başladı. Nafia Encümeninden gelen mazbata mecliste okundu. Nafia Encümeni yaptığı araştırmalar sonucunda şu sonuca vardı; Artvin, Ardahan ve Kars'ın yegâne ulaşım noktası Hopa Limanıdır. Kars'tan Borçka'ya kadar şose yol mevcuttur. Ardahan ile Yalnızçam arası 20 km taş döşenecektir. Yolun en arızalı kısmını Hayfe Köprü'den Zülfiçe'ye kadar olan 15 km.lik kısım oluşturmaktadır. Burasının tamamen yeniden yapılması lazımdır. İlaveten Şark Cephesi Kumandanlığından yolun tamirine yardım etmek üzere 450 kişilik bir Amele Taburu'nun görevlendirileceği belirtilmektedir.⁸⁶

Maliye Encümeni mazbatasında ise hem kanun teklifinde hem de Nafia Encümenin mazbatasında olanların aynen kabul edildiği lakin yolun yapılabilmesi için bütçeden para ayrılması gerekliliği belirtilmiştir.

Mazbatalar okunduktan sonra kanun görüşmelerine geçilmiştir. Beyazıt Mebusu Şevket Bey milletin açlıktan öldüğünü yolun yapılmasının milletin açlığına çare bulamayacağını söylemiştir.⁸⁷ Maddeler tek tek okunarak oylamaya geçilmiştir. 213 no'lu "*Kars - Ardahan - Borçka - Hopa yolunun yapılmasına dair*" kanun maddeleri aşağıdaki şekilde kabul edilmiştir.

“Birinci Madde — (Kars - Ardahan - Borçka - Hopa) tariki turuku umumiye meyanına ithal olunmuştur.

İkinci Madde — İşbu kanun tarihi neşrinden itibaren mer'iyülicradır.

Üçüncü Madde — İşbu kanunun icrayi ahkâmına Nafia ve Maliye vekilleri memurdur.

⁸⁵ BCA, 030.10.00.00.154.89.24

⁸⁶ T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, C.XIX, s 126-128.

⁸⁷ T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, C.XIX, s 130.

5. Vergi Sisteminde Yapılan Değişiklikler

1921 yılında askeri harekât sahası olan yerlerde aşar vergisinin tahmin suretiyle tespit edilmesine karar verilmişti. Kars ve Ardahan'da bu bölgelerdendi. Elviye-i Selase'de de 1921 yılına has olmak üzere eskiden beri toplandığı surette toplanması için meclise bir takrir sunuldu. Teklifteki amaç Aşar ve Arazi vergileriyle kuraya has Emlak Vergisinin Rus idaresi altındaki şekliyle toplanması idi. Ağnam vergi toplanmış durumda idi. Temettü, Sanayi ve Ticaret vergileri tüm ülkede olduğu gibi bölgede de aynı şekilde toplanacaktı.

11 Ağustos 1921 tarihinde konuyu görüşmek üzere toplanan TBMM'de Maliye Vekili Hasan Bey vergilerin nasıl toplanacağı hakkında izahat verdi. Buna göre, her köyün vergisi ektiği arazi ve nüfusuna göre ayarlanmıştır. Mahalli Heyetler ve Mahalli Meclis İdareleri tarafından hane ve arazi sahiplerine göre paylara ayrılmıştır. Fakat bölgedeki her mükellef tek tek bilinmemektedir. Bazı köylerin nüfusu muhacerat ve farklı yollarla azalmış veya çoğalmış ise verginin bir miktarını bir yerden kaldırıp başka bir yere nakl etmek usulü zaten Rus idaresi tarafından mahalle meclis idarelerine verilmiştir. Anadefter denilen defterlerde vergiler ruble olarak geçmektedir. Aynı zamanda altın olaraktan da karşılıkları hesaplanmıştır. On altın Rus rublesi 615 guruş etmektedir. 15 guruşuda halk için feda edilerek 600 guruş olarak hesap edilmektedir. Buradan alınacak toplam vergi 170-180 bin liraya tekabül edecektir.⁸⁹

Burada meclis tarafından göz ardı edilen bir konu vardı o da Rus yönetimi tarafından alınan vergilerin tek kalem olarak alınmasıydı. Yani hükümet daha önce bölgeden ağnam rüsümünü toplamıştı. Ruslar 600 guruş toplayınca tüm vergileri toplamış sayıyordu. Bu durumu bazı mebuslar mecliste dile getirmeye çalıştı ise de pek başarılı olamadılar.

Yapılan müzakereler sonucunda “*Elviye-i Selase'de Vergilerin Sureti Cibayetine Dair*” 145' nolu kanun aşağıdaki şekliyle kabul edilmiştir.

⁸⁸ T.B.M.M. Kavanin Mecmuası, D.I, C.I, s.251.

⁸⁹ T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, C.XII, s.60-65.

“Birinci Madde — 1337 senesine mahsus olmak üzere Kars, Ardahan, Artvin livalarıyla Iğdır, Sürmeli kazalarında arazi; aşar vergileriyle kuraya ait Emlâk Vergisi yerine kaim olmak üzere Rus idaresi zamanında cari maktu vergi istifa olunur.

İkinci Madde — Birinci maddeye tevfikân her karyenin ruble olarak tahakkuk eden vergisi on ruble altı yüz kuruş hesabıyla Osmanlı evrakı nakdiyesi üzerinden tahsil edilir.

Üçüncü Madde — İşbu kanunun neşrinden evvel arazi, aşar, emlâk vergileri hakkında yapılan muamelât keenlemeyekündür.

Dördüncü Madde — İşbu livalar ve kazalar halkından olup 1337 senesi zarfında muhaceretten avdet edenler maktu vergiden muafırlar.

Beşinci Madde — İşbu kanun tarihi neşrinden itibaren mer'idir.

Altıncı Madde — İşbu kanunun icrasına Maliye vekili memurdur.

11 Ağustos 1337 ve 8 Zilhicce 1339”⁹⁰

Elviye-i Selase Tahkik Heyeti Reisi Hazım Beyin, Dâhiliye Vekâletine gönderdiği telgrafnameye bağılı olarak Dâhiliye Vekili 29 Mart 1922’te İcra Vekilleri Heyetine bir yazı gönderdi. Buna göre; Elviye-i Selase halkı Rus idaresinde bulunduğı sırada tuzu beş paraya almaya alışmışlardı. Mart ayı sonuna kadar ödenmesi gereken ağnam rüsumun Mayıs ayı sonuna kadar ertelenmesine rağmen bir iki ay daha ertelenmesinde bir sakınca yoktur. Ertelenmesi durumunda halk devlete karşı büyük bir şükran duyacaktır. Örneğın Mart ayının sonuna 4 gün kalmasına rağmen Kağızman kazasında toplanan vergi 2-3 bin guruşu geçmemiştir. Tahsilâta ısrar ile sonuca muvaffak olmak zor görünmektedir. Bu yüzden en az 2-3 ay ertelenmesi hükümetten beklenen büyük bir şefkattir.⁹¹

İcra Vekilleri Heyeti’nin 5 Mayıs 1922 tarihli toplantısında durum görüşülerek Dâhiliye Vekâleti’ne cevap verilmiştir. Buna göre tuz fiyatının indirimi

⁹⁰ T.B.M.M. Kavanin Mecmuası, D.I, C.I, s.170.

⁹¹ BCA, 030.10.00.00.136.974.4.1.

kanun hükümlerine aykırı olduğu için ret edilmiştir. Vergilerin ertelenmesi hususu ise bölgenin içinde bulunduğu durum göz önüne alınarak uygun bulunmuştur.⁹²

Kars, Ardahan ve Artvin livalarıyla Iğdır ve Kulp kazalarında 1922 yılına gelindiği zaman hala emlak ve arazi tahriri tamamlanamamış bir kıymet tespiti yapılamamıştı. Bunun için İcra Vekilleri Heyeti yeni bir kanun lahiyası hazırlayarak TBMM'ye başvurdu. Maliye Encümeni tarafından hazırlanan mazbataya göre Ardahan da 39.765 guruş olarak toplanan vergi bölgenin mahalli masrafına bile kâfi gelmiyordu. Verginin ruble üzerinden değil Osmanlı parasına göre toplanması daha uygundu.⁹³

Kars Milletvekili Cavit Bey yaptığı konuşmada bölgeden alınan verginin sadece bunlardan ibaret olmadığını söyledi. Bunun üzerine konuşan Maliye Vekili Hasan Bey bunu doğruladı ve Ardahan'dan alınan vergileri sıraladı. Buna göre; Temettü Vergi bedeli Ağnam 61, Hicaz 301. Mahkeme-i Şer'iyeye ve Nizamiye Kâtibi âdil harçları 301, Cezayi nakdî 34, Mirî ormanları hâsılatı 1767, hâsılatı müteferrikası 1 255'tir. Mülki ve Askerî tevkif atı 1 443, tâviz suretiyle ahalden istirdat 74, sigara kâğıdı 34, kav ve kibrit 109, maktu vergi tahakkuku 39.765 tahsili 34 bin küsur liradan ibaret idi.⁹⁴

Mecliste uzunca yapılan müzakereler sonucunda da Kars, Ardahan, Artvin, Iğdır ve Sürmeli kazalarında tahrir muamelesi yapılanaya kadar Aşar, Arazi vergisi ve kuraya ait Emlak Vergisinin yerine geçen maktu vergi iki misli olarak tahsil edilmesine karar verilmiştir. Böylece vergiler Rus idaresi usulünde toplanmaya devam edilmiştir.⁹⁵

Kars ve Ardahan'dan toplanılacak olan Maktu Vergi hakkındaki 11 Ağustos 1921 tarihli kanun 1922 senesinin Temmuz ayına kadar uzatılmıştır. Kanunun uygulanmasına da Maliye Vekâleti memur edilmiştir.⁹⁶

---

⁹² BCA, 030.10.00.00.136.974.4.2.

⁹³ T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, C.XXI, s.174-175.

⁹⁴ T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, C.XXI, s.189.

⁹⁵ T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, C.XXI, s.192.

⁹⁶ BCA, 030.18.01.0.4.55.14.

C. SOSYAL YAPI

Stratejik bir noktada kurulmuş olması hasebiyle Ardahan tarihin en eski devirlerinden beri ardı arkası kesilmeyen istilalara maruz kalmıştır. Son olarak uğradığı Gürcü-Ermeni istilasıyla birlikte her alanda Cumhuriyet dönemine harap bir şekilde girmişti.

Rus işgali döneminde Ardahan'da bazı imar faaliyetlerine rastlanmaktadır. Ruslar “*Eski Ardahan*” diye tabi edilen Halilefendi mahallesinde herhangi bir imar faaliyetinde bulunmayıp hatta var olanları da tahrip etmişti. Buna karşılık Kura nehrinin güneyinde Kötemenlik mahallesinde Eski Ardahan bölgesine karşı bir çelişki ifade etmesi için burada yeni bir yerleşim merkezi oluşturma yoluna gittiler. Bu imar faaliyetlerinin büyük bir kısmı Ermeniler tarafından 1917’de tahrip edildi.⁹⁷

Cumhuriyetin ilk yıllarında Ardahan’da tüm yollar neredeyse topraktı ve çok düzensizdi. İçme suyu gözelerden sağlanmaktaydı. İdari kurum haline getirilebilecek yeterince bina bulunmamaktaydı. Rus döneminden kalma binalar ise tahrip olması nedeniyle onarılması gerekiyordu.

Cumhuriyetin ilk yıllarında yatırımlar genel olarak Kura nehrinin güneyinde bulunan yerleşim için yapılmıştır. Kötemenlik Mahallesinin güneyinde bulunan geniş boş arazi değerlendirilerek geniş caddeler ve kenar kısımlarına da konutlar inşa edildi. Sağlık tesisleri ise Göle yolu istikametinde kuruldu.⁹⁸

1. Muhacirler

93 harbinden 1921 yılındaki kurtuluşuna kadar Rus, İngiliz, Ermeni ve Gürcü işgalleri altında bulunan Evliye-i Selase’den 45 yıllık dönemde binlerce insan Anadolu içlerine göç ettiler. Savaşın en tabii sosyolojik sonuçlarının başında göç gelmektedir.

I.Dünya Savaşı ve Milli Mücadele yıllarında da Kars halkının Sivas’a, Ardahan halkının da Samsun istikametinde göçleri toplumu yeni baştan harmanlamıştır.⁹⁹ Milli Mücadele sonrası göç ibresi tersine dönmüş 93 muhacirleri

---

⁹⁷Gülseren KARADAĞ, *Ardahan’ın Kuruluşu –Gelişmesi ve Fonksiyon Alanları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1992, s.35.

⁹⁸KARADAĞ, *Ardahan’ın Kuruluşu –Gelişmesi ve Fonksiyon Alanları*, s.36.

⁹⁹ Nedin İPEK, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Trabzon, 2006, s.342.

olarak bilenen muhacirler ve diğ er zamanlarda göç eden muhacirler tekrardan Evliye-i Selase'ye geri dönmeye başlamışlardır.

Gümrü Antlaşması'ndan sonra Evliye-i Selase'ye Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'dan da çok sayıda muhacir geldi.¹⁰⁰ 1920'de ele geçirilen bu bölge, savaş sonrasında Türk egemenliğinde bulunan ülkenin en uç noktası idi. Ayrıca orada savaşlar nedeniyle meydana gelen nüfus kaybı ve Ermenilerin buradan göçleri nedeniyle boş kalan arazi, toprak ve evlerin muhacirlere verilebileceği ihtimali de muhacirlerin gelmesinde rol oynadı. Böylece büyük oranda göç alan bölgenin nüfusu 1915-1921 yılları arasında tam olarak saptanamadığı gibi savaşlar sonucunda meydana gelen nüfus kaybı da kesin olarak bilinmemektedir.¹⁰¹ 1922 Yılında Kars (Kars ili Yusufeli ilçesi dışında Artvin ili, ayrıca orta Kulp) yöresinde 318.000 Müslüman vardı. Bunlardan 100.000'i yerli halk iken geriye kalan 218.000 kişi ise muhacirdi.¹⁰²

Devlet İstatistik Enstitüsü'nün 1929 yılı için yayınladığı istatistik çalışmasında 1921-1928 yılları arasında Kars'ın 1,286 erkek 1,226 kadın olmak üzere toplamda 2512 göçmen aldığı belirtilirken bunların nereden geldikleri ayrı ayrı belirtilmemiştir. Yine aynı istatistikte Artvin'e sadece 1922 yılında 46 kişinin geldiği görülmektedir.¹⁰³

Kafkaslardan gelen muhacirler savaş sonrası daha da artmış bulunuyordu. Bütün bu süreç içerisinde 28.960 muhacirin geldiği kabul edilmektedir.¹⁰⁴ Bunlar Elviye-i Selase'de iskân, iaşe, toprak dağıtımı ve alışkın oldukları iklim şartlarına uyumlarıyla ilgili sorunlar yüzünden fazla kalamadılar ve Anadolu'nun iç bölgelerine yerleştirildiler.

Elviye-i Selase Tahkik Heyeti Azası Sait Paşa'ya, Ardahan Mutasarrıfı Talat Bey tarafından gönderilen 3 Mayıs 1922 tarihli rapora göre Ardahan dâhilinde muhacir ve mülteci sayısı 14 bin 755 kişidir. Bunların çoğunluğu da yardıma muhtaçtır.¹⁰⁵

---

¹⁰⁰ İskender YILMAZ, **Gümrü Antlaşması**, Ankara, 2001, s.102

¹⁰¹ Justin McCARTHY, **Ölüm ve Sürgün**, İstanbul, 1998, s.260-261

¹⁰² Nebahat ARSLAN, " Güney Kafkasya'dan Türkiye'ye Gelen Muhacir Ve Mültecilerin Durumu (1921-1945)" **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı:35, Erzurum, 2007, s.243.

¹⁰³ Türkiye Başvekâlet Umum Müdürlüğü, **1929 İstatistik Yıllığı C.II**, Ankara, 1969, s.64-65.

¹⁰⁴ McCARTHY, **Ölüm ve Sürgün**, s.262.

¹⁰⁵ **TİTEA**, K:96,G:32, B:32.

1917 Bolşevik Devriminden sonra sürekli olarak göç alan bu bölgedeki muhacirlerin sayısını ve nerelere iskân edildiğini tam olarak tespit etmek güçtür. Ancak 1924 yılının Haziranına kadar Elviye-i Selase'ye gelen muhacirlerin sayısı ve iskân yerleri Mübadele ve İskân Vekâleti'nin Kars Vilayetinden istediği cetvelde açıklanmıştır.¹⁰⁶ Buna göre Ardahan'a gelen mülteci ve muhacirlerin nerelere iskân edildiği, bunların nereli ve kaç nüfus olduğu şu şekilde sıralamak mümkündür.¹⁰⁷

Ardahan		
Sayı:	Milliyeti:	
Türk	1.150	Nakilleri hakkında mütalaa dermiyan edilmiştir.
Kürt	395	
Toplam	1.550	

Kars, Ardahan ve Artvin'de 1924 yılında toplam 8.839 muhacir ve mülteci bulunmaktaydı. Bu rakam o günün şartlarında oldukça fazla bir nüfus göçünün olduğunu göstermektedir. Bu göçteki en büyük etkenlerden birisi Birinci Dünya Savaşı'nda ve savaşın ardından Kafkasya'da yaşanan gelişmelerdi. Rusya'da ki yeni rejimin baskısı, Ermeni-Gürcü ve Azeri Cumhuriyetlerinin iç çatışmaları ve Ermeniler tarafından yapılan haksız davranışlar bölge halkının sınıra en yakın iller olan Kars Ardahan ve Artvin'e gelmelerine sebep oluyordu. 1918-1920 yılları arasında ise Rusların buraları Ermenilere teslim ederek çekilmesiyle birlikte Türk ve Müslüman halk, her türlü katliam, soygun, gasp, işkence ve evlerinin yakılması gibi öldürücü ve korkutucu nitelikte olan zulüm ile karşılaştı. Bunun nedeni, Ermenilerin bölgede nüfus üstünlüğünü sağlayabilmek için burada bulunan halkı bir şekilde yok etmek veya canından bezdirerek göç ettirmeleri idi. Böylece o zamana kadar Elviye-i Selaseye

¹⁰⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İskan Evrakı, 272.1./18.85.3

¹⁰⁷ BCA, 272-12/41.50-7.

göç eden muhacirler, bundan sonra Erzurum, Sivas ve Trabzon şehirlerine de göç etmeye başladı.¹⁰⁸

7 Mayıs 1922 tarihinde İcra Vekilleri Heyeti tarafından yayınlanan bir Kararname ile Kars ve Ardahan'dan 93 harbinde Anadolu'ya göç etmiş ve sonradan bölgeye geri dönenlerin emlak ve arazileri ile ilgilidir. Buna göre bölgeye geri dönenler mahkemeye başvurarak Rus idaresi altında bıraktıkları toprakları geri almaya çalışmaktadırlar. Fakat bu toprakların bir kısmı maliye tarafından rapt edilmişti. İddia sahipleri arazilerin kendilerine ait olduğunu evrak veya şahitler huzurunda ispat ederlerse Mahalli Meclis İdaresi tarafından mülklerinin kendilerine iadesinin yapılmasına karar verilmişti.¹⁰⁹

Elviye-i Selase'de muhacir, mülteci ve yerli nüfusun yanı sıra, Rus ve Ermeni kökenli vatandaşlar vardı. 29 Mart 1923'te Dâhiliye Vekâleti'ne Ardahan Mutasarrıflığı'ndan çekilen telgrafta Ardahan merkezde bir Rus ailesinin olduğu ve bunların Türk tabiiyetine tabi tutulup tutulmayacağı soruluyordu.¹¹⁰ Uzun yıllar Rus vilayetleri konumunda bulunan bu yerleşim yerlerinde bu tür etnik farklılıklar çok doğal karşılanmalıydı. İşgal yıllarında Ruslar bölgeyi Ruslaştırmak adına kendi milliyetinden olan kitleleri buraya yerleştirmiştir. Hatta bunlar Cumhuriyet sonrası uzun yıllar Türklerle yaşayarak sosyal ve kültürel açılardan birbirlerine yaklaşacaklardır. Malakanlar¹¹¹ bunlar içinde bölgede en uzun süre yaşayan gruptu. Rus tabiiyetinde iken daha sonra kendi istekleriyle Türk tabiiyetine geçmişlerdi.

Ülkelerin sınırları ne şekilde çizilirse çizilsin insanlar arasındaki akrabalık bağları, ticari ve iktisadi faaliyetler kopmuyordu. Buna bağlı olarak 20 Mart 1922 tarihinde Gürcistan hükümetiyle Tiflis'te imzalanmış olan hududa yakın yerlerde oturan ahalinin karşılıklı olarak sınırı geçmeleri hakkındaki mukavelename 30

---

¹⁰⁸ Nebahat ARSLAN, "Güney Kafkasya'dan Türkiye'ye Gelen Muhacir Ve Mültecilerin Durumu (1921-1945)" **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı:35, Erzurum, 2007, s. 345.

¹⁰⁹ **BCA**, 030.0.018.001.001.5.14.17

¹¹⁰ **BCA**, 272.0.0.12.16.69.17.

¹¹¹ "Malakanlar Rus idaresi altında yaşarken, Ruslarla dinsel manada anlaşmazlık yaşamışlardır. Haftada iki defa süt içme adeti olan Rusların aksine görüş beyan ettikleri için bu guruba Moloko (süt), Molokan (Süt içip, Pehrizi bozan) anlamına gelen Molokan adı verilmiştir." Yavuz ARSLAN, "Milli Mücadele Döneminde Türk-Sovyet İlişkilerinde Molokanlar Sorunu", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, C.VII, Sayı: XVIII, Erzurum, 2001, s.276.

Temmuz 1922 tarihinde onaylanarak yürürlüğe girmiştir.¹¹² Aynı mukavelename ile sınıra yakın yaylaların karşılıklı olarak kullanılması da kabul edildi.¹¹³

21 Şubat 1926 tarihli İcra Vekilleri Heyeti tarafından yayınlanan Kararname Moskova Ahitnamesi mucibince hayatları korunarak Rusya'ya gitmek isteyen Ardahan, Kars ve Artvin'de bulunan Ermeni vatandaşlara ait olan gayr-i menkullerle ilgilidir. Bölgeden göç edenlerin buldukları yerleri terk ederken haklarından vazgeçtiklerine dair işlemlerin yapılmasına karar verilmiştir.¹¹⁴

Muhacirlerin yerleşik bir düzene kavuşabilmeleri için de gerekli yardımlar yapıldı. Bölgede kalacak olanlara, topraktan geçimlerini sağlamaları için her türlü kolaylık sağlandı. Bu yönde muhacirlere ziraat faaliyetlerini icra edecekleri zamanlarda tohumluk ve çift hayvanı alabilmeleri için para gönderildi.¹¹⁵

Dâhiliye Vekâleti Temmuz 1925'de Kars ve Artvin vilayetlerine gönderdiği yazıda mübadeleye tabi ne kadar muhacir bulunduğu ve kaza miktarına göre bunların sayısını istedi. Kars vilayetinden gönderilen cevabi yazıda bunların henüz düzenlenmediği bildirildi.¹¹⁶ Ama 1925 yılında Elviye-i Selase'ye gönderilmiş olan Taksimât-ı Mevki-i Birinci Heyeti'nin yapmış olduğu incelemelerden sonra bu konuda çok ayrıntılı bir biçimde 29 Ağustos 1925'de Dâhiliye Vekaletine şu bilgiler verildi:¹¹⁷

- 1- Erzurum Vilayeti'nin, Yusufeli, Tortum, İspir, Bayburt kazalarında muhacir iskân edilemez. Diğer kazalara halen muhacir yerleştiriliyor ama hiçbir köyde barınacak evler yoktur. Yeni evler yapılmalıdır. Diğer kazalarda köy ve emlak olmasına rağmen buralara da şahsi menfaatleri için gelmiş olanlar yerleşmişlerdir. Bunların kendi yörelerine iadesi ve yeniden gelecek olan muhacirlere verilecek sahibi olmayan arazilerinde iyice incelenmesi gerekmektedir.
- 2- Erzurum'da iskân edilmiş olan muhacirlerin vilayet dışına ve Kürt olmayan yerlere sevkleri müsaittir. Ancak bunların sayılarının tespit edilmesi mümkün

---

¹¹² BCA, 030.18.01.01.5.22.11.

¹¹³ BCA, 030.18.01.01.5.22.10.

¹¹⁴ BCA, 030.0.018.001.001.17.94.18.

¹¹⁵ BCA, 272.0.0.12.41.46-19.

¹¹⁶ BCA, 272.0.0.12. 45.72-24.

¹¹⁷ BCA, 272.0.0.12.45.77-1.

değildir ve buna ilaveten gidecekleri yerde iaşe, iskân ve emniyetleri de temin edilmelidir.

- 3- Kars vilayetinde Merkez ve Kağızman kazalarına yirmişer, Zaruşad'a yirmi beş, Sarıkamış'a on beş bin muhacir iskânı uygundur. Bunlar 1900 ile 2200 rakımlı bölge ahalisidir ve ziraatla uğraşmaktadırlar. Bunların evlerinin önceden yapılması ve olanlardan temin edilmesi gereklidir. Muhacirlere verilecek arazinin şimdiden tayin edilerek, tahlif usullerine göre muamele yapılmalıdır. Kağızman merkez nahiyesine yerleştirilecekler 1400-1500 rakımlı bölge halkı olmalıdır ve meyve ziraatı etmeleri uygundur.
- 4- Kars vilayetinde bulunan muhacirler hudut halkından olup bir kısım akrabaları Rusya'da bulunmaktadır. Kafkasya'dan göç edip hudut civarında yerleşenlerin yaptıkları casusluk, kaçakçılık ve propagandaya son verilmesi için Kars vilayeti dışına çıkarılmaları uygundur. Ardahan merkez kazasına beş-altı bin, Göle, Çıldır, Posof kazalarına iki-üç bin, Oltu'ya altı-yedi bin nüfus iskan edilebilir. Bunlar bağcılık ve ziraatla uğraşırlar ve 2.000 rakımlı mıntıkaya yerleştirilmeleri gereklidir. Onlarında yerleşecekleri ev ve araziler önceden tespit edilmelidir.
- 5- Hanak nahiyesindeki Türkmenler hudut bölgesindedirler. Bunların Rusya'da kalan akrabaları da Rusya'dan hicret ederek hudut da iskan edilmişlerdir. Daha önce Kars vilayetinde bu durumda olan muhacirler hakkındaki şüphelerden dolayı bunlar da vilayet haricine sevk edilmelidir.
- 6- Artvin vilayetine muhacir iskân edilmesi mümkün değildir. Ancak Rusya'dan hicret edip hudut'a yerleşmiş olanlar gizlenmiştir. Artvin kazasında sakin iki yüz hanede sekiz yüz kadar nüfusu olan Ermeniler Rusya'ya gitmez ve dâhile sevk edilirlerse casusluk ve propaganda yapmaları önlenemez. Bunlar yine de Meyve, tütün ve ziraattan, orman mamullerinden anlarlar. 700 ve 1500 rakımlı yerlerde yaşayabilirler.

Raporda, nüfus sayısının tespit edilmesi ve arazi kaydının yapılmasının gerekli olduğu da vurgulanmıştır.

2. 1927 Nüfus Sayımı ve Ardahan

Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra nüfus meselesi ülkenin önemli sorunlarından birini teşkil ediyordu. Çünkü Osmanlı Devleti'nin yerine kurulmuş genç devlet bir takım toprakları kaybetmişti. Yeni sınırlar içerisinde yaşayan insan sayısı hakkında kesin bir malumat bulunmuyordu.

Cumhuriyetin ilanından sonra, hemen her alanda bir takım inkılâp hareketlerine girişilmişti. Genel nüfus sayımının yapılması öncelikli bir konu olmadığından ve her yıl yayınlanmakta olan Devlet Salnameleri'nde vilâyetlerin nüfuslarına yer verildiğinden, nüfus sayımı fazla ihtiyaç duyulmuyordu. Bu nedenle Türkiye'de 1927 yılına kadar ayrıntılı genel nüfus sayımı yapılmamıştır. Ancak, Türkiye'nin karşılaştığı önemli sorunlardan biri de nüfusun sayısının, sosyal ve ekonomik niteliklerinin bilinmemesi olduğundan, Türkiye'de kısa süre içerisinde bir genel nüfus sayımının yapılması kararlaştırılmıştı.¹¹⁸

Sayım gereksinim duyulmasının önemli nedenlerinden birisi de oluşan yanlış düşünceleri ortadan kaldırıp, Türk'ün gerçek gücünü dünyaya duyurmak istenmesiydi. "*Türk'ün gücü az, nüfusu gittikçe azalıyor, geniş topraklar bomboş duruyor*" tarzındaki emperyalist politikaların gerçekleşmesine izin vermemek adına sağlıklı bir nüfus sayımı yapılması şart olmuştur.¹¹⁹

Başvekil İsmet (İnönü) tarafından 16 Mayıs 1926 tarihinde Meclise gönderilen Umumi nüfus tahriri hakkındaki kanun lahiyası TBMM Dahiliye Encümeni, Adliye Encümeni, Muvazane-i Maliye Encümenine havale edilmiş, ilgili birimlerden gelen mazbatalar üzerine 2 Haziran 1926 günü Genel Kurul gündemine alınmıştır. İlgili kanun tasarısı üzerinde yapılan müzakereler sonucunda aynı gün TBMM'ce 893 numaralı kanun olarak kabul edilmiş ve uygulamasına da İcra Vekilleri heyeti memur edilmiştir.¹²⁰ Aynı kanunun 2. Maddesi mucibince ülkenin bazı kısımlarında deneme amacıyla nüfus sayımları yapılmıştır.¹²¹

¹¹⁸ T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) **Genel Nüfus Sayımı, İdarî Bölünüş**, Ankara 1968, s.4-5.

¹¹⁹ Mümtaz FAİK, "Nüfus Sayımı'nın Faydaları", **Nüfus Meselesi ve Nüfus Sayımı Hakkında Fikirler**, Ankara, 1936, s.46-47.

¹²⁰ "*Umumî Tahriri Nüfus İcrası Hakkında Kanun*

Madde 1. — 1927 senesinde Türkiye Cumhuriyetinde umumî bir tahriri nüfus icra edilecektir.

Madde 2. — 1926 senesinde memleketin bazı aksamında nüfus tahriri icra edilecek mahalleri Dahiliye

Vekili tayin eder.

Madde 3. — Ahalinin cevap yermeye mecbur oldukları suallerle tahrir ve hanelere numara vazı gibi

1927 genel nüfus sayımının sağlıklı şekilde yapılabilmesi için devlet, 10 Nisan 1927 tarihinde, binalara numara ve sokaklara isim verilmesi hakkında 1003 sayılı kanunu çıkarmıştır.¹²²

28 Teşrin-i Evvel 1927¹²³ Cuma günü ilk nüfus sayımı gerçekleştirildi. Nüfus sayımı için 551.827 lira sarf edildi. Gerçekleştirilen sayıma göre Türkiye nüfusunun 13.629.488 kişi olduğu tespit edildi.¹²⁴

Tüm yurttaki olduğu gibi Ardahan ve Kars'ta da nüfus sayımları yapıldı. Ardahan dâhilinde 71 mevki de nüfus sayımı gerçekleştirildi. 1926 yılında kaza statüsüne getirilerek Kars'a bağlanan Ardahan'ın nüfusu 13.029 kişi Erkek, 11.405 kişi Kadın olmak üzere toplam 24.434 kişiden oluşuyordu. Yüz ölçümü 980 km² olan Ardahan'da Nüfus yoğunluğu %24,9'du.¹²⁵

Mevkii	Erkek Nüfus	Kadın Nüfus	Toplam
Ardahan	13,029	11,405	24,434
Arpaçay	13,136	12,072	25,208
Çıldır	9.759	8,908	18,667
Göle	11,159	10,795	21,954
Kağızman	8,849	8,456	17,305
Kars	21,628	16,378	38,006
Posof	21,628	16,378	38,006
Sarıkamış	19,131	16,205	35,336

tahriri nüfusun neticesini temine mahsus bilcümle tedabiri İstatistik ve Nüfus Müdüriyeti Umumiyelerince tespit ve bir talimatname ile tayin olunur. Madde 4. — Hâkimlerden maada bilûmum memurini devlet, ordu mensubini, (Hâkimler), umumî ve hususî bütçelerden maaş ve tahsisat alan mecalis azası - mebuslar müstesna -, muallimler, mekâtip talebesi, bilcümle okur - yazarlar rüesayı memurini mülkiye tarafından tevdi olunan tahrir memurluğunu kabul ve ifaya mecburdurlar. İcâp ederse azamî bir hafta müddetle mektepler de tatil olunabilir.

Madde 5. — Dördüncü maddede zikrolunan vazifeyi kabul etmeyenler veya kabule mani olanlarla tahriri nüfusa müteallik talimatnameye mugayir harekette bulunanlardan beş liradan aşağı ve yirmi beş liradan yukarı olmamak üzere cezayı nakdî alınır.” T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, C.XXVI., s.53-55.

¹²¹ “1926 yılında Sivas, 1927 yılında ise Ankara, Mersin, Ödemiş, Tekirdağ'da tecrübe edinmek amacıyla nüfus tahrirleri yapılmıştı”. **28 Teşrin-i Evvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri Fasikül III**, Usuller Kanun, Talimatnameler, Baş Vekalet Müdevvet Matbaası, Ankara, 1929, s.3.

¹²² **T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, C.XXXI., s.3-5.**

¹²³ “28 Teşrin-i Evvel 1927 Cuma günü nüfus sayımının sağlıklı şekilde yapılabilmesi için sokağa çıkma yasağı ilan edilmiştir. Sabah 8'den akşam 5'e kadar uygulanan sokağa çıkma yasağında yangın, hastalık vb. durumlar için özel önlemler alınmıştır.” **28 Teşrin-i Evvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri Fasikül III**, s.7.

¹²⁴ Fevzi ÇAKMAK, “Atatürk Döneminde Türkiye'nin Nüfus Politikası” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2007, s.118-124.

¹²⁵ **28 Teşrin-i Evvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri Fasikülü**, s.10.

YEKÜN	108,803	96,043	204,846
--------------	---------	--------	----------------

2.3. Ardahan'ın Nüfus Özellikleri

Ardahan kazasının yerleşim olarak nasıl bir dağılım gösterdiğinin 1927 yılı itibariyle incelenmesi açısından aşağıdaki tablo önemlidir. Nüfusun büyük bir bölümü köylerde yaşarken çok az kısmı da şehir merkezinde yaşamaktadır.¹²⁶

Ardahan Kazası	Şehir Nüfusu		Şehre Bağlı Köylerin Nüfusu		Nahiye ve Köyler		Yüzölçümü (Km2)	Nüfus Yoğunluğu
	K.	E.	K.	E.	K.	E.		
Cinsiyet							980	25
Sayı	804	159	3180	3312	7601	7812		
Yekün	2397		6492		15413			

1927 Nüfus Sayımı'nda ilk defa ayrıntılı bilgiler verilmiş olduğundan, daha önceki sayımlarda yer almayan ve ulaşılması mümkün olmayan bazı nüfus özelliklerine ilişkin bilgilere kolaylıkla ulaşmak mümkündür. Bu sayım sonuçlarından elde edilebilen nüfus özelliklerinden biri de Ardahan nüfusunun yaş grupları itibariyle yapısıdır. Aşağıda ki tabloda Ardahan nüfusunun yaş gruplarına göre dağılımı ayrıntılı olarak gösterilmiştir.¹²⁷

Cinsiyet	0-1	1-2	3-6	7-12	13-19	20-45	46-60	61-70	71+
E	367	1 272	2,096	2,092	1,413	3,770	1,021	634	342
K	290	1,071	1,804	1,453	1,204	3,786	1,107	373	304

1927 Genel Nüfus Sayımı'na göre, yaş grupları dikkate alındığında, çoğunluğun genç nüfus olduğunu söylemek mümkündür. Ardahan kazası Cumhuriyetin ilk yıllarında çok genç bir nüfusa sahiptir.

¹²⁶ 28 Teşrin-i Evvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri Vilâyet, Kaza, Şehir ve Köy İtibariyle Türkiye Nüfusu, Merkezi İstatistik Müdüriyeti Umumiyesi, Türk Ocakları Merkez Hey'eti Matbaası, 1928, s.26.

¹²⁷ 28 Teşrin-i Evvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri Fasikül 1, s.175.

1927 nüfus sayımında Cumhuriyetin ileriki yıllarında yapılan nüfus sayımlarından farklı olarak, evlilik çağında bulunan yani 15 yaş ve üzerinde bulunan insanların medenî durumu göz önünde bulundurulmamıştır. 1927 nüfus sayımında Ardahan'ın medeni durumu aşağıdaki tabloda ayrıntılı olarak gösterilmiştir.¹²⁸

Cinsiyet	Bekâr	Evlî	Dul	Boşanmış	Bilinmeyen
Erkek	7,608	5,261	149	5	6
Kadın	5,846	4,796	754	5	4

Aşağıdaki tablo'da 1927 yılı itibariyle Ardahan ilinde okur-yazar olanlar ve olmayanlar gösterilmiştir. Bu rakamlar dikkatle incelendiği zamana Ardahan'da genel nüfusun içerisinde toplamda sadece %2.95'lik bir kısmın okur-yazar olduğu göze çarpmaktadır.¹²⁹

Cinsiyet	Okuma-Yazma Bilen	Okuma-Yazma Bilmeyen
Erkek	620	12,409
Kadın	101	11,304

Ardahan sınırda olması hasebiyle farklı noktalardan göç alabilmekteydi. 1927 nüfus sayımı, nüfusun doğum yerlerini göstermesi açısından bizim için farklı bir önem arz eder. Nüfusun büyük kısmının muhacir olduğu düşünüldüğü zaman bu rakamlar önemlidir. Ardahan nüfusunun doğum yerleri aşağıdaki tablo'da gösterilmiştir.¹³⁰

Ülkeler	Erkek	Kadın	Toplam
Türkiye	6,064	4,566	10630
Ermenistan	7	-	7
İran	1	4	5
Arnavutluk	-	1	1
Yunanistan	-	1	1
Rusya	6,948	6,833	13781
Bilinmeyen	8	-	8

Ayrıca Ardahan dâhilinde inanılan dinlerinde sayımı yapılmıştır. Buna göre nüfusun içerisinde en fazla Müslüman vardır.¹³¹

¹²⁸ 28 Teşrin-i Evvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri Fasikül 1, s.175.

¹²⁹ 28 Teşrin-i Evvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri Fasikül 1, s.175.

¹³⁰ 28 Teşrin-i Evvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri Fasikül 1, s.276.

¹³¹ 28 Teşrin-i Evvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri Fasikül 1, s.218.

Dini	Müslüman	Protestan	Ortodoks	Hristiyan	Sair Dinler
Cinsiyet					
E	13,009	1	-	-	19
K	11,393	2	5	3	2

Aşağıdaki tabloda nüfus içerisindeki maluliyetler gösterilmiştir.¹³²

Sakatlık Durumu	Sağlam	Kör	Sağır	Topal	Çolak	Kambur	Sair Maluliyet
Cinsiyet							
E	12,885	7	14	34	7	1	81
K	11,328	21	11	19	4	-	22

3. Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Ardahan Şubesi

Ardahan Hilâl-i Ahmer Cemiyeti şubesi 1925 yılında açıldı. Bu tarihe kadar Ardahan'a yapılan yardımlar genellikle Erzurum ve Kars şubesi aracılığıyla gönderilmekteydi.¹³³ Kars Şubesi 1 Mart 1922 tarihinde açıldı.¹³⁴

Ardahan Şubesi Merkez İdare Heyeti, Mehmet Nedim Bey, Tüccardan Recep Bey, Hafız Mahdut, Sabet Bey, Mehmet Kemal Bey, Ali Rıza Bey, Mehmet Tefik Efendi, İdris Bey, Cavidan Hanım, Asıf Feyzullah, ve Emin Beylerden oluşuyordu.¹³⁵

Hilal-i Ahmer Yalnızçam Şubesi 1 Haziran 1928 yılında açıldı.¹³⁶ Hanak Şubesi'de 1928 yılı içerisinde faaliyete girdi.¹³⁷

¹³² 28 Teşrin-i Evvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri Fasikül 1, s.218.

¹³³ Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Merkezi Umumiyesi 1341 (1925) Raporu, İstanbul, 1926, s.93.

¹³⁴ Hilal-i Ahmer Cemiyeti Arşivi, 1236/39.

¹³⁵ Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Merkezi Umumiyesi 1341 (1925) Raporu, s.93.

¹³⁶ HAC, 1237/120.

¹³⁷ HAC, 1237/121.

4. 1925 Ardahan Depremi

1924 tarihinde Erzurum Depremi ile Doğu Anadolu'da ardı ardına devam edecek depremler silsilesi başladı. 1924'te merkez üstü Erzurum olan depremden Erzurum, Kars ve Ardahan etkilendi. İcra Vekileri Heyeti'nin 10 Eylül 1924 tarihli toplantısında alınan kararla depremezdedelerin iâşe ve barınma ihtiyaçlarını karşılamak için 20 bin lira paranın bölgeye gönderilmesine karar verildi.¹³⁸ Fakat gönderilen bu para Erzurum ve Sarıkamış'taki felaketzedeler için gönderilmişti. Kars ve Ardahan'daki zarardan herhangi bir haber ulaşmamıştı. O yıllar içerisinde ülkenin içinde bulunduğu ulaşım ve haberleşme sistemi göz önüne alındığı zaman bu yadigarlanmamalı idi. Yapılan araştırmalar sonucun Ardahan ve Kars'ın depremden zarar gördüğü anlaşılınca gönderilen paradan 21 Eylül 1921'de Ardahan ve Kars felaketzedelerinin de yararlanması için bir karara varıldı.¹³⁹

İkinci deprem bu kez Ardahan'ı vurdu. Dışmerkezi Ardahan'ın kuzeydoğusunda, Gürcistan sınırında olan ve Ardahan'ın kasaba ve köylerini hasara uğratan deprem 9 Ocak 1925'te vuku buldu. Deprem Ardahan merkezinde 6 şiddetinde hissedildi.¹⁴⁰

Depremde Ardahan'a bağlı 4 köy haritadan tamamen silindi. 1000 nüfuslu bir köyde kısmen yıkıldı.¹⁴¹ Deprem'in herhangi bir öncü sarsıntısı bulunmamaktaydı. 12 Şubat ve 13 Mayıs 1925 tarihlerinde sırasıyla 4.8 ve 5.1 büyüklüklerinde iki adet artçı sarsıntı kaydedildi.¹⁴²

Deprem'de 140 kişi hayatını kaybetti.¹⁴³ Hilal-i Ahmer bölgeye gerekli yardımı yapmak için zarar görenler ve depremin şiddeti hakkında Dâhiliye Vekâletinden bilgi aldı.¹⁴⁴ Hilal-i Ahmer Cemiyeti Ardahan'da 2000 yardıma muhtaç kişinin olduğunu tespit etti.¹⁴⁵ Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından depremden dolayı Ardahan'da dağıtılmak üzere 1000 battaniye, 1000 fanila, 1000 don, 1000 gömlek, 1000 çift çorap ile 1500 lira para gönderildi. Birkaç ay evvel Erzurum'da meydana gelen Deprem için gönderilen tıbbi malzeme, cerrahi alet ve sıhhi gereçlerden

¹³⁸ BCA, 030.0.018.001.001.11.43.1.

¹³⁹ BCA, 030.0.018.001.001.11.44.5

¹⁴⁰ T.C. Başbakanlık Afet ve Acil Yönetimi Başkanlığı 107768 numaralı bilgi edinme başvuru cevabı. Sayı : B.02.1.AAD.0.14.00.01/

¹⁴¹ Hilal-i Ahmer Mecmuası, Sayı:42, 15 Şubat 1925, İstanbul, s.29.

¹⁴² B.02.1.AAD.0.14.00.01/

¹⁴³ B.02.1.AAD.0.14.00.01/

¹⁴⁴ Hilal-i Ahmer Mecmuası, Sayı:41, 15 Kanunu Sani (1341) 1925, İstanbul, s.181.

¹⁴⁵ Hilal-i Ahmer Mecmuası, Sayı:42, s.27.

lüzumlu miktarda ayırılarak olabildiğince hızlı Ardahan'a Erzurum Hilal-i Ahmer Şubesi vasıtasıyla gönderildi.¹⁴⁶ Kış mevsimi olması Hopa, Borçka ve Artvin yolunun kapalı olmasından dolayı yardımların ulaşmasında sorun yaşandı. Heyet-i İmdadiye -35-40 derece sıcaklıkta hamalların sırtında taşıttıkları yardım malzemeleri ile bin bir zorlukla Ardahan'a ulaştı. Cemiyet tarafından gönderilen malzeme hemen halka dağıtılmıştır. Tıbbi malzeme ise Mahalli Teşkilat-ı İmdadiye emrine verilerek muhtaçlara ulaştırıldı.

Hilal-i Ahmer Cemiyeti Ardahan ve Erzurum'da vuku bulan depremlerden sonra Beynelmilel Salib-i Ahmer Merkezine başvurdu. Beynelmilel Salib-i Ahmer'in de diğer milli Salib-i Ahmer'lere başvurması üzerine 6234 lira toplanılarak gönderildi.¹⁴⁷

Ardahan depreminde yardım elini uzatan sadece Hilal-i Ahmer Cemiyeti değildi. Depremden iki gün sonra toplanan İcra Vekilleri Heyeti Ardahan'a yapılacak yardım hakkında karar aldı. Buna göre; Ardahan Vilayeti dâhilinde 9 Ocağı 10 Ocağı bağlayan gece çeşitli aralıklarla vuku bulan depremde merkez ve buna bağlı mahallerden Göle, Çıldır, Penek ve Hanak'ta çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir. Felaketzedelerin ihtiyaçlarının giderilmesi için hükümet tarafından 11 Ocak 1925'te 10 bin lira gönderildi.¹⁴⁸ Gönderilen bu paraya ek olarak 15 Ocak 1925'te 20 bin lira daha gönderildi.¹⁴⁹ Para Dokuzuncu Kolordu kasasından Ardahan'a hemen yetiştirildi. Daha sonra Dokuzuncu Kolordu'ya Trabzon Ziraat Bankası aracılığı ile parası iade edildi.¹⁵⁰

Şüphesiz ki 1924 Erzurum, 1925 Ardahan, 1926 Kızılçakçak depremleri Erzurum-Kars-Sarıkamuş-Ardahan hattında büyük yıkımlara neden oldu. Bölgenin uzun savaş yıllarında harap olmuş ek olarak büyük oranda etki yaptı. Devlet ve Hükümet üst düzeyde çaba sarf ederek meydana gelen bu doğal felaketlere tüm imkânlarını kullanıp halkın mağduriyetini en az seviyeye indirmeye çalıştı.

---

¹⁴⁶ Hilal-i Ahmer Mecmuası, Sayı:42, s.238.

¹⁴⁷ Hilal-i Ahmer Mecmuası, Sayı:42, s.27.

¹⁴⁸ BCA, 030.0.018.001.001.12.68.9.

¹⁴⁹ BCA, 030.0.18.01.01.12.69.2.001.

¹⁵⁰ T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, D.II, C.XV, s.10.

5. Eğitim ve Sağlık Durumu

Hükümet cumhuriyetin ilk yıllarında her alanda olduğu gibi ülkenin en büyük problemlerinden biri olan eğitim konusunda da gerekli çalışmaları yapmaktaydı.

İlköğretim zorunluluğu ve Devlet okulların parasız hale getirilmesi 1924 Anayasası'nın 87. Maddesi ile güvence altına alındı. 22 Mart 1926 tarihli ve 789 sayılı Maarif Teşkilâtı'na dair Kanununun 6. Maddesi ile getirilen hükümlerle beraber *“İlköğretim çağındaki çocuklar meslek mekteplerine giremezler. İlköğrenim çağını geçirmiş ve hiç öğrenim görmemiş çocukları kabul eden kurumlar bunlara ilköğrenimi de vermeye mecburdur.”* 1926 tarihli adı geçen kanun ile ilköğretim kurumlarını şehir-kasaba ve köy *“gündüz”* ve *“yatılı”* ilk mektepleri olarak gösteriyordu ve gündüz ilk mekteplerinin illerin özel idare gelirleriyle açılacağını vurguluyordu.¹⁵¹

Devlet tüm yurttaki ilköğretimi yaygınlaştırabilmek için leyli (yatılı) ve iptida-i (ilkokul) mektepler açma yoluna gitti. Bu mektepler açılırken dikkat edilen en önemli husus harap olan memleketlere öncelik tanınması idi. Buna bağlı olarak 1924 yılında memleketin çeşitli noktalarına yirmi tane leyli iptidai mektep açıldı. Bunlardan on dört tanesi savaşlarda harap olmuş ve hiç mektebi bulunmayan doğu vilayetlerinde açıldı. Mekteplerden bir tanesi de daha önce hiç mektep bulunmayan Ardahan'a açıldı.¹⁵² Ardahan'da görev yapmış olan muallimlerin sicil dosyaları incelendiği zaman 1927 yılında Ardahan'da Köy Yatılı Mektebinin de var olduğunu görüyoruz.¹⁵³

Talat Bey'in mecliste yaptığı konuşmadan anladığımız kadarıyla 1924 yılında Ardahan Vilayetinde doktor ve eczane yoktu. Fakat salgın hastalıklardan cüzam ve uyuz hastalıkları Ardahan'da etkili oluyordu.¹⁵⁴

İleriki yıllarda Ardahan'da Hükümet ve Belediye Tabibliği açıldı. Veremle etkin mücadele için birde Dispanser açıldı. Askeriyeye ait birde Tümen Hastanesi Ardahan'a açıldı.¹⁵⁵

---

¹⁵¹Hatice DAĞCI, **Maarif Vekâletinin Kuruluşu ve Çağdaşlaşma Çabaları (1920-1938)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2008, s.106.

¹⁵² **T.B.M.M Zabıt Cerîdesi**, D.II, C.IX, s.35.

¹⁵³ **BCA**, 180.09.228.1128.;**BCA**, 180.09.230.147.

¹⁵⁴ **T.B.M.M Zabıt Cerîdesi**, D.II, C.VI, s.427.

¹⁵⁵ **KARS**, (CHP Halkevleri Bürosu Yayınları), İstanbul 1943, s.74.

6. Ardahan Kaza Olduktan Sonra Genel Durum

Amasya Mebusu ve Cumhuriyet Halk Fırkası Müfettişi Esad Bey 1926 yılında Kars ve Ardahan havalisinde bir dizi incelemelerde bulundu. Yaptığı inceleme ve gözlemler sonucunda hazırladığı rapor Ardahan'ın bu yıllarda içinde bulunduğu durumu göstermesi açısından önemlidir.¹⁵⁶ Rapor'da Ardahan ile ilgili son durum şu şekilde belirtilmektedir.

Ardahan Vilayeti kazaya çevrildikten sonra buraya bağlı olan Oltu Erzurum'a diğer kazalarda Kars'a bağlandı. Cumhuriyet Halk Fırka üyeleri de bağlanılan vilayetlerde bulunuyorlar.

Ardahan kaza haline getirilince esasen ıssız olan merkez ve bağlantıları tamamen sönmüş hiçbir hayat belirtisi ile faaliyet görülmemekteydi. Posof ve Çıldır gibi kazalarına gerekli ehemmiyet verilmezse bu havali Ruslar ve Gürcüler için pek mühim ve fevkalade bir faaliyet sahası olacaktır.¹⁵⁷

1925 yılında öteden beri Ardahan havalisinin başına bela olan zorba derebeylerinden olan Hemşi ailesinin ülkenin iç bölgelerine göç ettirilmeleri gündeme geldi. 1926 yılına gelindiği zaman halen bu ailenin manasız nedenlerle burada bulunmasına izin verilmekteydi. Ardahan'ın 1926 yılı içindeki siyasi vaziyetine göre bu ailenin iç bölgelere nakilleri gerekmektedir. Bu aile fertleri Acaristan'da bulunan akrabaları ile bağlantı kurarak oraya firar etmeyi amaçlamaktaydı.

Ruslar bu bölge için bu yıllarda önemli teşebbüslerde bulunuyorlardı. Artvin, Kars, Akbaba ve Ardahan bu havali Acaristan'da yapılan propaganda ile ilişkiliydi. Ardahan'ın bu yıllarda bulunduğu durum propaganda için oldukça müsaittir.¹⁵⁸

Ardahan'da Bolşevik propagandası yapan kişiler şunlardır.¹⁵⁹

-Ardahan ve Ahıska Muhacirlerinden Ağa Ali

-Ardahan ve Ahılkelek Muhacirlerinden Tahsildar Kuşçu nam-ı diğer Hurşid ve kardeşi Kazım

-Ardahanlı Çerkes Mehmet

---

¹⁵⁶ BCA, 030.0.10.78.518.10.

¹⁵⁷ BCA, 030.0.10.78.518.10.

¹⁵⁸ BCA, 030.0.10.78.518.10.

¹⁵⁹ BCA, 030.0.10.78.518.10-2.

- Balcı Kazım
- İranlı Meşhedî Ali Ekber
- Horizyanlı Mehmet Ali
- Horizyanlı Mehmet Ali'nin kayınbiraderi Ahmet
- Yukarı Horizyanlı Molla Abbasoğlu Şemsettin
- Çıldır'ın Rabat Karyesinden Hazaloğullarından Paşa
- Çıldır'ın Rabat Karyesinden Hüseyin oğlu Osman
- Çıldır'ın Suhara Karyesinden Korzob muhacirlerinden Emir
- Çıldır'ın Suhara Karyesinden Molla Nebi
- Çıldır Çamdere Karyesinden Kapı Ali
- Çıldır Aper Karyesinden Seferoğlu Abbas
- Çıldır Zurzunadan K r Haydaroğlu Kazım

Ardahan'da Bolşevik propagandası yapan kişiler daha önce Emniyet Kuvvetleri tarafından tespit edilip haklarında gerekli tahkikat ve takibat icra edilmiştir. İsimleri yukarda yazılı olan şahıslar dikkatle takip edilip gözlemden uzak tutulmayacaktır. Parça parça alınacak istihbarat neticesi  zerine Emniyet tarafından gerekli olan işlemler yapılacaktır.

Ardahan Vilayetinin lağv edilmesi üzerine vilayet merkezinden uzak olmalarından dolayı Posof ve ıldır kazalarında emniyetin sağlanması buradan sorumlu valilerin teftiş vazifelerini yapmaları için buraya sık sık gelerek gerekli incelemelerde bulunmaları halkın şik yetlerini dinlemeleri gerekmektedir.¹⁶⁰

Esad Bey'e göre bölgenin ıslah arelerinden biride burada bulunan hükümetle halk arasına adeta perde çeken yerli memurların hükümet işlerinden uzaklaştırılmasıdır. Evvelce bu bölgede uygulanmıştır. İdare işlerinin başında yerli halktan kimse bırakılmamalıdır.

---

¹⁶⁰ BCA, 030.0.10.78.518.10.

Rapora göre bölgede yapılması gereken en önemli ıslahat aynı problemleri yaşayan bölgenin bir elden yönetilmesi için Umumi Müfettişliklerin kurulmasıdır. Bölge vilayet ve kazaları bu müfettişlik tarafından yönetilmelidir.¹⁶¹

Rapor sonucunda kurulması gerektiğine işaret edilen müfettişlik, 23 Ağustos 1935 yılında 3. Umum Müfettişliği adında kurulmuş ve Ardahan Mebusu Sabıkı Tahsin UZER müfettişliği yönetmek üzere atanmıştır.¹⁶²

---

¹⁶¹ BCA, 030.0.10.78.518.10.

¹⁶² BCA, 30.18.1.2. 57.70.16.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TBMM'DE ARDAHAN MİLLETVEKİLLERİ

A. I. DÖNEM MİLLETVEKİLLERİ VE FAALİYETLERİ

1.Ardahan'ın TBMM'de Temsil Edilmesi

Ardahan mutasarrıflığa dönüştürüldükten sonra TBMM'de temsil edilme hakkı kazanmış oldu. Bunun için Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa tarafından Dâhiliye Vekâletine 10 Aralık 1921 tarihinde şu telgraf çekildi,

“Gerek Kars ve gerek Ardahan’dan beşer mebus intihabı İslam nüfusunun küşafetini göstereceğinden faydalı telakki olunur.

Mezkûr livalardan kaç mebus intihaba müsaade buyrulması ve Ardahan intihabına başlamak üzere emir ve talimat verilmesi rica olunur.”¹

Kazım Karabekir Paşa daha önce Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mart 1920 tarihinde yayınladığı seçim bildirisinde *“Her sancaktan beş üye seçilecektir”* ibaresine dayanarak beş mebus seçilmesinin isabetli olacağını bildirmiştir. Kazım Karabekir Paşa 28 Şubat 1921'de bu konuda ikinci bir telgraf daha çekmiştir. Bu telgrafta da;

“Hali hazırda Kars'ta tesbit edilmiş yüz on bin (110000) nüfus vardır. Öteye beriye dağılmış halkta peyderpey yurtlarına geliyorlar. Nüfusa nazaran şimdilik Kars'ta ancak üç mebus çıkabilecektir. Gerek Kars ve gerek Ardahan'dan beşer mebus intihabı İslam nüfusunun küşafetini göstereceğinden faydalı telakki olunur. Mezkûr livaların kaç mebus intihaba müsaade buyurulması ve Ardahan intihabatına başlamak üzere emir ve talimat verilmesi rica olunur.”²

Kâzım Karabekir ve Kars Mebusu Ali Rıza Bey³ tarafından gönderilen telgraflar üzerine İcra Vekilleri Heyeti 20 Nisan 1921'de şu cevabı vermiştir.

¹ BCA, 30. 18. 1. 1. 2.28.10

² BCA, 30. 18,1. 1. 2. 28. 10

³ “Ali Rıza Bey, I. Dönem Kars Milletvekiliği yapan Ali Rıza Ataman'dır. Aslen Kağızmanlı olup, 1905'ten mebus seçilene kadar Kağızman ve çevresinin düşman işgalinden kurtulması için çalışmıştır.” Ali Rıza Bey (Ataman), T.B.M.M Tercüme-i Hal Kâğıdı, Sicil No: 256

“İmzalı misüllü Kars livasından dahi 5 mebus intihabı hakkındaki Kars mebusu Ali Efendi ve rüfekasının 20/02/37 tarihli telgrafnamesi ile Kars ve Ardahan sancakları mebus miktarının tayini hakkında Dahiliye Vekaletinin 2 Mart 1337 tarihli 15549/449 numrolu tezkiresiyle merbut Şark Cephesi Kumandanlığının 28/02/37 tarihli şifre mahlulu suret-i İcra Vekilleri Heyetinin 20/02/37 tarihindeki içtimasında karait alınarak her livanın 5 mebus intihabı emvali ilga edilmiş olduğundan mevki ve meriyette olan nisab-ı Mezakire-i Kanuniye tevfi ken miktar nüfusa nazaran intihabı zaruri bulunduğundan mahaline tebliğ edilmek üzere keyfiyetin Dahiliye Vekaletine iş’ar kararı olunmuştur”⁴

Verilen cevaptan da anlaşıldığı üzere 20 Şubat 1921 tarihli İcra Vekilleri Heyeti karar ile her sancaktan 5 üye seçilmesi kaidesi kaldırılmıştı. Bundan sonra mebus seçimlerinde sancağın nüfusu göz önüne alınacak aday sayısı buna göre belirlenecekti.

Bunun üzerine 1921 yılı içerisinde Ardahan Sancağı dâhilinde mebus seçimleri yapıldı. Seçime Merkez aday olarak Ali Fethi Bey⁵ ile Ziraat Vekili Sabri Bey katılırken, bölgenin kurtarılması sırasında büyük emek ve fedakârlık gösteren Osman Server Bey ile Ardahan’ın 23 Şubat 1921’deki kurtuluşu sırasındaki Ardahan’a ilk Türk bayrağını çeken Hilmi Bey’de aday oldular. Yapılan seçimlerde Ardahan halkı Osman Server Atabek ile Hilmi Bey’i I. Dönem Ardahan mebusu olarak seçti.⁶

2. Osman Server (ATABEK) Bey

2.1. Hayatı

Osman Server Atabek, 20 Ağustos 1886’da Ahıska’da dünyaya gelmiştir. Meşhur Atabekler ailesindedir. Babası Feyzullah Bey asker kökenli olup Ahıska’nın zenginlerindedir. Annesi Doğu Dilleri Uzmanı Prof. Feyizhanoğlu

---

⁴ BCA, 030.18.01.01.2.39.15

⁵ “Ali Fethi Bey, Ali Fethi Okyar’dır. Ardahan’dan mebus seçilemeyince İstanbul’dan aday olmuş ve İstanbul Mebusu olmuştur. 1923 ve 1924 yıllarında Başbakanlık yapmıştır.” **Kars İli 1. Sayı: Çıldır, Ardahan-Hanak-Posof İlçeleri**, Kars Turizm ve Tanıtma Derneği Yayınları – Sayı: 5 Ankara, 1966, s.57.

⁶ M. Fahreddin KIRZIOĞLU, “Yüksek Mühendis Osman Server Atabek (1866-1962), **Kars İli 1. Sayı: Çıldır, Ardahan-Hanak-Posof İlçeleri**, Kars Turizm ve Tanıtma Derneği Yayınları – Sayı: 5 Ankara, 1966, s.57.

Hüseyin Efendi'nin kızı Zeynep Hanım'dır. İlk okuma ve yazmayı Agaralı Ömer Faik Efendiden öğrenmiştir. Sonra da Tiflis'te Rus jimnazyumunu bitirmiştir.⁷

1904 yılında Petersburg Politeknik okulunda yüksek Kimya Mühendisliği eğitimi aldı, 1906 yılında Almanya'da Freiburg şehrinde ikinci bir üniversitede Maden Mühendisliği ile aynı zamanda Mesaha Mühendisliği diploması aldı. 1911'de Breslaw Yüksek Ziraat Mühendisi Enstitüsünde Ziraat Mühendisliği okudu. Sonra yine Petersburg'da Hukuk Fakültesine girdi ve 1916 yılında buradan mezun oldu.⁸

Tahsilini bitirince 1916 yılında Ahıska'ya dönmüştür. 1917-Rus İhtilâli çıkınca fırsattan yararlanarak buraları işgal etmek isteyen Gürcü ve Ermenilere karşı memleketini savunmak için millî mücadele yolunda teşkilâtçılık yaptı. 1918'de Tiflis'te (Azerbaycanlı- Gürcü-Ermeni) üçlü Seym hükümeti kurulunca, Ardahan sancağını temsilen bu meclise mebus seçilmiştir. 1919 yılı Mart ayı başlarında Ahıska'yı işgal eden Gürcülere karşı bölge ahalisini teşkilâtlandırdı ve Halit Paşa'dan da destek alarak silâhlî mücadele verdi. Gürcü kuvvetlerini Ahıska' ve Azgur'dan çıkararak Borcom'a çekilmeye mecbur etti.⁹

TBMM'ye girişinde kendi el yazısı ile doldurduğu Tercüme-i Hal Kâğıdında, *"Elviye-i Selase'de Milli Teşkilat kurdum, Gürcülere ve Errmenilere karşı mücadele ettim. 1336'da Kars'a karşı yapılan harekâta iştirak ettim ve bilahere Ardahan'dan milletvekili seçildim"*¹⁰ diye yazmıştır.

I. Dönem Ardahan Milletvekili seçilen Osman Server Bey II. Dönem Milletvekilliği seçimlerinde Ardahan'dan yeniden aday oldu. Fakat Cumhuriyet Halk Fırkası ile ters düşmüştü. Usulüne göre yapılmayan seçimleri kaybetmiştir. Osman Server Bey'in yerine firka tarafından gösterilen adaylar seçimi kazanmıştır.¹¹

Milletvekilliği sona erdikten sonra yerli ve yabancı şirketlerde ve Kars Belediyesinde mühendis olarak çalıştı. 1936 senesinde MTA Enstitüsüne mühendis

⁷ T.B.M.M. Arşivi, **Tercüme-i Hal Kağıdı**, Sicil No: 31. ; İbrahim AGARA, "Zeynep Atabekoğlu ile Babası Osman Server Atabek Üzerine Konuşma", **Bizim Ahıska**, Yıl 5, Sayı:15, Ankara, 2009, s.20. ; KIRZIOĞLU, "Yüksek Mühendis Osman Server Atabek (1866-1962), s. 55.

⁸Birsen KARATAŞ, **I. Dönem TBMM'de Ardahan Milletvekilleri ve Faaliyetleri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars: Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s. 47.

⁹ AGARA, "Zeynep Atabekoğlu ile Babası Osman Server Atabek Üzerine Konuşma", s.20.

¹⁰ T.B.M.M. Arşivi, **Tercüme-i Hal Kağıdı**, Sicil No: 31

¹¹Cem Ender ARSLANOĞLU, **Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1986, s.243.

olarak girdi. 1931 senesinde evlenmiş 3 kız çocuğu vardır. TBMM’ce Harp ve İstiklal Madalyaları ile taltif edilmiştir.¹²

MTA Enstitüsüne yaptığı çalışmaların büyük katkıları olmuştur. Halen hazırladığı raporlar MTA tarafından kullanılmaktadır. Emekli olduktan sonra İzmir’e yerleşmiş ve çalışmalarına burada devam etmiştir. Birkaç maden ocağı açmış ve çalıştırmıştır. Ancak 1956’da büyük bir rahatsızlık geçirince bu faaliyetine son vermiştir. Daha sonra İzmir Gümüldür’deki çiftlikle ilgilenmiş, 13 Aralık 1962 tarihinde Gümüldür-İzmir yolunda bir trafik kazası sonucunda hayatını kaybetmiştir.¹³ Osman Server Bey, Rusça, Almanca, Fransızca ve İngilizce biliyordu.

2.2.TBMM’deki Faaliyetleri

1921’de yapılan seçimde Ardahan’dan milletvekili adayı olan Server Bey 141 oy alarak I. Dönem TBMM’de Ardahan’ı temsil etmiştir.¹⁴

9 Ocak 1922 tarihinde TBMM 42. Oturumunda Server Bey’in durumu görüşülmüştür fakat Server Bey hasta olduğu için meclise katılamamıştır. Sağlık raporu kontrol edilmiş, uygunsuz başka durumu olmadığı saptanıp Mebusluğu TBMM’ce 9 Ocak 1922’de kabul edilmiştir.¹⁵

Server Bey, Anadolu’da demiryolları ve limanlar inşa edilmesi için Mister Kenedi ve Çester ile akdedilmiş olan mukavelelerin bir kere de Adliye Encümeninde müzakere edilmesine dair 26/2/1923 tarihinde Riyaseti Celileye bir takrir sundu.¹⁶Asıl amacı Taşnakların programına göre Ermenilere hizmet etmek olan şirketin içyüzünü açıkladı.¹⁷

Riyaseti Celileye

Encümenlerde derdesti 'müzakere olan (Çester) Projesinin İktisat ve Nafia encümenlerinde müzakeresine iştirak eyledim. Hukuka ait mühim meseleler müzakere edilmeden ve yahut müzakere edilip de ehemmiyet verilmeden geçiliyor. Mezkûr (Çester) Projesinin Adliye Encümeninde müzakere edilerek

¹² T.B.M.M. Arşivi, **Tercüme-i Hal Kağıdı**, Sicil No: 31

¹³ AGARA, “Zeynep Atabekoğlu ile Babası Osman Server Atabek Üzerine Konuşma”, .21.

¹⁴ T.B.M.M. Arşivi, **Osman Server Bey’in Mazbatası**.

¹⁵ **T.B.M.M Zabıt Ceridesi**, C.XVI, s.11.

¹⁶ **T.B.M.M Zabıt Ceridesi**, C.XVI, s.488.

¹⁷ KIRZIOĞLU, “Yüksek Mühendis Osman Server Atabek (1866-1962), s.57.

bütün hukuka ait metne de imali nüfuz edilebilmek için Adliye Encümenine havale edilmesini teklif ederim.

Ardahan Mebusu

Server¹⁸

Takrir meclis gündemine taşındığı zaman Biga Milletvekili Hamid Bey bu durumun Adliye Encümeni ile bir alakası olamayacağını söyledi. Bunun üzerine söz alan Server Bey, Posta ve Su konusunda proje ile şirkete verilen hakların yanlış olduğunu anlattı. 100 sene boyunca sürecek olan anlaşmanın ince şekilde tedkik edilmesini önerdi. Bunun üzerine yapılan oylama ile takrir kabul edildi ve Adliye Encümenine havale edildi.¹⁹

2.3. Çoruh Havzasını Madenlerini Tetkik İçin Görevlendirilmesi

Bir taraftan dış güçlerle mücadele eden TBMM bir yandan da ülke içerisinde bulunan ekonomik cevherleri kullanarak kaynak oluşturma amacı güdüyordu. İktisat Vekâleti tarafından TBMM Riyaset Celilesine sunulan takrirden Yüksek Maden Mühendisi olan Server Bey'in Çoruh Havzasındaki madenlerin koleksiyonunun çıkartılması için görevlendirilmesi istendi.

“Ardahan Mebusu Server Beyin Kuvarteshane imalâthaneleriyle Çoruh ovası bakır- madenlerini tetkik edecek olan heyette bulundurulması için hidematı vataniyeye memuren mezun addine dair İcra Vekilleri Riyasetinden mevрут ve sureti musaddakası merbut 8.2.1338 tarih ve 6/234 numaralı tezkere Divanı Riyasetçe tezekkür olunarak, mumaileyhin Hükümetin talebi veçhile bilâmüddet hidematı vataniyeye memuren mezun addi tensibedilmiş olmakla Heyeti Umumiyenin nazarı tasvibine arz olunur efendim.”²⁰

Server Bey 3 ay müddetle madenlerin tetkiki için. 11 Şubat 1922'de TBMM'ce görevlendirildi. İktisat Vekâleti tarafından kendisine belirli miktar para yolluk, harcırah ve ikamet bedeli olarak verildi. Fakat Server Bey yolda Gürcü çeteleri tarafından soyuldu, bunun üzerine Divan-ı Riyaset Celilesine 21-11-1922 tarihli durumu izah eden bir maruzat sundu.²¹

¹⁸ T.B.M.M Zabıt Ceridesi, C.XVI, s.488.

¹⁹ T.B.M.M Zabıt Ceridesi, C.XVI, s.488-499.

²⁰ T.B.M.M Zabıt Ceridesi, C.XVI, s.275.

²¹ T.B.M.M Zabıt Ceridesi, C.XVI, s.275-277.

“Divan-ı riyaset celilesine: 21 Şubat 38 tarihli meclis-i âlinin kararı üzerine İktisat Vekâletine tespiti üzerine Çoruh havzasında bulunan madenleri tetkik etmek üzere kendim Ankara’dan hareketimde harcırah ve yevmiye verilmeyerek yalnız 400 lira avans alarak İktisat Vekaleti tarafından verilerek hesap vermek üzere aldım. Mamafih bu akçe ile hem yevmiye hem yol masrafı ve hemde İktisat Vekâleti dairesine evraklar ve kitaplar (ziraat şubesinin sigortası) alınacak idi. Batum’dan Tiflis’e hareketinde nevahisi Dokubut? İstasyonları arasında bizim tren Gürcü mensup çetesi tarafından der aman edilmiş bulunan yolcular umumiyetle soyulmuştur. Trenimizde bu meyanda sekizyüz elli lira... nakdi akçem gitmiştir. Bu akçenin meyanında iktisat vekaleti tarafından verilen avansın bakayası olan iki yüz altmış dokuz lira kırksekiz guruşda var idi. Şimdi ise iktisat vekaletine hesap verdiğimde kendi zaiyatımın etmediğinde...zayi olan avansın bakayasında ben denize temin ettirmek isteniyor.Halbuki (Kanun-i Mahallanın 867) vesair maddeleiri tevfiken emanet akçe zayi oldukça hamilinden temini lazım gelmeceği halde gayr-i kanuni ben denize temin ettiriliyor. Bu hususta divan-ı riyasetin nazarı dikkaine celb eylerim geçen sene Erzincan azamından Erzincan mebusu Emin Beğın bir takım esna-i gitmekle hükümet tarafından 800 lira tafsilat verildi.

Badema hizmet-i vataniye esnasında birçok borçlara düştüm mağduriyetimi... verilmemek üzere zaiyatımın tefhimi ve iktisat vekâletinin talep eylediği avansı bakayasının alınmaması için divan-ı riyaset bir karar ittihaz ederek heyet-i vekiliyet tebliğ edilmesini arz ve istirham eylerim efendim.

Ardahan Mebusu”²²

Server Bey bu yazıya ilaveten bazı eklerde sunmuştur. Eklerde yolculuk esnasında yaptığı harcamaları, bu harcamaları nerelerde niçin yaptığını, soygun sırasında çeteler tarafından el konulan mallarını ve paraları ayrıntılı olarak göstermiştir.²³

İcra Vekilleri Heyeti durumu birer yazı ile İktisat ve Adliye Vekâletlerine bildirdi. İktisat Vekâleti tarafından verilen 22 Kasım tarihli cevapta Server Bey’in ikamet, harcırah ve yevmiyesinin kendisine ödeneceğini ancak yolda Gürcü çeteleri tarafından meydana gelen zararının ödenemeyeceği bildirildi.²⁴ İcra Vekilleri heyeti bunun üzerine Adliye Vekaletine 13/12/1922 gönderdiği yazıda durumu izah etmiş

²² BCA, 030.10.00.00.4.23.24.5, BCA, 030.10.00.00.4.23.24.12, BCA, 30.10.00.00.4.23.24.13

²³ BCA, 030.10.00.00.4.23.24.7, BCA, 030.10.00.00.4.23.24.8, BCA, 030.10.00.00.4.23.24.9

²⁴ BCA, 030.10.00.00.4.23.24.11

ve olayın hukuki boyutunun İcra Vekilleri Heyeti'ne bildirilmesini istemiştir.²⁵ Adliye Vekaleti 13/12/1922 tarihli 592 numaralı tezkereye 20 Kasım 1922'de cevap verdi. Cevapta, Adliye Vekâleti tarafından, İktisat Vekâletine zararın ödenmesi için bir girişimde bulunulmuştur fakat İktisat Vekâletinin sadece harcırah ve yevmiye kısmını ödeyeceğini çetelerden dolayı oluşan zararın ödenmeyeceğini bildirmiştir. Aynı zamanda verilen cevapta Mecellenin 268 ve 1453 inci maddeleri uyarınca Server Bey'e teslim edilmiş olan paranın ne suretle olursa olsun gasp edilse dahi bundan Server Bey'in sorumlu tutulamayacağı bildirilmiştir.²⁶

TBMM Riyaset Celilesi Adliye Vekaleti tarafından bildirilen yazı üzerine 7/11/1922 tarih ve 6/1893 numaralı tezkereye ek olarak İktisat Vekaletine 27 Aralık 1922'de ikinci bir yazı gönderdi. Server Bey'in adliyenin ilgili kanunları gereğince hapis olunamayacağı bildirildi.²⁷

Yukarda belirttiğimiz gibi Server Bey Çoruh Havzasında bulunan madenlerin tetkiki için TBMM tarafından 3 ay görevlendirilmişti. Görev süresi dolmasına rağmen Server Bey meclise dönmedi, TBMM'nin 11 Ağustos 1922 tarihli toplantısında durum gündeme geldi. İktisat Vekâletine Sever Bey tarafından gönderilen telgrafta yollarda zaman geçirdiği çekilen telgrafların eline geç ulaştığını bildirmiş tecavüz ettiği zamanın maruz görülmesini istemiştir. Maruzatı meclis tarafından maruz görülmüş geçirdiği 44 günün memuriyetinden hesaplanmasına karar verilmiştir.²⁸

2.4. Meclisteki Diğer Faaliyetleri

Server Bey ve arkadaşları 18 Şubat 1922'deki TBMM'ye verdikleri bir takrirden Kars, Ardahan ve Artvin illerinde birer Ziraat Bankası açılmasını talep etmişlerdir.

18 Şubat 1921'de Server Bey ve arkadaşları şu kanun tekliflerini vermişlerdir. Ardahan Sancağına bağlı Çıldır Kazasının kurulması, Aras Mutasarrıflığı namıyla bir

---

²⁵ BCA, 030.10.00.00.4.23.24.4

²⁶ BCA, 030.10.00.00.4.23.24.2

²⁷ BCA, 030.10.00.00.4.23.24.1

²⁸ T.B.M.M Zabıt Ceridesi, C.XXII, s.445.

mutasarrıflık kurulması bunlara ek olarak Elviye-i Selase halkına yardım yapılması için bir takrir vermişlerdir..²⁹

Server Bey 3 Ağustos 1923 tarihinde meclis salonunda sigara içilmemesi ile ilgili ilginç bir takrir vermiştir.

Riyaseti Celileye

Meclisi Âlinin içtima ettiği büyük salonda hiçbir vakit sigara içilmemesi hakkında levha Konduğu ve ricalar edildiği ve hattâ bir takrir üzerine Meclisi Âliden karar dahi sâdır olduğu halde rüfekadan bir kısmı bunların hiçbirine riayet etmemekte ve salon sıhhati umumiyesini ihlâl edecek derecede mavi bir dumanla hali işbaa gelmektedir. Buna çaresiz olmasını dahi, icab ederse salonda her sigara içenden her defası için bir lira cezayı nakdî Himaye-i Etval menfaatine tahsil edilmek suretiyle de kuvvei teyidiye vaz'ına bir karar verilmesini arz ve teklif ederim.³⁰

Takrir mecliste oya sunulmuştur fakat hacet yok sesleri arasında kabul edilmemiştir. Server Bey aynı gün sigara içilmesi konusunda verdiği takririn yanında tam 5 tane kanun teklifi vermiştir. Bunlar: Maden ocakları, Şeref Madalyası adı altında bir madalyanın ihdası, Petrol imtiyazı, Fabrika ve maden ocaklarında istihdam edilecek mühendislerin tabiiyetlerine dair kanun teklifleridir. Bunların yanından baltalık kanunun süratle müzakere edilmesi konusunda bir de takrir vermiştir.³¹

3. Şavşatlı Hilmi Bey³²

3. 1. Hayatı

1885'te Artvin-Şavşat ilçesinde doğdu. Filibeli Mustafa Efendi'nin oğludur. İlk ve Orta öğrenimini memleketinde tamamladıktan sonra Harbiye Mektebine girerek Piyade Teğmen rütbesiyle mezun oldu. Yüzbaşı iken ordudan ayrıldı. İttihat

²⁹ T.B.M.M Zabıt Ceridesi, C.XVII, s.4-7.

³⁰ T.B.M.M Zabıt Ceridesi, C.XVIII, s.37.

³¹ T.B.M.M Zabıt Ceridesi, C.XVIII, s.79.

³² Hilmi Bey, TBMM'ye katıldığı zaman Tercüme-i Hal Kâğıdı doldurmamıştır.

ve Terakki Fırkasında aktif politikaya girdi. Zaman içinde Artvin ve Şavşat'ta tarım ve ticaretle meşgul oldu.³³

TBMM'nin I. Dönemi için yapılan seçimlerde Anavatan'a katılan Ardahan'dan milletvekili olarak seçilmiştir. Seçimde 213 oy almıştır. İstanbul, Aksaray Yusuf Paşa'da Ahmet Kethuda camii mevkisinde 8 numara Aksaray adresinde ikamet ettiği mazbatasında yazılıdır. 26 Temmuz 1921'de Meclise katıldı.³⁴İçişleri ve İrşad komisyonlarında çalıştı.

I. Dönem milletvekilliği sona erince Şavşat ve İstanbul'da ticaret hayatını sürdürdü. Bu arada İttihat ve Terakki Fırkasının yeniden toparlanıp iktidara gelmesi için eski ittihatçılar tarafından kurulan gizli örgütte yer aldı. 14 Haziran 1926'da ortaya çıkarılan Atatürk'e suikast girişimi olayı ile ilişkisi olduğu iddiasıyla tutuklandı. Ankara İstiklâl Mahkemesinde yapılan yargılama sonucunda suçu sabit görülerek 26 Ağustos 1926'da idam edilmesine karar verildi. Hüküm aynı gece asılmak suretiyle yerine getirildi.³⁵

3.2.TBMM'deki Faaliyetleri

TBMM'nin 30 Temmuz 1921 tarihindeki toplantısında Ardahan'dan milletvekili seçilen Hilmi Bey'e ait mazbata meclise ulaştığı için mecliste oylama yapılmış Hilmi Bey'in milletvekilliği kabul edilmiştir.³⁶

TBMM'de bulunduğu sırada Server Bey kadar aktif bir çalışma içerisinde bulunmamıştır. Bu dönemde İcra Vekilleri Heyeti'nde çeşitli teklif ve önerilerin incelenmesi görevini yürütmüştür. Bunlardan bazıları;

Trabzon Milletvekili Hasan Bey'in Kapitülasyonların kaldırılmasından sonra gümrük vergilerinin belirlenmesi ve Türk Limanlarında sadece Türk vatandaşlarına işletme hakkı verilmesine dair kanun teklifinin incelenmesinde İcra Vekilleri Heyeti'de görev yapmıştır.

---

³³ Fahri ÇOKER, **Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923 C-III**, Ankara, 1995, s.123.124.

³⁴ T.B.M.M. Arşivi, **Hilmi Bey'in Mazbatası**, Sicil No:30.

³⁵ KARATAŞ, **I. Dönem TBMM'de Ardahan Milletvekilleri ve Faaliyetleri**, s.65.

³⁶ **T.B.M.M Zabıt Ceridesi**, C.III, s.368.

Lozan Konferansı sırasında İtilaf Devletleri'nin bazı isteklerinin Türk bağımsızlığına zarar vermesinden dolayı bu isteklerin kabul edilmemesi ve ısrar ederlerse harp sebebi sayılacağına dair teklifin İcra Vekiller Komisyonunda görüşülmesi sırasında görev yapmıştır.³⁷

3.3. İzmir Suikastı Davasında Yargılanması ve İdam Edilmesi

İzmir Suikastı Teşebbüsü, Haziran 1926'da yurt gezileri kapsamında İzmir'de bulunduğu sırada Mustafa Kemal Paşayı öldürmek adına tertiplenmiştir. Bu talihsiz girişim hayata geçirilemeden önlenmiştir.

Mustafa Kemal Paşa'ya suikast hazırlığı içinde bulunanlardan birisi olan Giritli Şevki'nin İzmir Valiliğine başvurarak her şeyi itiraf etmesi üzerine teşebbüs ortaya çıkarılmıştı.

Giritli Şevki'nin ihbarı neticesinde Ziya Hurşit ve üç arkadaşı Mustafa Kemal'e suikast suçundan yakalanmış ve suçlarını itiraf etmişlerdi. İzmir İstiklal Mahkemesi suçluları yargılarken olayın gerisinde geniş muhalif grupların olduğu kanısına vardı. Başta, Terakkiperver Parti üyeleri ve ardından İttihatçılar suçlu olarak görüldü ve suçlular İstiklal Mahkemesi'ne sevk edildi.³⁸

26 Haziran 1926 Cumartesi öğleden sonra İzmir Elhamra Sineması'nda çalışmalarına başlayan İzmir İstiklal Mahkemesi, 13 Temmuz 1926'da İzmir bölümünü karara bağladı.³⁹

2 Ağustos 1926 Pazartesi günü saat 14.00'te Ankara'daki duruşmalar başlamıştı. Ardahan Mebusu Sabıki Hilmi Bey'de Ankara'da yargılananlar arasında idi.⁴⁰

Hilmi Bey savunmasında, T.B.M.M.'den ayrıldıktan sonra ticaretle uğraştığını, siyasetle ilgilenmediğini, Kara Kemal'le uzun zamandır görüşmediğini ve suikast haberini gazetelerden duyduğunu, hiçbir bilgisinin olmadığını söylemişti.

İzmir Suikast İddianamesinde Hilmi Bey şu şekilde suçlanıyordu;

³⁷ KARATAŞ, I. Dönem TBMM'de Ardahan Milletvekilleri ve Faaliyetleri, s.66.

³⁸ Gülten Savaşal SAVRAN, 1926 İzmir Suikastı ve İstiklal Mahkemeleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2006, s.3.

³⁹ SAVRAN, 1926 İzmir Suikastı ve İstiklal Mahkemeleri, s.41.

⁴⁰ Osman Selim KOCAHANOĞLU, Atatürk'e Kurulan Pusu, İzmir Suikastı'nın Perde Arkası, İstanbul, 2003, s.377.

“İttihat ve Terakki’ nineski fedaî ve silâhendazlarından en son zamanlarda merkez-i umumî âzasından olup Büyük Millet Meclisinde Ardahan Mebusu olarak bulunduğu esnada bir taraftan Rusya’dan memleket içine atılmaya fırsat arayanlarla rabuta ve münasebet tesis eyliyen veyahut da memleket aleyhine vahim neticeler doğurabilecek tarzda malûm faaliyetlerde bulunmakta olan Enver Paşa’nın bu gibi harekâtından vazgeçmesi hususunda Ankara hükûmeti tarafından bazı tavsiyeleri Enver Paşa’ya ulaştırmaya memur edilmiş iken, daha Ankara’dan ayrılır ayrılmaz bu vazifeyi bütün güzergâhında Millî Mücadele aleyhinde ve vatan haricinde olanlar lehinde hararetili propagandalarda bulunmak gibi bir suret-i ihanetkârane de ifa eylediğinden dolayı derhal Trabzon’dan geri çevrilmiş olmakla maruf bulunan Hilmi Bey’in Cavid Bey’in evindeki kongreye ve rüesanın onu takip eden gizli içtimalarına katıldığı ve malûm kararların alınmasında methaldar olduğu, gizli heyetin Kara Kemal’e bağlı, akdi halinde Nail ve Abdülkadir’le birlikte Mesadet Hanımda mükerrer gizli toplanmalarda hazır bulunduğu ve Ankara suikasti plânı hazırlandığı esnada davet üzerine, ticaret maksadıyla gittiği Şavşat’tan derhal İstanbul’a koştugu sabit olmuştur. Hilmi Bey’in müdafaaanamesinde ticaret işlerini görmek ve validesini ziyaret etmek maksadıyla her sene yalnız kısa bir müddet için İstanbul’a gelmekte ve derhal avdet eylemekte olduğu hakkındaki Ankara suikasti hazırlıkları esnasındaki gelişinden tevkifine kadar altı ayı mütecevaz bir müddeti kısa bir zaman olarak tavsif ve kabule imkân bulunmadığı gibi ilk ifadesinde İstanbul’da kaldığı müddetçe Kara Kemal’i ancak sekiz on defa ziyaret ettiğine dair olan beyanatını da elde edilen ve altmışa yakın ziyaret kaydeden kendi not defteri tekzip eylemektedir.

Notları 30 Kanunusaniye başlayan defterindeki şayan-ı dikkat kayıtlarına nazaran Hilmi Bey, bu müddet zarfında 56 defa Kara Kemal’in yanına gitmiş, on defa Abdülkadir’le, 17 defa Nail ile buluşmuş. 9 Martta Kara Kemal’le, 10 Martta Abdülkadir’le görüştüktan sonra 11 Martta dahi Hafız Mehmed’in yazıhanesinde Hafız Mehmet ve Abidin ile temasa gittiği, 13 Martta Mes’adet Hanında geçirdiği, 15 Martta ise yine Mes’adet’e uğradıktan sonra Nail ve Ziya Hurşid’le buluştukları, 16 Martta Rüştü Paşa ile buluşarak Ziya Hurşid’in yanına gittikleri ve kendisinin oradan ayrılıp şüphesiz görüşme neticesi hakkında malûmat vermek üzere Kara Kemal ve Nail ile birçok gece toplanmalarında bulunduğu, 25 Martta Mes’adet Hanına iki defa uğradığı ve aynı günün gecesinde saat dokuzda Nail ve Ziya Hurşid ve Abdülkadir’le buluştuğu, 9 Nisanda Kara Kemal’le ve Nail’in kendisini evinde ziyaret ettikleri, İzmir suikastine yakın surette tekaddüm eden zamanlardan bir Haziranda bermutad

Mes'adet Hanına uğradıktan ve oradan çıktıktan sonra Abdülkadir'i bulup beraberce Nail'in evine gittikleri 14 Haziranda Kara Kemal'e giderek saat 16'ya kadar kaldığı, 17 Haziranda yine Mes'adet Hanına uğradığı gayri kabili red ve inkâr bir surette tahakkuk eylemekte ve Ardahan Mebusu sabıkı Hilmi Bey'in dahi kanunun aynı maddesinin tavsif eylediği muharriki mefsedet olanlar sınıfına dahil bulunduğuna şüphe bırakmamaktadır.”⁴¹

Savcı tarafından hazırlanan iddianamenin Hilmi Bey için olan kısmı incelendiği zaman İzmir Suikast davasının İttihatçılar davası ile birleştirilmesiyle Enver Paşa bağlantısının ortaya çıktığı ve İzmir Suikast teşebbüsünde suçunu kabul etmemesine rağmen üzerinde ele geçirilen not defterinin aleyhinde delil olarak kullanıldığı açıkça görülmektedir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin eski silahşorlarından ve Merkez-i Umumi Üyelerinden olduğu T.B.M.M.'nde Ardahan Mebusu olarak bulunduğu sırada, Rusya'dan Anadolu'ya geçmek isteyen eski İttihatçılara yardım ettiği, Enver Paşa'ya T.B.M.M.'nin görüşlerini bildirmek için görevlendirilmesine rağmen bu görevi yerine getirmemiş olmasının vatana ihanet olarak değerlendirildiği, Cavit Bey'in evinde yapılan toplantılara katıldığı diğer sanıkların ve şahitlerin de ifadeleri ve elde edilen not defterindeki kayıtlardan da, suikast girişiminde etkili ve suçlu olduğu anlaşılmıştı.⁴²

Yapılan yargılama sonucunda 26 Ağustos 1926 günü Hilmi Bey'in suçu sabit görülmüş ve idamına karar verilmiştir. Hüküm aynı gece asılmak suretiyle yerine getirilmiştir.⁴³

B. II. DÖNEM MİLLETVEKİLLERİ VE FAALİYETLERİ

1. Seçimlerin Yenilenmesi

TBMM'nin 1 Nisan 1923'teki toplantısında Aydın Mebusu Esat Efendi ve 120 arkadaşı Teşkilat-ı Esasiye Kanununun ek maddelerinin kaldırılması ve yeni seçim yapılması için bir kanun teklifinde bulundular. Öneri mecliste görüşüldü ve aynı gün

⁴¹ KOCAHANOĞLU, Atatürk'e Kurulan Pusu, İzmir Suikastı'nın Perde Arkası, s.569-578.

⁴² SAVRAN, 1926 İzmir Suikastı ve İstiklal Mahkemeleri, s.78.

⁴³ KARATAŞ, I. Dönem TBMM'de Ardahan Milletvekilleri ve Faaliyetleri, s.68.

alınan 369 no'lu karar ile “*yeniden intihabat icrası karargir oldu.*” denilerek seçim kararı alınmıştır.⁴⁴

Bu kararın çabuk ve kolay alınmasında özellikle Büyük Zafer sonrası meclis içerisinde ortaya çıkan düşünce ayrılıkları ve gruplaşmaların etkisi büyük oldu. Bu tartışma ve bölünmeler barışla savaş arasında yerini henüz koruyan ülkemizin zararına geliyor, düşmana cesaret veriyordu.⁴⁵

2.Mehmet Talat Bey⁴⁶

2.1. Hayatı

1874 tarihinde Ankara, Altındağ, Koyunpazarı Mahallesiinde 4 numaralı evde doğdu. Babası Müderris Mehmet Neşat Efendi, Annesi Advıye Hanım'dır.⁴⁷

Ankara Rüşdiyesi ve Mülkiye İdadisini bitirdi. Yüksek Mülkiye diploması aldı. 17 Ekim 1899'da Ankara Maiyet Memurluğunda staj yaptı. Beypazarı Kaymakam Vekilliğinden sonra Mart 1903-30.10.1904 tarihleri arası Mecitözü, 6.10.1916 tarihleri arası Erbaa, 15-10-1916-30-8-1918 tarihlerinde Tonus (Şarkışla) kaymakamlıklarında bulundu.

1908-1912 seçimlerinde iki kez Ankara mebusluğu yaptı. Ekim 1912'de Bandırma, Eylül 1913'te Gemlik, Kasım 1914'te Isparta mutasarrıflıklarında bulundu. 23 Nisan 1920'den sonra Haziran 1920'de Dâhiliye Vekaleti Memurin Müdürlüğüne, Ağustos 1920'de Birinci Sınıf Mülkiye Müfettişliğine, Ekim 1922'de Ardahan Sancağı Mutasarrıflığına getirildi. Ardahan Mutasarrıflığını 28 Nisan 1923'e kadar sürdürdü.⁴⁸

---

⁴⁴ T.B.M.M Zabıt Ceridesi, C.XXVIII, s.283. ; Fahri ÇOKER, **Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923**, Ankara, 1994, s.741-747.

⁴⁵ Fahri ÇOKER, **Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve TBMM II. Dönem 1923-1927**, Ankara, 1993, s.3

⁴⁶ Mehmet Talat Bey'in Soyadı, Sönmez'dir.

⁴⁷ T.B.M.M. Arşivi, **Tercüme-i Hal Kâğıdı**, Sicil No: 453.

⁴⁸ Fahri ÇOKER, **Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve TBMM II. Dönem 1923-1927 C-III**, Ankara, 1995, s.102-103.

5 Temmuz 1923'te yapılan seçimlere katıldı. 160 oy aldı. Ardahan milletvekili seçildi.⁴⁹

Daha sonra III. Dönem Ankara milletvekilliği yaptı. Az Fransız Arapça Farsça ve Rumcaya aşina olduğu yazılır. 24 Haziran 1950'de öldü.⁵⁰

2.2. TBMM'deki Faaliyetleri

Talat Bey 5 Temmuz 1923'te mazbatasını almış, 11 Ağustos 1923'te meclise katılmıştır.⁵¹ TBMM'nin 12 Ağustos 1923 tarihindeki toplantısında Talat Bey'in mazbatasını onaylanarak mebusluğu tescil edilmiştir.⁵²

Bu tarihten sonra gerek ülke adına gerekse Ardahan adına etkili bir şekilde çalışan Talat Bey mebus seçilmeden önce Ardahan Mutasarrıflığı görevinde bulunduğu için Ardahan'ın sorunlarını gayet yakından biliyordu. Bu yüzden mecliste her fırsatta bu sorunları dile getirmekten kaçınmamıştır.

Mecliste bulunduğu zaman zarfında Dilekçe Komisyonu üyeliğinde ve Memurin Muhakemat Heyetinde bulundu. Nazif Tahir ailesine hiddematı vataniye maaşı için teklif verdi. 45 değişik konu üzerinde 64 kez konuşma yaptı

2.2.1. Kil Madenin Kilogram Fiyatının Yükseltilmesine Dair Takriri

19 Şubat 1925 tarihinde Talat Bey Kil madenin beher kilogramının fiyatının bir güruşa yükseltilmesi hakkında TBMM Riyaseti Celilesine bir teklif verdi.⁵³ Teklif meclis gündemine taşınır taşınmaz Ticaret Vekaleti Bütçesi görüşülmesine rağmen Eskişehir Mebusu Arif Bey konuyla ilgili konuşmaya başladı. Kil'in fukara sabunu olduğu halkın sıtma ile mücadelesi sırasında fiyatının yükseltilmesinin yanlış olacağını söyledi. Ayrıca bununa zam yapılmasından ziyade tren nakliye ücretlerinin düşürülerek Kil fiyatının ucuzlatılması gerektiğini söyledi.⁵⁴

⁴⁹ T.B.M.M. Arşivi, **Tercüme-i Hal Kağıdı**, Sicil No: 453; T.B.M.M. Arşivi, **Talat Bey'in Mazbatası**.

⁵⁰ ÇOKER, **Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve TBMM II. Dönem 1923-1927 C-III**, s.102-103.

⁵¹ T.B.M.M. Arşivi, **Tercüme-i Hal Kağıdı**, Sicil No: 453

⁵² **T.B.M.M Zabıt Ceridesi**, D.II, C.I, s.12. ; T.B.M.M. Arşivi, **Tercüme-i Hal Kağıdı**, Sicil No: 453.

⁵³ **BCA**, 030.10.00.00.7.42.14.2

⁵⁴ **T.B.M.M Zabıt Ceridesi**, D.II, C.XVI, s.2-10.

Talat Bey'in isteği üzerine temenni takriri sözlü olarak cevaplanmak üzer Baş Vekâlet Celileye gönderildi.⁵⁵

Baş Vekâlet durumu 3 Mart 1924'te Maliye ve Ticaret Vekâletlerine şu yazı bildirdi.

“Kil madeninin beher kilosunun bir guruşa iblağına dair Ardahan Mebusu Talat Bey tarafından verilen ve BMM riyaset celilesinin 19/3/341 tarih ve 7/120/1710 numrolu tezkiresiyle baş vekaletle tevdi olunan temenni takriri suret... ifa-i mütekazası ricasıyla leffen takdim edilmiştir efendim.”⁵⁶

2.2.2. Doktor Nafiz Tahir Bey'in Ailesine Maaş Bağlanması Hakkında Kanun Teklifi

Ardahan Mebusu Talat Bey ve 49 arkadaşı Balkan Harbinde şehit olan Doktor Nafiz Tahir Bey'in ailesine maaş bağlanması için 12 Nisan 1925'te TBMM Riyaseti Celilesine bir kanun teklifi sundu. Teklif, Lâhiya Encümenine sevk edildi.⁵⁷

14 Nisan 1925'te kanun teklifi Lâhiya Encümeni tarafından incelenerek teklifin kabul edilebilir olduğuna dair mazbata TBMM Riyaseti Celilesine gönderilmiştir. Teklif buradan da Muvazenei Maliye Encümenine sevk edilmiştir.⁵⁸

3. Halit (KARSIALAN) Paşa

3.1. Hayatı

1883'te Beşiktaş'ta doğdu. Kastamonu-Taşköprü'nün Yazı Köyü eşrafından Hacı Osman Bey'in soyundan gelen Ahmet Bey'in oğludur.⁵⁹

14 Ocak 1901'de Harp Okuluna girip, 22 Ağustos 1903'te teğmen rütbesiyle mezun oldu. III. Ordu, XII. Alay, I. Tabur, I. Bölük, I. Takım komutanlığına atandı. Kıtası Yemen'de olduğundan, ancak San'a da taburuna katılabildi. İki sene San'a da kaldıktan sonra garnizon merkezi Yanya'ya gitti. 22 Temmuz 1908'de Mülazımevelliğe terfi etti. 1910'da Trablusgarp'a gitti. Oradan Balkan Savaşlarıyla

⁵⁵ BCA, 030.10.00.00.7.42.14.1

⁵⁶ BCA, 030.10.00.00.7.42.14.3

⁵⁷ T.B.M.M Zabıt Ceridesi, D.II, C.XVII, s.249.

⁵⁸ T.B.M.M Zabıt Ceridesi, D.II, C.XVIII, s.43.

⁵⁹ Fahri ÇOKER, **Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve TBMM II. Dönem 1923-1927 C-III**, Ankara, 1995, s.102-103. ; Gürsoy SOLMAZ, **Delî Halid Paşa**, T.C. Kültür Bakanlığı Başvuru Kitapları, Ankara, 1996, s.1.

beraber Çatalca'ya atandı. 1914'te I. Cihan Harbi patlak verince Yakup Cemil Bey'in Kafkas Mürettep Alay'ına tabur kumandanı olarak atandı.⁶⁰

1916'da kaymakamlığa yükseldi. 22 Haziran 1916'da ağır yaranlandı önce İstanbul da sonra Viyana'da tedavi gördü. 1918'de Dersim, Erzincan, Nenehatun'u emrindeki askerlerle savunarak Rus birliklerinden kurtardı. Bu tarihten sonra Doğu Anadolu bölgesinde bulunarak bölgenin milli teşkilatlanma sürecinde önemli rol oynadı.

I. ve II. Ardahan Kongrelerinin toplanmasında önemli rol oynadı ve kongrelere başkanlık yaptı.⁶¹

27 Eylül 1920'de Doğu Harekâtı'na katıldı ve başarı kazandı. 21 Ocak 1921'de "*Kolordu Kumandanı*" yetkisi ile Kocaeli Grup Kumandanlığına atandı. II. İnönü Muharebeleri esnasında da Sağ Cenah Grup Kumandanlığına atandı. Kütahya ve Eskişehir'in kurtarılmasında önemli görev üstlendi. Gemlik, Bandırma, Mudanya istikametinde saldırılar yaparak düşman kuvvetlerini tutsak edip kaçış düzenlerini bozdu. Bu hizmeti nedeniyle 31 Ağustos 1922 tarihinde fevkaladeden Mirliya'lığa yükseltildi.⁶²

Savaşlar sırasında tam dokuz kez yara aldı. Muharebe Madalyası, Gümüş Liyakat, Gümüş İmtiyaz, İstiklal Madalyalara layık görüldü.⁶³

Kocaeli Grup Kumandanlığında bulunduğu sırada TBMM de II. Dönem Ardahan Milletvekili seçildi.

3.2. TBMM'deki Faaliyetleri

Halit Paşa'ya Kocaeli Grup Kumandanlığı yaptığı sırada bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından mebus olması teklif edilmiştir. Halit Paşa bu durumu ilk başta kabul etmemiştir. Bunun içinde aşırı sinirli ve asabi olmasını göstermiştir. Fakat Mustafa Kemal Paşa'nın ısrarları üzerine Ardahan'dan aday olmuştur.⁶⁴

---

⁶⁰ÇOKER, *Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve TBMM II. Dönem 1923-1927 C-III*, s.101.

⁶¹SOLMAZ, *Deli Halid Paşa*, s.28-30.

⁶²SOLMAZ, *Deli Halid Paşa*, s.2-3.

⁶³*Cepheden Meclise*, Milli Savunma Bakanlığı, Ankara, 1992, s.139.

⁶⁴SOLMAZ, *Deli Halid Paşa*, s.115.

5 Temmuz 1923'te yapılan seçimde 183 oy alarak Ardahan'dan milletvekili seçildi.⁶⁵

Halit Bey 5 Temmuz 1923'te mazbatasını aldı, 11 Ağustos 1923'te meclise katıldı. TBMM'nin 12 Ağustos 1923 tarihindeki toplantısında mazbatasını onaylanarak mebusluğu tescil edildi.⁶⁶ TBMM'deki kısa çalışma hayatı boyunca özellikle Gazi ve Malul askerler için önemli kanun teklifleri hazırladı. Ardahan'ın içinde bulunduğu durumu gerek TBMM gündemine gerekse İcra Vekilleri Heyeti'ne çeşitli yollarla taşıdı.

3.2.1. Talat Paşa, Cemal Paşa, Bahattin Şakir'in Ailelerine Maaş Bağlanması Hakkında Kanun Teklifi

Halit Paşa, Talat ve Cemal Paşalar ile Doktor Bahattin Şakir ile Cemal Azmi Beylerin ailelerine maaş bağlanması için 98 arkadaşıyla birlikte TBMM Riyaseti Celilesine bir kanun teklifini sundular. Muvazenei Maliye Encümeni Mazbatasını şu şekildedir.

“Sadri esbak merhum Talat Paşa aile ve hemşiresiyle Bahriye Nazırı esbaki merhum Cemal Paşa ve Doktor Bahattin Şakir ve Trabzon Valii esbaki Cemal Azmi Beylere ve Trabzon Mebusu Eyüp zade İzzet Bey merhumun ailesine hidamatı vataniye tertibinden maaş tahsisine dair Encümenimizce havale buyurulan Ardahan Mebusu Halit Paşa ve Trabzon Mebusu Muhtar Bey ve Rûfekasının tekâlifî kanuniyesi ile Ardahan Mebusu Halit Paşanın takriri mütalaa ve tetkik olundu : Trabzon Valii esbaki Cemal Azmi Beyin efradı ailesi malum olmadığından keyfiyet Muhassesatı Zatiye Müdürü vasıtasıyla İstanbul'dan talep olunmuş ve Talât Paşa merhum zevcesine (2500) Hemşiresine (1500) ve Doktor merhum Bahattin Şakir Bey refikasına (1500) ve mahdumları Alp ve Celâsin Beylere beşeryüz ve Cemal Paşa merhum zevcesine (1500) kerimesine tehhülüne kadar ve iki mahdumuna tahsillerini ikmale kadar beşer yüz ve İzzet Bey zevcesine bin ve mahdumlarına tahsillerini ikmal edinceye kadar beşeryüz ve Kütahya Mebusu sabıkı Haydar Beye (2500) kuruş maaş tahsisi kabul olunarak icabeden lâyihai kanuniye bittanzim Heyeti Celileye takdim edilmiştir.”

⁶⁵T.B.M.M. Arşivi, Halit Paşa'nın Mazbatasını

⁶⁶T.B.M.M Zabıt Ceridesi, D.II, C.I, s.12.

Mecliste yapılan müzakereler sonucunda kanun teklifi kabul edildi ve kanunlaştırılarak adı geçen ailelere Türkiye Cumhuriyeti tarafından maaş bağlandı.⁶⁷

3.2.2. Malul Askerlerin Refahı Hakkındaki Kanun Hakkındaki Takriri

Halit Paşa ve seksen sekiz arkadaşı, Malul Askerlerin Refahı hakkındaki kanunun bir an önce görüşülmesi için 26 Ocak 1925'te TBMM Riyaseti Celilesine bir takrir vermiştir.

“Malullerin terfihine dair olup ruznamemizde 24 ncü maddeyi teşkil eden kanunun, kendi kendilerini geçindirmek imkânından mahrum olacak surette malul düşmüş on dört bin gazimizi alâkadâr ettiği Meclisimizin Azayı Kirammca malumdur. Milletın İstiklâl ve şerefi için gözlerini kollarını veya diğeri azayı asliyelerini kaybetmiş olan ve bu günkü varlığımızı, hür hayatımızı kendilerine meydun olduğumuz ve kahramanlar hakkında Türkiye Büyük Millet Meclisinin perverde ettiği alâka ve muhabbet ve hürmete istinat ederek onların çok uzun sürmüş intizarlarına ve devamı tahammülsüz bir şekil almış olan mahrumiyetlerine bir netice verilmek üzere işbu kanunun müstaceliyetle müzakeresini istirham ederiz.”

Mecliste yapılan oylama sonucunda ilgili kanun lahiyasının takdimen görüşülmesine karar verilmiştir.⁶⁸

Aynı kanun ilgili encümenliklerden geçerek ancak 3 Şubat 1925 tarihinde TBMM'nin gündemine taşınabilmiştir. Konuyla ilgili söz alan Halit Paşa yaptığı konuşmasında Malul Gaziler için bir kanunun çıkartılmasının meclisin namus borcu olduğunu söylemiştir. Malul bir gazinin mutlaka birisine muhtaç olduğunu da sözlerine eklemiştir. Gazilerin hangi durumda olduklarını göstermek amacıyla yakın zamanda yaşanan savaşıardan örnekler vermiştir. Aynı gün devam eden müzakerelerde Maliye Encümenin bütçe konusunda konuşmalarından sonra oturumlara ara verilmiştir.⁶⁹

8 Şubat 1925'teki toplantıda kanun tekrardan gündeme gelmiştir. Halit Paşa konuya olan hassasiyetini son ana kadar muhafaza etmiş ve Gazilerin haklarını

⁶⁷ T.B.M.M Zabıt Ceridesi, D.II, C.VIII/I, s.558-565.

⁶⁸ T.B.M.M Zabıt Ceridesi, D.II, C.XII, s.323-324.

⁶⁹ T.B.M.M Zabıt Ceridesi, D.II, C.XIII/I, s.121-125.

aramaya devam etmiştir. Oturum sırasında en çok kanunun maddelerinin önü açık olduğundan 93 harbindeki gazileri de kapsayacağı bunun sınırlarının çizilmesi istenmiştir. Müzakereler sırasında 10'dan fazla söz alan Halit Paşa mecliste çoğu kişiyle tartışmıştır. Ve kanun aynı gün yapılan oylamanın ardından kanunlaşmıştır. Malul gaziler hakkında hazırlanan kanunda Halit Paşa'nın şüphesiz ki büyük bir katkısı olmuştur.⁷⁰

3.3. Halit Paşa'nın Vurulması

Yukarıda bahsettiğimiz kanun görüşmeleri sırasında oldukça asabi ve sinirli olan Halit Paşa ertesi gün 9 Şubat'ta meclis koridorunda Elazığ Mebusu Hüseyin Bey'in Baytarlarla ilgili hazırladığı takriri kendisine de imzalatırmak istemesi üzerine Hüseyin Bey ile tartışmaya başlamıştır. Tartışma sırasında Halit Paşa, Hüseyin Bey'in üzerine yürümüş araya giren mebuslar olayı yatıştırmışlardı. Tam olarak sakinleşmeyen Halit Paşa, Hüseyin Beyi konuşmak için dışarı çağırınca bir şeyler yapacağından korkan arkadaşları da arkadan çıkmışlardır. Bu arada Elazığ Milletvekili Hüseyin Bey'in üzerine çullanan Halit Paşa kendilerini ayırmak isteyen Aydın Mebusu Ali Bey'e (Çetinkaya) belindeki iki tabancayı çıkartarak ateş açmıştır. Yere düşen Ali Bey'in kafasına ateş etmek isterken araya giren mebuslar buna izin vermemişlerdir. Bu sırada Rauf Bey, Halit Paşa'ya müdahale etmiş ve silahla yaralamıştır.⁷¹

Bu sırada Mecliste 1925 senesi Başvekâlet Bütçe görüşmeleri devam ediyordu. Koridordan gelen silah sesleri üzerine genel kurul koridora doğru akın etti.⁷²

Halit Paşa yaralandıktan sonra Reisi Cumhur Mustafa Kemal Paşa yanına gelerek kendisiyle yakinen ilgilenmiştir. Tedavisini en ünlü Doktorlardan Operatör Orhan Bey yapmıştır.⁷³

Olay üzerine TBMM Riyaseti aşağıdaki tezkireyi hazırlamıştır.

“Heyeti Umumiyeye

⁷⁰ T.B.M.M Zabıt Ceridesi, D.II, C.XIII/I, s.217-235.

⁷¹ SOLMAZ, Deli Halid Paşa, s.120-122.

⁷² T.B.M.M Zabıt Ceridesi, D.II, C.XIII/I, s.266.

⁷³ SOLMAZ, Deli Halid Paşa, s.128.

10.2.1341 Şehri halin dokuzuncu Pazartesi günü tahminen saat beşbuçuk raddelerinde Heyeti Umumiye hâi inikatta iken, koridorda üç, dört el silâh sedası işitilmesi üzerine keyfiyetin tahkikine tevessül edildikte Ardahan Mebusu Halit Paşa ile Elâziz Mebusu Hüseyin Bey arasında zuhur eden ihtilâf üzerine telifi beyn için çalışan Afyon Karahisar Mebusu Ali ve Gaziantep Mebusu Kılıç Ali beylerle diğer bazı rüfekanm Halit Paşa ile Meclis methaline muvasalatlarında hâdisenin tekevvün ettiği binnetice Halit Paşanın kalbinin altından ağır ve Ali Beyin yüzünden ve gözünün altından hafif bir surette yaralandıkları anlaşılmış ve hâdisenin cürmü meşrut kabilinden bir vak'ayı cinaiye olması hasabiyle, Müddeiumumilik haberdar ve Meclise davet edilerek ciheti adliyyeye meseleye vaziyet ettirilmiş ve Divanı Riyaset Heyetince tanzim kılınan zabıt varakası ve mahalli hâdisede bulunan zevatın rüvelverleri Müddeiumumiliğe tevdi edilmiş olduğu berayı malûmat arz olunur.

Büyük Millet Meclisi Reisi

Kâzım⁷⁴

Menfur hadise gerçekleşikten hemen sonra gerekli soruşturma yapılmaya başlandı. Olayla ilgili tüm mebusların ifadesi alındı. Halit Paşa ilk andan itibaren kendisinin Rauf Bey'in vurduğunu söylemekteydi. Adliye'den gelen Sorgu Hâkimi Ali Bey'in (Çetinkaya) tabancasındaki bir merminin eksik olduğunu tespit etmiştir. Bu sırada tedavi altına alınan Halit Paşa ilk baştaki tedavilere cevap vermişse de daha sonra iç kanamaya bağlı olarak 14 Şubat 1925'te hayatını kaybetmiştir.⁷⁵ Aynı günkü toplantıda vefat haberi resmen duyurulmuş mecliste büyük bir üzüntü yaşanmıştır.⁷⁶

Halit Paşa'nın vefatı tüm yurttaki büyük bir üzüntü yarattı. TBMM'ye Annesi Fatma Hanım, Erzurum Mebusu Rüştü Paşa ve arkadaşları, Afganistan Elçiliği ile Sovyet Mümessilliğinden gelen taziye telgrafları 17 Şubat 1925'te genel kurulda okundu.⁷⁷

⁷⁴ T.B.M.M Zabıt Ceridesi, D.II, C.XIII/I, s.272.

⁷⁵ SOLMAZ, Deli Halid Paşa, s.128-131. ; Cepheden Meclise, s.139.

⁷⁶ T.B.M.M Zabıt Ceridesi, D.II, C.XIII/I, s.392.

⁷⁷ T.B.M.M Zabıt Ceridesi, D.II, C.XIV, s.164-165..

3.4.Halit Paşa'dan Boşalan Mebusluk İçin Yapılan Seçim

Halit Paşa'dan boşalan Ardahan Mebusluğuna yeni bir mebus seçilmesi için TBMM Riyaset Celilesi 22 Şubat 1925'te Baş Vekâlete şu yazıyı göndermiştir.

“TBMM azasından olup tevarih-i muhtelifiye de intihal-i dar-ı beka eden ve keyfiyet-i vefatları 14/2/1341 (1925) ve 19/2/1341 (1925) içtimalarda Heyeti Umumiye'ye arz edilen Ardahan Mebusu Halit Paşa ile İstanbul Mebusu Abdurahman Şeref Bey'den intihal eden mebusluklara Ardahan ve İstanbul daire-i intihabiyelerinden birer azanın intihab-ı icab ettiği intihab-ı mebusan kanununun 78. maddesi mucibince arz olunur efendim.”⁷⁸

Baş Vekâlet aynı gün durumu Dâhiliye Vekâletine bildirmiştir.

“BMM Müşiri İleyh Celilesine muvazenem 22 Şubat 241 tarihli ve 21/341 numrolu tezkirede meclis-i azasından olup tevarih-i muhtelifiye de irtihali dar-ı beka eden ve keyfiyet vefatları 19/2/1341(1925) tarihli içtimaiında heyet-i umumiye-i aciziyeye milleti Ardahan Mebusu Halit Paşa ile İstanbul Mebusu Abdurahman Şeref Beylerden irtihal eden mebusluklara Ardahan ve İstanbul daire-i intihablarından birer azanın intihab edilmesi tesriri olmağla muktezasının ifasına müsaade buyrulmasını rica eylerim efendim.”⁷⁹

Bunun üzerine Ardahan'da yapılan seçimlerde İzmir Mebusu Sabıkı Tahsin Bey (Uzer) ile Oltu Hükümet Tabibi Hamit Behzat Efendi aday olmuşlardır. Vilayet dâhilinde İntihab-ı Mebusan Kanunu'nun temin ettiği usul ve şartlara göre merkez ve kazalarda seçim yapılmıştır. Tahsin Bey Merkez'den 52, Göle'den 25, Oltu'dan 42, Posof'tan: 42, Çıldır'dan 26'şar oy toplamda 200 oy almış, Hamit Behzat Efendi hiç oy alamamıştır. İntihab-ı Mebusan Kanununun 76. Maddesi gereğince Tahsin Bey, Ardahan Mebusluğuna seçilmiştir.⁸⁰

Tahsin Bey'in Ardahan'dan mebus seçildiğini Dâhiliye Vekâleti 7 Kasım 1925 tarihinde aşağıdaki yazı ile Baş Vekâlete bildirilmiştir.

“Merhum Halit paşa'dan intihal eden Ardahan mebusluğuna intihap olunan İzmir mebusu sabıkı Tahsin beyin keyfiyeti intihabına dair mahalli heyeti teftişiyenin biri meclisiyenin biri meclis-i irade-i vilayetten musatık olarak Ardahan vilayetinden irsal olunan mazbatası leffen arz ve takdim kılındı.

⁷⁸ BCA, 030.10.00.00.74.483.3.2.

⁷⁹ BCA, 030.10.00.00.74.483.3.1.

⁸⁰T.B.M.M. Arşivi, Tahsin Bey'in Mazbatası.

İntihab-ı Mebusan Kanununun 56. maddesi mucibince muamele-i lazimenin ikasına müsade buyrulması arz edilir efendim.”⁸¹

Baş Vekâlet aynı gün durumu TBMM’ye bir yazı ile bildirmiştir.

“İzmir Mebusu Sabıkı Tahsin Bey'in Ardahan mebusluğuna intihabına dair Mahali Heyeti Teftişiyeden vekiller Ardahan vilayetten musaddık usulüne muvaffık olarak tanzim ve irsal olunan ve Dâhiliye Vekâleti Celilesinin Teşrin-i Sani 341(1925) tarih ve 12287/4604 numrolu tezkiresiyle tevdi edilen mazbata-i asliye leffen takdim edilmiştir.

İntihab-ı mebusan kanununun 56. maddesine tevfikeyen muamele-i lazimenin ika buyrulmasını rica ederim efendim.”

Böylece Halit Paşa’dan boşalan Ardahan Mebusluğuna Tahsin Bey seçilmiş oldu.

4.Hasan Tahsin (UZER) Bey

4.1.Hayati

1878’de Selanik’in Hacı Muhsin Mahallesi’nde doğdu. Tüccardan Hacı İbrahim Efendi’nin oğludur. İlk ve Orta öğrenimi Selanik İbtidai Mektebi ve Rüştîyesinde tamamladıktan sonra İstanbul’da Mülkiye Mektebine girdi.⁸²

Yüksek öğrenimini sürdürürken padişah aleyhinde konuştuğu iddiasıyla göz altına alınıp sorgulandı ve Drama’ya gönderildi. 5 Mart 1901’de Ağmus Nahiyesi müdürü iken Kaymakamlık sınavlarına girdi ve başarılı olması üzerine 11 Nisan 1902’de Razlık Kaymakamlığına atandı.⁸³

1904-1908 yıllarında Gevlik, Florina ve Kesendire Kaymakamlığı görevlerinde bulundu. 7 Ekim 1908’de Selanik Merkez İlçesi Kaymakamlığına getirildi. 23 Eylül 1909’da Drama Sancağı Mutasarrıfı oldu. 25 Ocak 1913’te Beyoğlu Mutasarrıflığına tayin edildi.⁸⁴

---

⁸¹ BCA, 030.10.00.00.74.484.1.2.

⁸² T.B.M.M. Arşivi, **Tahsin Bey’in Tercüme-i Hal Kağıdı**, Sicil No: 452

⁸³ ÇOKER, **Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923**, s.517-518.

⁸⁴ T.B.M.M. Arşivi, **Tahsin Bey’in Tercüme-i Hal Kağıdı**, Sicil No: 452

16 Mayıs 1913'te Van, 4 Kasım 1914'te Erzurum, 12 Eylül 1916'da Suriye Valiliği yaptı. I. Dünya Savaşı sırasındaki üstün hizmetlerinden dolayı Fahri Süvari Teğmenliği kendisine tevcih edildi. 11 Ocak 1920'de Meclis-i Mebusan'a İzmir Mebusu oldu. Meclisin İngilizler tarafından basılmasından sonra Malta adasına diğer 11 arkadaşıyla beraber sürgüne gönderildi. Bir yıl sürgün kaldıktan sonra ada da bulunan kaçakçılarla anlaşarak adadan kaçtı. Ankara'ya ulaşınca İzmir Mebusu olarak TBMM'de takdim edildi. II. Dönem Ardahan, III. ve V. Dönemlerde Erzurum, IV. Dönem Konya milletvekillikleri yaptı. Bir dönem SCF'ye geçti, partinin kendisini fesh etmesi üzerine tekrar CHP'ye döndü. 10 Aralık 1934'te Atatürk tarafından "UZER" soyadı verildi. 6 Eylül 1935'te Doğu bölgesinde kurulan Doğu Umum Müfettişliğine atandı. 3 Aralık 1939'da öldü.⁸⁵

4.2. TBMM'deki Faaliyetleri

12 Kasım 1925'te Tahsin Bey'in mazbatasını TBMM'de onaylanmıştır.⁸⁶ 26 Ocak 1926'da meclise katıldı. Dâhiliye Encümeninde çalıştı. 11 değişik konu hakkında konuşma yaptı. 1 adet tahrir 1 adette kanun teklifi verdi.

4.2.1. Petrol, Benzin ve Şeker'den Alınacak Vergi Hakkındaki Tahriri

Tahsin Bey 20 Mayıs 1926 tarihinde Riyaseti Celileye Petrol, Benzin ve Şeker'in ithali hakkında şu tahriri vermiştir.

"Petrol, benzin ve şekerin umum tüccar ve şirketler ve arzu edenler tarafından idarei inhisariye namına getirilerek ve idarei inhisariye namına memlekete hini ithalinde rüsumu inhisariyesi alınarak konşimentoların ashabına ciro edilmesi ve bundan sonra bu mallara ait ticaretin bilâ kayd-ü şart serbest bırakılması hakkında Meclisi Âliye takdim edilip, nazarı dikkate alınarak Maliye Vekâletine tevdi edilen tahriri acizi üzerine ne yapıldığını ve ne yapılacağını Maliye Vekâletinden sual ederim."⁸⁷

Maliye Vekili Hasan Bey tarafından verilen cevapta devlet eliyle ticareti yapılan şeker, benzin ve petrol'ün kilogramından sekiz kuruş vergi alındığı ve ticaretinin iç piyasada serbest olduğu söylenmiştir. Bunun üzerine Tahsin Bey, Maliye Vekili Hasan Bey'e gaz ithali yapıldığı zaman bunun için vesika alınması

⁸⁵ ÇOKER, *Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923*, s.517-518.

⁸⁶ *T.B.M.M Zabıt Ceridesi*, D.II, C.XIX, s.197.

⁸⁷ BCA, 030.10.00.00.8.45.22.5.

gerekiyormuş şeklinde bir soru yöneltti. Maliye Vekili ise böyle bir şey olmadığını olsa bile bu duruma ilk önce kendisinin karşı çıkacağını söyledi.⁸⁸

Tahsin Bey konuyla ilgili ikinci kez 23 Mayıs 1926'ta Riyaseti Celileye şu takriri sundu.

“Gerek şekerin ve gerek benzinin ve gerek şeker ve petrolün tüccar tarafından idare-i inhisariyeler namına sipariş edilerek memlekete--idhaline konşimentoların mezkur idareler namına gelmesi ve oradan rüsum inhisarı alındıktan sonra konşementoların ashabına ciro edilmesi usulünün maliye vekaletince nazarı tasvip ve tatbiki alınmasına teklif ederim.”

25 Mayıs'ta takrir Baş Vekâlete havale edilmiştir.⁸⁹ Baş Vekâlet'te takrir 29 Mayıs'ta Maliye Vekâletine havale etmiştir.⁹⁰

4.2.2. Mübadeleye Tabi Ahaliye Verilecek Gayrimenkul Hakkında Kanun Teklifi

Tahsin Bey tarafından 14 Mayıs 1927 tarihinde TBMM Riyaseti Celilesine Mübadeleye tabi ahaliye verilecek gayrimenkul hakkındaki kanunun 2. ve 7. maddelerinde değişiklik yapılmasıyla ilgili kanun teklifi verilmiştir.

“Mübadeleye tabi ahaliye verilecek emval-i gayri menkule hakkındaki kanunun 2. maddesi mucibince evrak-ı târifîye ve vesaik-i resmiye ibraz edenlere kuyud-u târifîyedeki kıyam-ı mukayyedenin yüzde yirmisi nisbetinde emval-i gayri menkule tefrik edilmektedir. Ve yine aynı kanunun beşinci maddesi delaletiyle bu gibi mübadillere yüzde yirmi tefrikinden başka muaccel icar suretinde de yüzde otuz emval teslim olunmaktadır. Bundaki gaye tasfiye-i nihaiyeye kadar temlik-i kat'i muamelesi yapılmayıp emlak ve arazi ashabının hukukunu, refahını siyaneten iskan-ı adiyeden fazla bir şey verilmesi maksadına matuftur. Vaka tasfiye-i nihaiyede mübadillere aid ferdi ve umumu hukukun temin ve tesbiti tabii ise de bu tasfiye-i katiyenin kuradan faale çıkabilmesi iki hükümetin esasat-ı umumiyede mutabık kalmasıyla kaimdir. Halbuki iki tarafta yarımşar milyon insanın..... Keza yüzde yirmi nisbetinde tefrik edilen emval dahi aynı kanunun yedinci maddesi mucibince emval-i gayri menkule mübadelenin hitam-

⁸⁸ T.B.M.M Zabıt Ceridesi, D.II, C.XXVI, s.83-58.

⁸⁹ BCA, 030.10.00.00.8.45.22.2.

⁹⁰ BCA, 030.10.00.00.8.45.22.1.

ı kat'isine kadar hiçbir suretle bi ferağ-ı terhin edilemeyeceği şekl-i hazırlarının tebdili tevsiri de mümkün değildir.

Şu halde mübadillerin bu mallara karşı vaziyet-i hukukiyesi hiçbir mana ve maksad ifade etmez.Mübadinin malumu edildiği vecihle Yunanistan'a bırakılan emval Rumların Türkiye'de bıraktıkları emlak ve arazi katından lâakalbeş altı defa fazladır...Yunan Hükümetinin mübadele meselesindeki vaziyet mütavele müsaderesine nazaran nihayi ve katii bir tasfiye yapılması imkanı meskun ve akıbet bu meselenin derhal bir vazife âl ve fasl edeceği şüphesizdir.

Kanunun yedinci maddesi tefrikindeki gayeyi selb etmekte ve milyonlara baliğ olan emvalin imarı ve ihyasına terkine mani olmaktadır.Mesala taht-ı işgalinde bulunan bir malda bir kısmının satılması ve terhini ile mutabıkanın ihyası bir kaide-i tabiye iken mübadiller bundan suret-i katiyyede mahrum edilmektedir.

Tebair-i aliye şu esbab-ı maruziyeye tebair kanunun ikinci ve yedinci maddeleri yerine kaim olmak üzere atiyedeki muadil iki maddeninde kabulünü arz ve teklif ederim.”⁹¹

TBMM 17 Mayıs 1927'de tezkereyi Baş Vekâlete havale etti⁹², Baş Vekâlet'te 18 Mayıs'ta Dâhiliye ve Maliye Vekâletlerine havale ettr.⁹³

Mübadeleye tabi ahaliye verilecek gayrimenkul hakkındaki kanunun 2. ve 7. Maddeleri aşağıdaki gibi değiştirilmiştir.

“Madde 2: Tasarruf senetlerinde veya tasrifi müsbet vesaik... elli bin liraya kadar emlak ve arazileri mukayyid bulunanlara kısm-ı mukayyidenin yüzde elli nisbetinde emval gayr-i menkule tefviz edilir. Verilecek Emval-i Gayrimenkule için kayıt ve tasarrufiyedeki kıymet esası ittihaz olunur. Elli bin liradan fazla emval ve arazi sahibi olanlara bu miktardan fazlası için mübadele-i muamelenin tasfiye-i katiyyesine kadar bir şey verilmez.

Madde 7: Tefrik olunan yüzde elli Emval-i Gayrimenkule'ye mübadele bila-kayd ve şart tasarruf olup..ve ferağ ve terhin ve teminat mükabili iras edebilir. Mübadiller taht-ı tasarruflarında bulunan Emval-i Gayrimenkule'nin tevsisi ve teamülünde ve tebdil eşkalinde...tasarrufiyelerine gelir gibi..edebilirler.”⁹⁴

⁹¹ BCA, 030.10.00.00.3.16.1.3; BCA, 030.10.00.00.3.16.1.4.

⁹² BCA, 030.10.00.00.3.16.1.2.

⁹³ BCA, 030.10.00.00.3.16.1.1.

⁹⁴ BCA, 030.10.00.00.3.16.1.5.

Böylece Tahsin Bey'in verdiği kanun maddelerindeki değişiklik kabul edilmiş ve kanunlaşmış oldu.

SONUÇ

Anadolu'ya Kafkasya üzerinden geçiş noktalarından biri olması dolayısıyla tarihi süreçte birçok istila ve işgale maruz kalan Ardahan bunların en uzununu 1877-78 Osmanlı Rus harbi sonucunda yaşamıştır. Kırk yıllık süreç Ardahan'ın Anavatandan ayrı kalmasına neden olmuştur. 3 Mart 1918 tarihinde Brest-Litovsk Antlaşması ile tekrar anavatana katılan Ardahan kısa bir süre sonra Nisan 1919'da bu kez Gürcü işgaline uğradı.

İkinci bir kırk yıllık işgal dönemi yaşamak istemeyen bölge halkı milli teşkilatlanma yoluna giderek bölgede yaptığı kongreler sonucunda Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'ni kurdu. 13 Nisan 1919 tarihinde İngilizler tarafından dağıtılana kadar hükümet bölgede etkili oldu.

Türk halkı memleketin her yanında kader birliği yaptığı işgallerden kurtulmak için bölgesel ve milli teşkilatlanma yoluna gitmişti. Tüm bunların sonucunda 23 Nisan 1920'de Ankara'da Milli egemenliğin sembolü TBMM açıldı. Verilen Milli Mücadele sonucunda Ardahan 23 Şubat 1921 tarihinde kesin olarak Anavatan'a ilhak edildi. Böylece 43 yıllık işgal dönemi sona ermiş oldu.

İşgallerden kurtulan Ardahan uzun yıllar boyunca büyük bir yıkıma maruz kalmış ve adeta harabeye dönmüştü. Halkının büyük bir kısmı 93 harbiyle beraber Anadolu içlerine göç etmiş, kurtuluştan sonrada Ardahan'a geri dönmeye başlamıştı. Savaşın en büyük sosyolojik problemlerinden biri olan göç Ardahan'da diğer bölgelerden farklı şekilde etkisini göstermekteydi. 93 harbiyle bölgede göçen halkın geriye doğru dönmesi, Batum ve Tiflis gibi eski Türk toprağı olan bölgelerde yaşayan halk buraların sınırlarımız dışında kalması üzerine Ardahan ve çevresine doğru bir göç hareketına başladılar. Nüfusun büyük bir kısmını mülteci ve muhacirler oluşturuyordu. Ardahan'daki muhacirler Cumhuriyetin ilk yıllarında topraksız ve açlıkla karşı karşıya idiler. Devlet ve Hükümet bu durumda muhtaçlara gerekli olan tüm yardımları ulaştırıyordu..

Batum ve Tiflis'in sınırlarımız dışında kalması üzerine Ardahan'ın ticaret bağlantıları kopma noktasına gelmişti. Bu yüzden bölgeyi iktisadi açıdan canlandırmak için Borçka-Hopa ticaret yolunu inşasına bu yıllarda başlandı.

Ardahan'da zirai faaliyetleri ve çiftçileri desteklemek için Ziraat Bankası bu dönemde açıldı. Halkın Rus İdaresine alıştığı vergi sistemi çıkartılan kanunla üç yıl boyunca uygulanarak vergiler eski usulden tahsil edildi.

1925 yılında yaşanan Ardahan Depremi dört köyün tamamen haritadan silinmesine neden oldu. 140 kişi hayatını kaybetti. Hilal-i Ahmer Cemiyeti ve Hükümet bölgede felaketzedelere gereken yardımları yaptı.

Ardahan incelediğimiz yıllar arasında (1921-1927) idari teşkilat olarak üç farklı şekilde yönetilmiştir. 1921 yılında yapılan düzenleme ile kaza ile vilayet arasında bir yönetim olan mutasarrıflık yapıldı. Mart 1924 yılında yapılan düzenleme ile mutasarrıflıklar kaldırılınca Vilayet statüsüne dönüştürüldü. 1926 yılında ise Ardahan'ın vilayet statüsü kaldırılarak kaza statüsüne indirildi ve Kars'a bağlandı. Ardahan bu dönemde ilk önce mutasarrıflar daha sonrada valiler tarafından yönetildi. IBu tarihten sonra Ardahan'ın en büyük amacı yeniden il statüsüne kavuşmak oldu. Ardahan kazaya dönüştürüldükten sonra bölgede Rus emelleri daha da açık şekilde ortaya çıkmıştı. Bölgeyi Sovyet Rusya'nın bir parçası olarak görmek isteyen Ruslar burada bulunan bir takım zevatı komünist propaganda yapmak için örgütlemiştir. Kaza statüsünde bulunan Ardahan ülke merkezinden çok uzakta kaldığı için bu tür faaliyetler pek dikkate alınmamaktaydı. Bu problem Ruslara maşa olan Hemşioğullarının 1934 yılında dahile göç ettirilmeleriyle ancak çözümlenebildi. şekilde topraklarına katmak isteyen Rusya olduktan sonra Rusların en büyük emellerinden biri olan Akdeniz-İskenderun-Kafkasya üzerine kuracakları hat cumhuriyet döneminde de Ardahan'ın Sovyetleştirme çabalarına sahne olmuştur.

Ardahan 1921-1926'da TBMM'de nüfusuna göre 2 mebus ile temsil edildi. I.Dönem'de Osman Server Bey ve Hilmi Bey Ardahan'ı temsil etti. Aynı zamanda mühendis olan Server Bey ülke sınırları içinde bulunan madenlerle ilgili bu dönemde tetkikler yaptı. Chester Projesinin asıl maksadını ortaya koydu ve bir çok konuda teklifler verdi. Hilmi Bey ise daha pasif bir görüntü ortaya koydu. II. Dönemde ise Halit Paşa, Talat Bey ve Tahsin Bey Ardahan'ı TBMM'de temsil etti. Halit Paşa malul askerlerin daha iyi yaşaması için bir takım çalışmalar yaptı. Ardahan halkının tohumusuluğuna çare bulunması için TBMM ve İcra Vekilleri nezdinde teşebbüslerde bulundu. Talat Bey mebus olamadan önce Ardahan Mutasarrıflığı yaptığı için bölgenin sorunlarını en iyi bilen kişilerden biri idi. Bu yönde TBMM'de Ardahan'ın sorunlarının çözülmesi için ciddi çalışmalar yaptı. Tahsin Bey, Halit Paşa hayatını kaybettikten sonra yerine seçildi fakat Ardahan için fazla bir şey yapamadan Ardahan kazaya dönüştürüldü.

BİBLOGRAFYA

A-Arşiv Belgeleri

BOA, ML. MSF. D. 18892.

BOA, İskân Evrakı, 272,1./18.85.3

HAC, 1236/39.

HAC, 1237/120.

HAC, 1237/121.

İİBA, Sicil No: 103.

İİBA, Sicil No: 876.

İİBA, Sicil No: 1218.

TİTEA, K:96,G:32, B:32-2.

TİTEA, K:97, G:17, B:17.

TBMM Arşivi Tercüme-i Hal Kâğıdı, Sicil No: 31.

TBMM Arşivi ,Tercüme-i Hal Kâğıdı, Sicil No: 256.

TBMM Arşivi, Osman Server Bey'in Mazbatası.

TBMM. Arşivi, Hilmi Bey'in Mazbaatası, Sicil No:30.

TBMM. Arşivi, Tercüme-i Hal Kâğıdı, Sicil No: 453.

TBMM Arşivi, Talat Bey'in Mazbaatası.

TBMM. Arşivi, Halit Paşa'nın Mazbaatası.

TBMM. Arşivi, Tercüme-i Hal Kağıdı, Sicil No: 452.

TBMM. Arşivi, Tahsin Bey'in Mazbatası.

BCA, 030.0.010.000.000.54.354.12.

BCA, 30.18.01.01.1.12.7.1.

BCA, 030.18.01.01.1.12.7.2.

BCA, 030.18.01.01.4.45.14.

BCA, 30. 18. 1. 1. 2.28.10.

BCA, 030.18.01.01.2.39.15.

BCA, 030.18.01.01.1.16.18.

BCA, 030.18.01.01.3.20.15.

BCA, 30. 18. 1. 1. 2.28.10.

BCA, 030.18.01.01.2.39.15.

BCA, 030.10.00.00.4.23.24.5.

BCA, 030.10.00.00.4.23.24.12.

BCA, 030.10.00.00.4.23.24.13.

BCA, 030.10.00.00.4.23.24.7.
BCA, 030.10.00.00.4.23.24.8.
BCA, 030.10.00.00.4.23.24.9.
BCA, 030.10.00.00.4.23.24.11.
BCA, 030.10.00.00.4.23.24.4.
BCA, 030.10.00.00.4.23.24.2.
BCA, 030.10.00.00.4.23.24.1.
BCA, 030.10.00.00.7.42.14.1.
BCA, 030.10.00.00.7.42.14.2.
BCA, 030.10.00.00.7.42.14.3.
BCA, 030.10.00.00.74.483.3.1.
BCA, 030.10.00.00.74.483.3.2.
BCA, 030.10.00.00.74.484.1.2.
BCA, 030.10.00.00.8.45.22.5.
BCA, 030.10.00.00.8.45.22.2.
BCA, 030.10.00.00.8.45.22.1.
BCA, 030.10.00.00.3.16.1.3.
BCA, 030.10.00.00.3.16.1.4.
BCA, 030.10.00.00.3.16.1.2.
BCA, 030.10.00.00.3.16.1.1.
BCA, 030.10.00.00.3.16.1.5.
BCA, 030.18.01.01.5.15.13.
BCA, 030.18.01.01.3.31.8.
BCA, 030.18.01.01.4.41.20.
BCA, 030.18.01.01.3.31.16.
BCA, 030.18.01.01.7.15.18.
BCA, 030.10.00.00.194.329.16.1.
BCA, 030.10.00.00.194.329.16.2.
BCA, 030.0.18.01.01.12.68.4.001.
BCA, 030.18.01.01.5.29.9.
BCA, 030.18.01.01.5.14.3.
BCA, 030.10.00.00.6.31.40.4.
BCA, 030.10.00.00.6.31.40.3.
BCA, 030.10.00.00.6.31.40.2.

BCA, 030.10.00.00.6.31.40.1.
BCA, 030.10.00.00.184.266.3.
BCA, 030.0.18.01.01.010.39.10.001.
BCA, 030.0.010.000.000.210.430.16-1.
BCA, 030.0.010.000.000.210.430.16-2.
BCA, 030.0.010.000.000.210.430.16-3.
BCA, 030.10.00.00.154.89.24.
BCA, 030.10.00.00.136.974.4.1.
BCA, 030.10.00.00.136.974.4.2.
BCA, 030.18.01.0.4.55.14.
BCA, 030.0.011.001.000.15.29.3-8.
BCA, 030.0.011.001.000.19.47.9.
BCA, 272.12.41.50-7.
BCA, 030.0.018.001.001.5.14.17.
BCA, 272.0.0.12.16.69.17.
BCA, 030.18.01.01.5.22.11.
BCA, 030.18.01.01.5.22.10.
BCA, 030.0.018.001.001.17.94.18.
BCA, 272.0.0.12.41.46-19.
BCA, 272.0.0.12. 45.72-24.
BCA, 272.0.0.12.45.77-1.
BCA, 030.0.018.001.001.11.43.1.
BCA, 030.0.018.001.001.11.44.5.
BCA, 030.0.018.001.001.12.68.9.
BCA, 030.0.18.01.01.12.69.2.001.
BCA, 030.0.10.78.518.10.
BCA, 180.09.228.1128.
BCA, 180.09.230.147.
BCA, 030.0.10.78.518.10.

B- Meclis Tutanakları

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D: 4, C. I, Ankara, 1992.

T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, C.III,

T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, C.VIII

T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, C.IX

T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, C.XI
T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, C.X
T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, C.XIX
T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, C.XII
T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, C.XXI
T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, C.XIV
T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, C.XVI
T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, C.XXII
T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, C.XVIII
T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, C.XXVIII
T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, C.XVII
T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, C.XXVI
T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, C.XXXI
T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, C.XXVII
T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, D.II, C.XV
T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, D.II, C.IX
T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, D.II, C.VI
T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, D.II, C.I
T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, D.II, C.II.
T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, D.II, C.XVI
T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, D.II, C.VI
T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, D.II, C.XVII
T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, D.II, C.XVIII
T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, D.II, C.XVII
T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, D.II, C.XVIII
T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, D.II, C.XIII/I
T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, D.II, C.XIV
T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, D.II, C.XIX
T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, D.II, C.XXVI
T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, D-II, C.VI
T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, D-II, C.VI
T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, D.II, C.VIII/I
T.B.M.M Zabıt Cerîdesi, D.II, C.XXV

C- Resmi Yayınlar

1877 Vilayet-i Salnâme-i Erzurum, 1877.

1927 Tarım Sayımı, Ankara, 1970.

1929 İstatistik Yıllığı C.II, Ankara, 1969

28 Teşrin-i Evvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri Fasikül 1, Ankara, 1929.

28 Teşrin-i Evvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri Fasikül III, Usuller Kanun, Talimatnameler, Ankara, 1929.

28 Teşrin-i Evvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri Vilâyet, Kaza, Şehir ve Köy İtibariyle Türkiye Nüfusu, Ankara, 1928.

Genel Nüfus Sayımı, İdarî Bölünüş, Ankara 1968

Kars, CHP Halkevleri Bürosu Yayınlarından, İstanbul, 1943.

Sanayi Sayımı 1927, Ankara, 1969.

T.B.M.M. Kavanin Mecmuası, D.I, C.I, Ankara, 1943.

T.B.M.M. Kavanin Mecmuası, D.II, C.IV, Ankara, 1941

Texts Of The Russian “Peace”, Washington Government Printing Office, Washington, 1918.

Türk İstiklâl Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, Ankara, 1999.

Türk İstiklal Harbi III.ncü Cilt Doğu Cephesi (1919-1921), Ankara, 1995.

Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Merzkezi Umumiyesi 1341 (1925) Raporu, İstanbul, 1926.

D- Gazete ve Dergiler

ATİ, 13 Mart 1334 (1918), Numro, 90.

ATİ, 19 Mart 1334 (1918), Numro: 96.

ATİ, 27 Nisan 1334 (1918), Numro:134.

Hilal-i Ahmer Mecmuası, Sayı:41, 15 Kanunu Sani (1341) 1925, İstanbul.

Hilal-i Ahmer Mecmuası, Sayı:42, 15 Şubat 1925, İstanbul.

İKDAM, 12 Teşrinievvel 1330 (25 Ekim 1914) Numro: 6352.

SABAĞ, 16 Nisan 1334 (1918), Numro:10293.

SABAĞ, 27 Nisan 1334 (1918),Numro: 10304.

TANİN, 13 Mart 1334 (1918), Numro :3324

VAKİT, 5 Mart 1918, Numro: 135.

E-Tezler

ÇAKMAK Fevzi, “**Atatürk Döneminde Türkiye’nin Nüfus Politikası**”
Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk
İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2007.

DAĞCI Hatice, **Maarif Vekâletinin Kuruluşu ve Çağdaşlaşma Çabaları (1920-1938)**,
Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2008.

ERDAŞ Nilgün, **Milli Mücadele Döneminde Kafkas Cumhuriyetleri ile İlişkiler**,
Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara: Atatürk
İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1993.

EYYÜPOĞLU İsmail, **Elviye-i Selâse’de İdari Teşkilatlanma (1918-1921)**,
Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi
Enstitüsü, Erzurum, 2003.

GUNİEVA Gela, **Türk-Rus İlişkileri ve Gürcistan XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde**,
Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler
Enstitüsü, 2007.

KARADAĞ Gülseren, **Ardahan’ın Kuruluşu –Gelişmesi ve Fonksiyon Alanları**,
Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Ankara, 1992.

KARATAŞ Birsen, **I. Dönem TBMM’de Ardahan Milletvekilleri ve Faaliyetleri**
(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kars ; Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler
Enstitüsü, , 2007.

KÜRKÇÜOĞLU Murat, **Cihangiroğlu İbrahim Bey**, Yayınlanmamış Yüksek
Lisans Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi
Enstitüsü, 2000.

OKAN Aysel, **Misâk-ı Milli**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Edirne ; Trakya
Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

ÖZÇELİK Mücahit, **Türk Basımında Osmanlı Devleti’nin I. Dünya Savaşı’na
Giriş Süreci**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara; Gazi Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

ÖZTÜRK Mustafa, **Atatürk Dönemi’nde Türkiye ‘nin Kafkasya Politikası**,
Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve
İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2005.

PAZARBAŞI Âdem, **Birinci Dünya Savaşı’nın 1917 Yılı**, (Yayınlanmamış Yüksek
Lisans Tezi), Sakarya; Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

SARI Mustafa, **Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)**,
Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler
Enstitüsü, 2010.

SAVRAN Gülten Savaşal, **1926 İzmir Suikastı ve İstiklal Mahkemeleri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2006.

SELVİ Ömer, **Milli Mücadele Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri ve Gümrü Antlaşması**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

TEKEMEN Eylem, **Berlin Kongresi ve Osmanlı Devleti(1878)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

YÜKSEL Erol, **Mondros Mütarekesinden Kurtuluşa Kağızman ve Çevresinde Ermeni Tedhişi (30 Ekim 1918–1 Ekim 1920)** (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kars; Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

YÜKSEL Seyfettin, **Plevne Müdafaası**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

F-Telif Eserler

1-Kitaplar

ALLEN W.E.D. ve MURATTOF Paul, **1828-1921 Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, Ankara, 1956.

Anadolu ve Rumeli’de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası C.1, , Ankara, 1993.

Anadolu ve Rumeli’de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası, C.2 (Yerel Kongreler Kars, Ardahan, Oltu, Trabzon), Ankara 1993.

ARI Kemal, **Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi**, Ankara, 1997.

ARİF Mehmet, **Başımıza Gelenler**, C- I , Çev: M. Ertuğrul Düzdağ,

ARMAOĞLU Fahir, **20. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1990**, C/1, Ankara, 1993.

ARSLAN Nebahat Oran, **Birinci Dünya Savaşında Türkiye’deki Rus Savaş Esirleri**, İstanbul, 2008.

ARSLANOĞLU Cem Ender, **Kars Milli İslam Şurası ve Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkat-i Milliyesi**, Ankara, 1985

ATATÜRK Mustafa Kemal, **Nutuk**, Ankara, 1927

Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV, 1991, Ankara, s.14-21.

AYDEMİR Şevket Süreyya, **Tek Adam Mustafa Kemal (1919-1922)**, İstanbul, 1993.

- BELEN Fahri, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1915 Yılı Hareketleri**, C/II, Ankara, 1964, s.91.
- CEBESOY Ali Fuat, **Moskova Hatıraları**, Ankara, 1982.
- Cepheden Meclise**, Milli Savunma Bakanlığı, Ankara, 1992.
- ÇANKAYA Ali, **Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler C.III**, Ankara, 1954.
- ÇOKER Fahri, **Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923 C-III**, Ankara, 1995.
- _____ , **Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve TBMM II. Dönem 1923-1927**, Ankara, 1993.
- _____ **Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923**, Ankara, 1994.
- _____ **Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve TBMM II. Dönem 1923-1927 C-III**, Ankara, 1995.
- DAYI Esin, **Elviyey-i Selase’de Milli Teşkilatlanma**, Erzurum, 1997.
- ERDOĞAN Fahrettin, **Türk Ellerde Hatıralarım**, Ankara, 1998.
- ERİM Nihat, **Devletlerarası Hukukive Siyasî Tarih Metinleri: Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları**, C/I, Ankara 1953.
- EROĞLU Hamza, **Türk İnkılâp Tarihi**, Ankara, 1990.
- GOLOGLU Mahmut, **Üçüncü Mesrutiyet 1920**, 1998.
- _____ **Erzurum Kongresi**, 1968
- GÖKDEMİR Ahmet Ender, **Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti**, Ankara, 1998.
- GÜRSEL Halûk F., **Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri**, İstanbul1968.
- ILGAR İhsan, **Rusya’da Birinci Müslüman Kongresi Tutanakları**, Ankara, 1990
- İPEK Nedin, **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, Trabzon, 2006.
- İZZET PAŞA Ahmet İ, **Feryadım**, C/1, İstanbul, 1992.
- JORGA Nicolae, **“Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1774-1912), C.V.**, Çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul, 2009
- KARABEKİR Kazım, **İstiklâl Harbimiz 4**, İstanbul, 1995.
- _____ , **Kazım Karabekir’in Kaleminden Doğunun Kurtuluşu**, Erzurum, 1990.
- KARAL Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi C/IX** ,Ankara, 1996 .
- KERİM Cevdet, **Türk İstiklal Harbi (Garb Cephesi)**, Matbaa-i Ebu’l Ziya, İstanbul, 1341.
- KILIÇ Selami, **Türk Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, İstanbul,1998.

- KIRZIOĞLU M. Fahrettin, “**Kars Tarihi**”, C.I. İstanbul, 1955.
- _____, **Milli Mücadelede Kars**, C/1, İstanbul, 1960.
- KOCAHANOĞLU Osman Selim, **Atatürk’e Kurulan Pusu, İzmir Suikastı’nın Perde Arkası**, İstanbul, 2003, s.377.
- KONUKÇU Enver, **Ardahan Tarihi**, Ankara, 1999.
- KÖSE Mürsel, **Elviye-i Selâse Kars Ardahan Batum 1877-1920**, Ankara, 2003.
- KURAT Akdes Nimet, **Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917’ye Kadar**, Ankara, 1993.
- KÜÇÜK Sait, GÜLDEREN Lemin, **Milli Mücadele**, Ankara,2006.
- LEONARD Arthur Roy, **War Addresses Of Woodrow Wilson**, Ginn And Company , Boston, 1918.
- MAGNES Judah L., **Rusia and Germany at Brest-Litovsk**, The Rand School Of Social Sciene, New York, 1919.
- MASLOFSKİ, **Umumi Harpte Kafkas Cephesi** ,(Çev Kaymakam Hakkı) Ankara,1935.
- MATTERN Johannes, **The Employment Of The Plebiscite İn The Determination Of Sovereignty**, The Johns Hopkins Press,Baltimore,1920.
- MCCARTHY Justin, **Ölüm ve Sürgün**, İstanbul, 1998.
- ÖNAL Sami, **Milli Mücadele’de Oltu**, Ankara,1968,
- SABİS Ali İhsan, **Harp Hatıralarım**, C/II, Ankara, 1951.
- SARIHAN Zeki, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü I Mondros’tan Erzurum Kongresi’ne (30 Ekim 1918-22 Temmuz 1919)** , Ankara, 1993.
- SOLMAZ Gürsoy, **Deli Halid Paşa**, Ankara, 1996
- SONYEL Salâhi, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I** , Ankara,1995
- SOYSAL İsmail, **Türkiye’nin Siyasal Antlaşmaları**, Ankara, 1989.
- SÜRMEİLİ Serpil, **Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)**, Ankara, 2001,
- TANÖR Bülent, **Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)**, İstanbul, 2002.
- TANSEL Selahattin, **Mondros’tan Mudanya’ya Kadar C/1**, Ankara, 1991.
- TEPEYRAN Ebubekir Hazim, **Hatıralar**, İzmir, 1998.
- TUNAYA Tarık Zafer, **Türkiye’de Siyasi Partiler 1859-1952**, İstanbul-1952
- TÜRKGELDİ Ali, **Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, Ankara, 1948, s.28.
- UÇAROL Rıfat, **Gazi Ahmet Muhtar Paşa(Askeri ve Siyasi Hayatı)**, 1976.
- _____, **Siyasi Tarih (1789-1999)**, İstanbul,2000.

URAN Hilmi, **Hatıralarım**, Ankara, 1959.

URAL Selçuk, **Mondros Mütarekesi ve Doğu Vilayetleri**, İstanbul, 2008, s.33.

ÜLMAN A. Halûk, **I. Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş**, Ankara, 2002.

WILLIAMS TYRKOVA Ariadna -, **From Liberty to Brest-Litovsk**, Macmillan and Co. Limited, London, 1919, s.491. ; **Texts Of The Russian "Peace"**,

YALÇIN Durmuş, **Vd. Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, Ankara, 2002.

YAVUZ Nurcan, **İşgal ve Mezalimde Erzincan**, Ankara, 1995.

YERASİMOS Stefanos, **Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri (1917-1923)**, İstanbul 2000.

YEL Selma , **Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri**, Ankara, 2002.

YILMAZ İskender, **Gümrü Antlaşması**, Ankara, 2001.

2-Makaleler

AGARA İbrahim, "Zeynep Atabekoğlu ile Babası Osman Server Atabek Üzerine Konuşma", **Bizim Ahıska**, Yıl 5, Sayı:15, Ankara, 2009.

ARSLAN Nebahat, " Güney Kafkasya'dan Türkiye'ye Gelen Muhacir Ve Mültecilerin Durumu (1921-1945)" **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı:35, Erzurum, 2007.

_____ Nebahat, "I. Dünya Savaşı Sırasında Kars, Ardahan, Iğdır", **Kars Ardahan Iğdır İllerinin Tarih Kültür ve Ekonomi Sempozyumu**, Ankara 2004

ARSLAN Yavuz, "Milli Mücadele Döneminde Türk-Sovyet İlişkilerinde Molokanlar Sorunu", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, C.VII, Sayı: XVIII, Erzurum, 2001.

ATABEK Osman Server, *Ahıska-Ardahan Bölgesinde Gücüler'le Mücadele*, **Kars İli 1. Sayı: Çıldır, Ardahan-Hanak-Posof İlçeleri**, Kars Turizm ve Tanıtma Derneği Yayınları – Sayı: 5, Ankara, 1966 .

_____ **L'Etat Du Sud-Quest Du Caucase**, Batum İmpriemerie H. Chmaivsky, Batoum, 1919.

AYDIN Mahir, "Doksanüç Harbi", **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, C.IX, İstanbul 1994.

_____, "Eviye-i Selâse", **T.D.V. İslam. Ansiklopedisi**, C.XI, İstanbul, 1995.

ÇETİNKAYA Haydar, "Milli Mücadelede Ardahan'ın Yeri ve Ardahan Kongresi", **Türk Kültürü**, Sayı: 72, Yıl:VI, Ankara, 1968.

_____ “Milli Mücadelede Ardahan’ın Yeri ve Ardahan Kongresi”, **Kars Eli**, Yıl:4, Sayı:42, 1968.

ÇİÇEK Rahmi, *Erzurum Vilayet Kongresinde Alınan Kararlar ve Etkileri*, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, C.2 Sayı:7, Ankara, 1991.

EFE Ayla, **Silistre Eyaletinde Osmanlı-Rus Savaşları Küçük Kaynarca'dan Berlin'e**, Sayı:19, OTAM, Ankara, 2006.

FAİK Mümtaz, “Nüfus Sayımı’nın Faydaları”, **Nüfus Meselesi ve Nüfus Sayımı Hakkında Fikirler**, Ankara, 1936.

GENCER Ali İhsan, “Berlin Antlaşması”, **T.D.V.İslam Ansiklopedisi.**, C.V, İstanbul, 1992.

GÖK Nurşen, “Artvin Livası’nın Anavatan Katılışı Sırasındaki Durumuna İlişkin Belgeler”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, C.11, Sayı:41, Ankara, 2008.

_____, “Ebubekir Hazım Tepeyran’ın Memleket İdaresine Dair Önerileri”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi** C.26 Sayı: 42, Ankara, 2007.

GÖKTEPE Cihat, “Sarıkamış Harekâtı ve Şehitler Hakkında Bazı Değerlendirmeler”, **Bütün Yönleriyle Sarıkamış Sempozyumu**, İstanbul, 2006

GÜNDÜZ Ahmet, “1917 Bolşevik İhtilalının Türk Dünyasındaki Yansımaları”, **Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi** C/6, Sayı:1, 2005.

HALAÇOĞLU Yusuf, “Ardahan”, **T.D.V.İslam Ansiklopedisi.** C.III, İstanbul, 1991.

İPEK Nedim, **1877-1878 Osmanlı Rus Harbi**, Türkler C.13, Ankara, 2002.

Kars İli 1. Sayı: Çıldır, Ardahan-Hanak-Posof İlçeleri, Kars Turizm ve Tanıtma Derneği Yayınları – Sayı: 5 Ankara.

KIRZIOĞLU M. Fahrettin, *Cenubu Garbi Kafkas Hükümeti (Kars Milli İslam Şura Hükümeti)*, **Türk Kültürü**, Sayı: 72, Yıl: VI, Ankara, 1968.

_____, “Yüksek Mühendis Osman Server Atabek (1866-1962)”, **Kars İli 1. Sayı: Çıldır, Ardahan-Hanak-Posof İlçeleri**, Kars Turizm ve Tanıtma Derneği Yayınları – Sayı: 5 Ankara, 1966.

KURAT Yuluğ Tekin, “Ayastefanos Buhranı İle İlgili Vesikalar”, C.IV, Sayı: VI. **Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, Ankara, 1966.

ORTAYLI İlber, “Çarlık Rusya Yönetiminde Kars”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı: IX, İstanbul, 1978.

ÖZKAYA Yücel, “1914-1918 Yılları Arasında Birinci Dünya Savaşı”, **Milli Mücadele Tarihi-Makaleler**, ATAM, Ankara, 2002.

SERTOĞLU Mitat, “Birinci Cihan Savaşına Girişimizin Gerçek Sebepleri”, **Belgelerle Türk Tarihi**, Sayı:15, İstanbul, 1968.

TAŞ Kenan Ziya, “Erzincan’ın Düşman İşgalinden Kurtarılışı”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı 55, Cilt: XIX, Ankara, 2003.

URAL Selçuk, “Moskova Antlaşması’dan Kars Antlaşmasına Türkiye’nin Kafkasya Politikası”, **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı:4, Kars, 2009.

YAMAN Ahmet Emin, “Anadolu'daki Kongre Kararlarında Silahlı Direniş Güçlerinin Mali Finansmanı İle İlgili Hükümler”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı: 1 Ankara, 1988.

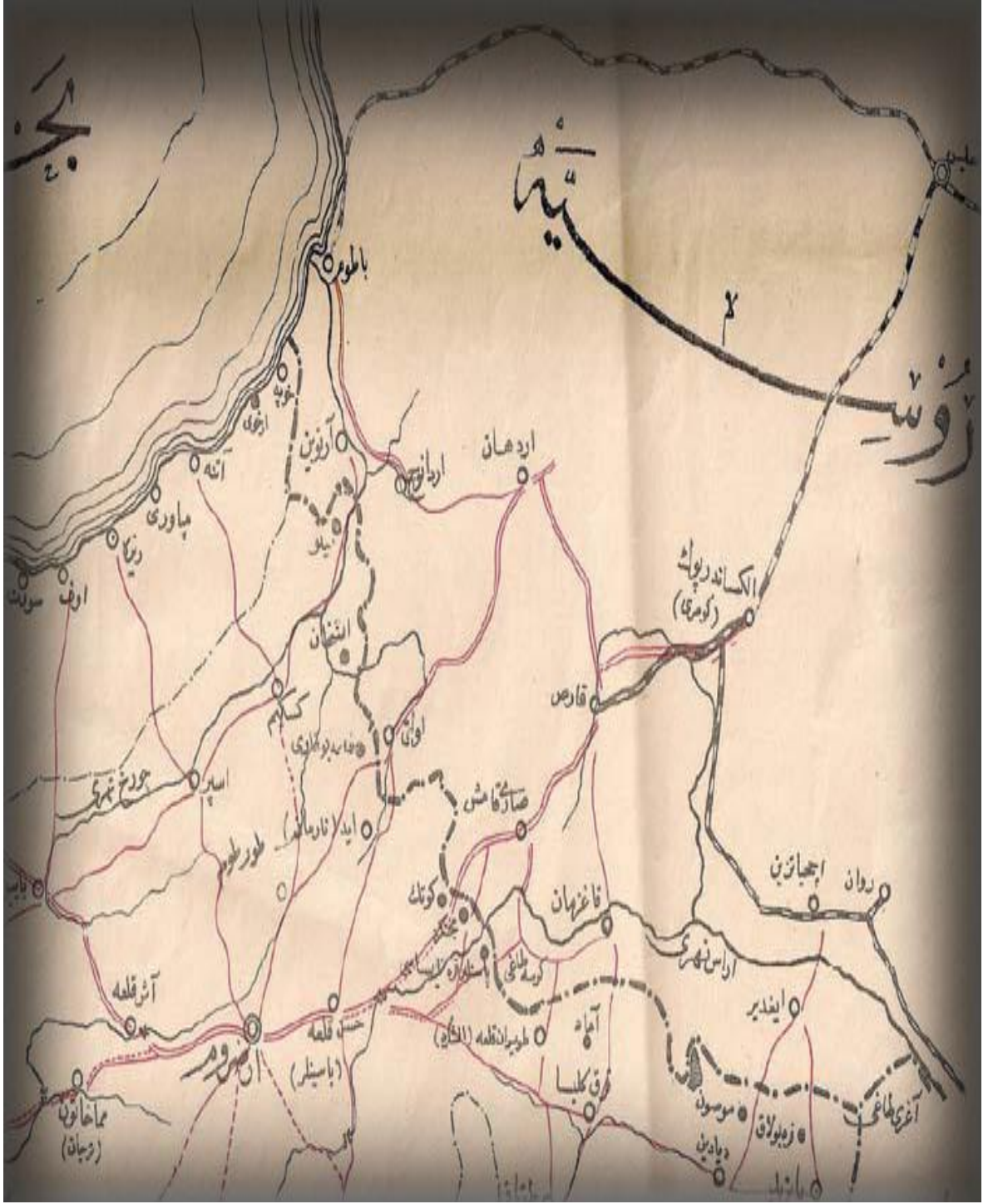
YAVUZ Nurcan, “Erzincan Mütarekesi’nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi” , **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi C/ 17 S/ 28** Ankara, 1996

G-Bilgi Edinme Başvurusu

T.C. Başbakanlık Afet ve Acil Yönetimi Başkanlığı 107768 numaralı bilgi edinme başvuru cevabı. Sayı: **B.02.1.AAD.0.14.00.01/**

EKLER

93 Harbi Sonrası Elviye-i Selase Rusya Sınırları İçinde

1917 Osmanlıca Ardahan Haritası

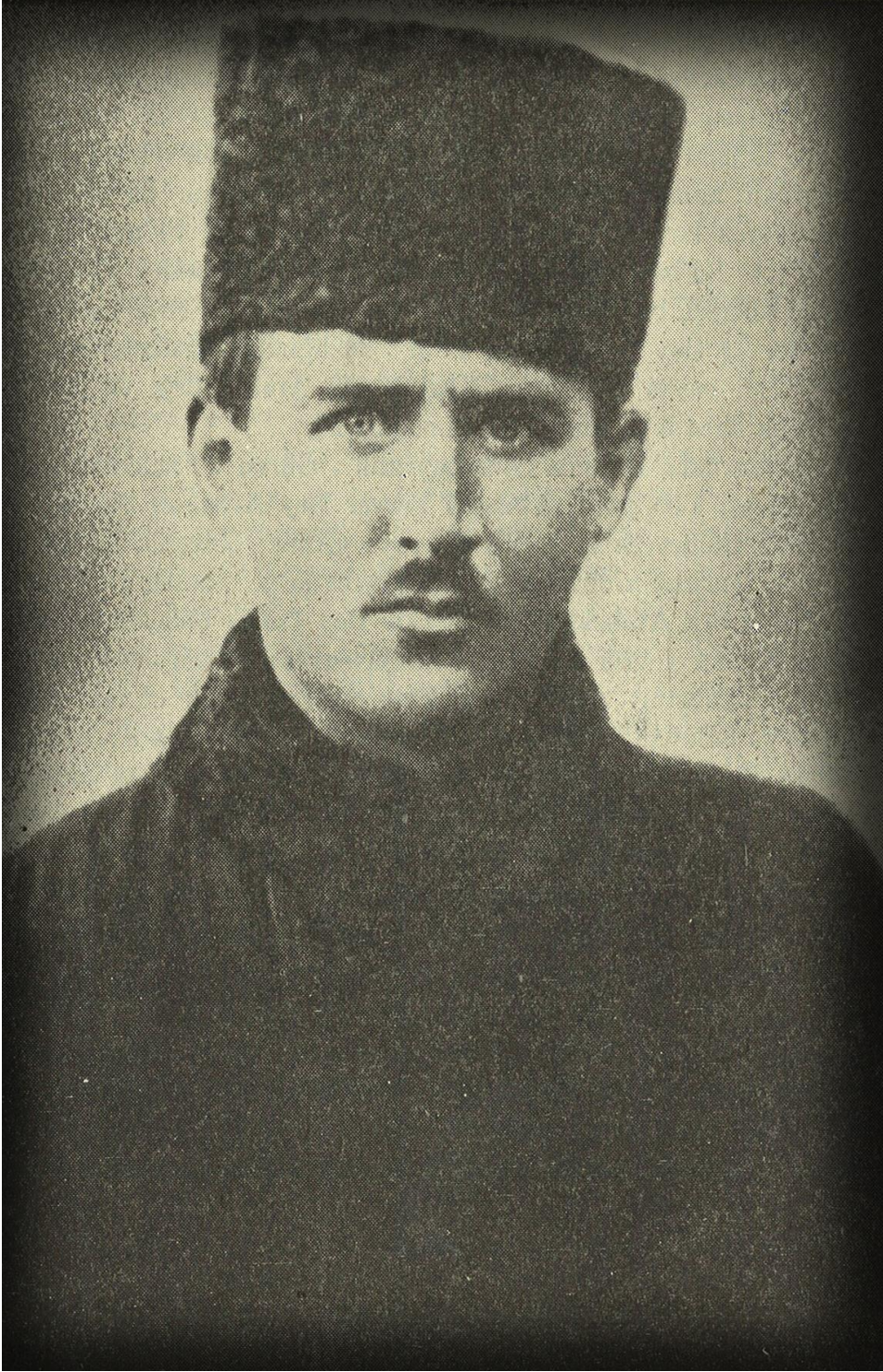

IV. Ordu'nun Ardahan Zaferini Anlatan Resimler

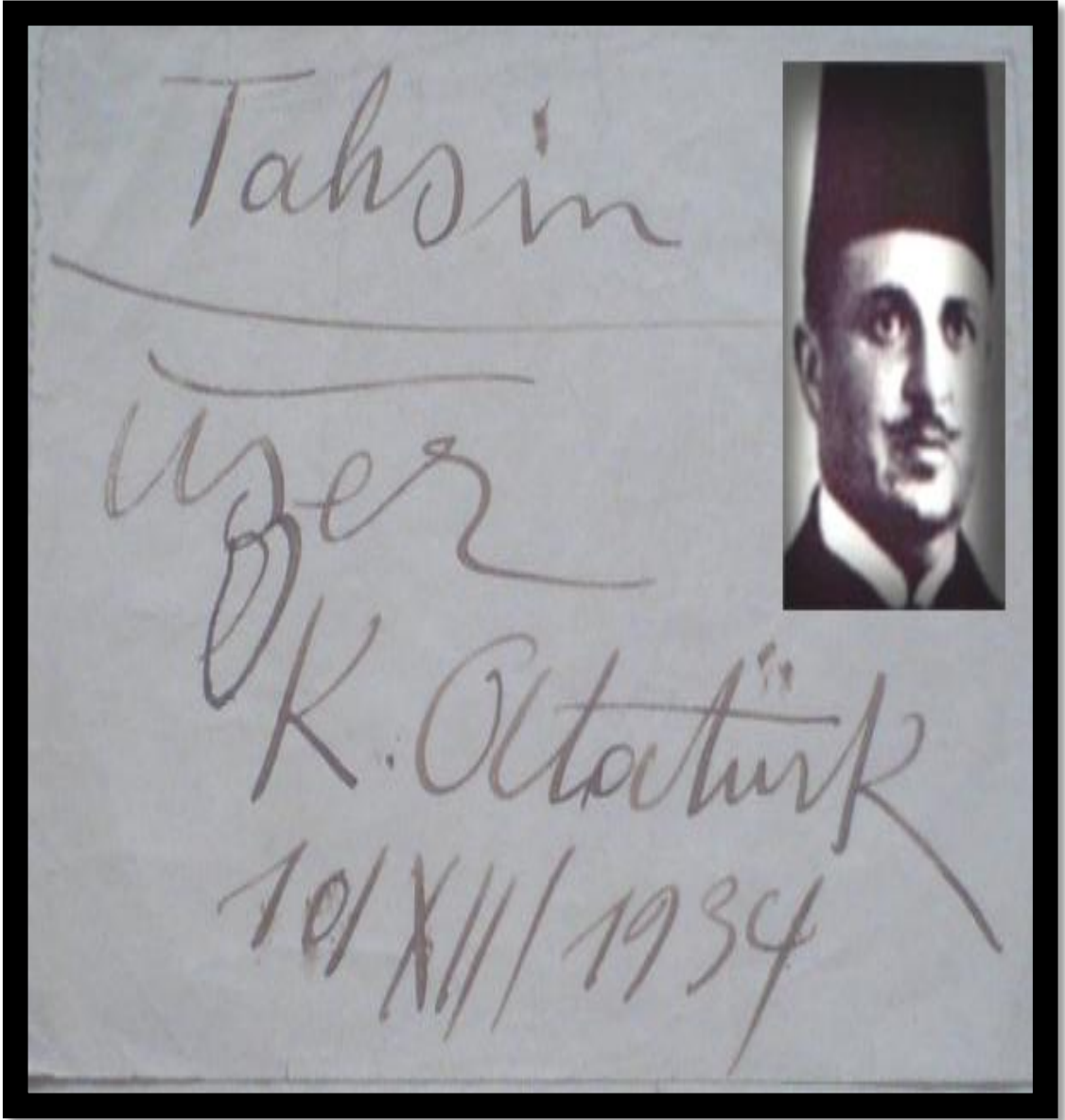
Batum Önünde Ardahan Yolunda Resimler

Birinci Dönem Ardahan Mebusu Osman Server Atabek

İkinci Dönem Ardahan Mebusu Halit Paşa (Karşıalan)

İkinci Dönem Ardahan Mebusu Tahsin Bey ve Atatürk'ün Kendi El yazısı ile verdiği "UZER" Soyadını Gösteren Orjinal Belge

اردان، لوی، نظری

تخریبان سیری

تقریر

۱۱

- ۱- ارضه لوانک قضا و نواحی عمومی و خراب قرا اساسی آنک ویک نظری و سوبه اولغدی عرف صورت انضامدی به اربع قطعه مبدله مربوطه -
- ۲- لوانک اویساقه و معیاش چیزده حال و وضعیه وار اویساقه ضلک - ایوری - بطایله - لوانک باشکیز مرغان آیم، بقدی، هایدوا، وانضاده یاناشی و معرور - انباشاید مرکز لوانک اوله، هیدیر، توخوف قضا لوانه آیم، اولیه بقدی مزولوشیر معر یاناشی آیمکی درجه و قلمه محصولات افری به بهه غلجه سز ویرکده -
- ۳- لوا دایله، بوز قروه بی کیلو موز و سوسه ویک ایوری کیلو موز و طروس حصیه اید بی بویون آغنه بی توپون کوبی موجود - بولوشما محتاج تغیر و انشاد -
- ۴- مرابعیه یعنی سفله اوده ورت بیک بی بوز ایسبه اولوب اهلینک قسمن محتاج مساوت و لغتله
- ۵- انا - مرعاطیله و اقرا بیک کیزلری محوی رتی
- ۶- سکنک ایلی و اناندرک درجه نظای مضمونه - اناندره قضا آنک ایطانت لوزمه قیادی مطالعده صورت -
- ۷- نظریه نظریه اناندره قزه غوله نظریه و خیاره لوانک صورت نامی ارا اید - ایک قطعه مبدله
- ۸- لوانک اشرافی و نه کرده افانت اید - اولغدی کوستر - لینه مربوطه -
- ۹- لوانک اجهوز تهاجیه سکر، های، قروه، بیخ، حابور، غایانی، نلو بیخ، ویکو شعلی ساخططوره و اناندره قضا - اید یا سه و قوی تیره - اخلجان، یان، سیر، یونک ای، عورله و مواشیه قیاسند - سوی زلسنه کیزلر مضمونه اردود و تحه اخلجانده وارسته سباته خاجیه واقفایه ای اولجه تقصیه و اقلیم حیمیه سیمیه فارسی وار غروم اید -
- ۱۰- لوانک احوال عمومی محیی مضمونه حجه سیرینک ایوری صورت - بطایله و احوال بقریه نه غله
- ۱۱- معلومات احوال قضا نامی طرفنده ذات سایدیه بقدم قلمه ای اهلوسر
- ۱۲- ارضه مبدله ۲۲۷ سنی پاینده نه اهلیمارنه غایینه و نه مضا اهلوسه مبراج حوزیه اسار

۱۳- هیدولم مربوطه -

۱۴- لوانک ایلی و کورجه طرفنده حیمیه استعد و تخله سده سابقه وقت قلمه معروف و

توقیر سیر - سوبه لوه : ۱۹۱۷ و ۱۹۱۸ قیسنده اریله بوجوالیه حاکم

سکر قریه قریه خادیه و هوجیه ایک باک تقصیه

Elviye-i Selase Tahkik Heyeti Azası Sait Paşa'ya Ardahan Mutasarrıfı Talat Bey Tarafından Gönderilen Rapor

الويل لمنه وه قضانه اوج تاريخه نوزا يهريت اديون اخرا عورتا فملده بولنده اها في سدا اديا رينه عاذا امبولي الميرزا بونه هان اولول
 وارض ايجيه محاسبه مراعيد تمام احتفال اقمده اولدوقلندنه سندنك الويلدكوره فورقانه تضييق خستنه اسكاد سخصه ... اقرونه ملاءماتيك
 رونتورماتده سفت اولدوقلندن اولول وارض في كهن دندي سقايب اولول تزوكور وبعدين جيب مالجه اها روزه ريليه اولدوقلندن
 وزيله عورتا ايداهانك ايارا ايديره وگانه وبيكره كجه اولدوقلندن سويجا بيلكلده بولنده فندنه واهاموكور ديهان مكامنده
 امار اديك قطبنا ايدميك بيم وقرانك احتفال فندنه اها نيك نفر اولاكلده سوايلدرن مقدو زيارتي مستزم اولدوقلندن بانه
 وسهور عاقره ايدميك ميسا داره لرجه سخصه امان ايديره اولول واراقديريلك اها روزه اسكاي بيلير رديميه عظيم بولاي
 برقرار اتخا ذوق كوردوقلندن داتسكده ساليني نامعي و ١٨٦١ ١٨٦٢ نوزوقلندن كره سنده اسكاي رومنه تيارا كسوت عهده سده اولول اولول
 تزوكورمك وتاكمه وسهور عاقره ايدميك ميسا داره لرجه سخصه امان ايديره اولول واراقديريلك اها روزه اسكاي بيلير رديميه عظيم راقبه
 وياكرواقدينه بيبي امار ايدميك سخصه ناملك نامعي اقماده تقر راقبه -
 ١٤٨٨ م ماملك

م
 ميارجه ردي
 اهداردي
 عديل ردي
 ملاذعبل ردي
 شريح ردي
 اكارجه ردي
 اهر اولدي ردي
 ميه عاقره ايدميك ردي
 اقصا ردي
 ناصه ردي
 مفاخره ردي
 مياك ردي
 قوينا بر بولموشه يي
 ١٤٨٨ م ماملك

Elviye-i Selase Muhacirlerine İade Edilecek Gayr-i Menkul Hakkında Kararname

۱۲۷۹
۱۳۲۳

بسم الله الرحمن الرحيم
 درم اینده هر قدر از حد و اندازه فراتر رود و در وقت
 سهم بزرگتر شود و در وقت که سهم بزرگتر شود و در وقت
 ایام غیب الهی که تقصیرها در وقت تقصیرها
 تقصیر واقع او که در وقت تقصیرها
 است و در هر باره مساوت تقصیرها است
 ۱۲۱/۱۱
 ۱۲۱/۱۱

تورک رییس هیئت
 خازنه

باسم و کلمه در وقت تقصیرها
 خازنه
 خازنه
 خازنه
 خازنه
 خازنه
 خازنه
 خازنه

جواباً باز به حق اورا ۴۰۰ جراب اولیای محرمانه تاریخ و خصوصاً در همین دنیا اولتور.

03	0	18	01	01	012	68	9
----	---	----	----	----	-----	----	---

1925 Ardahan Depremi ve Yapılan Yardım

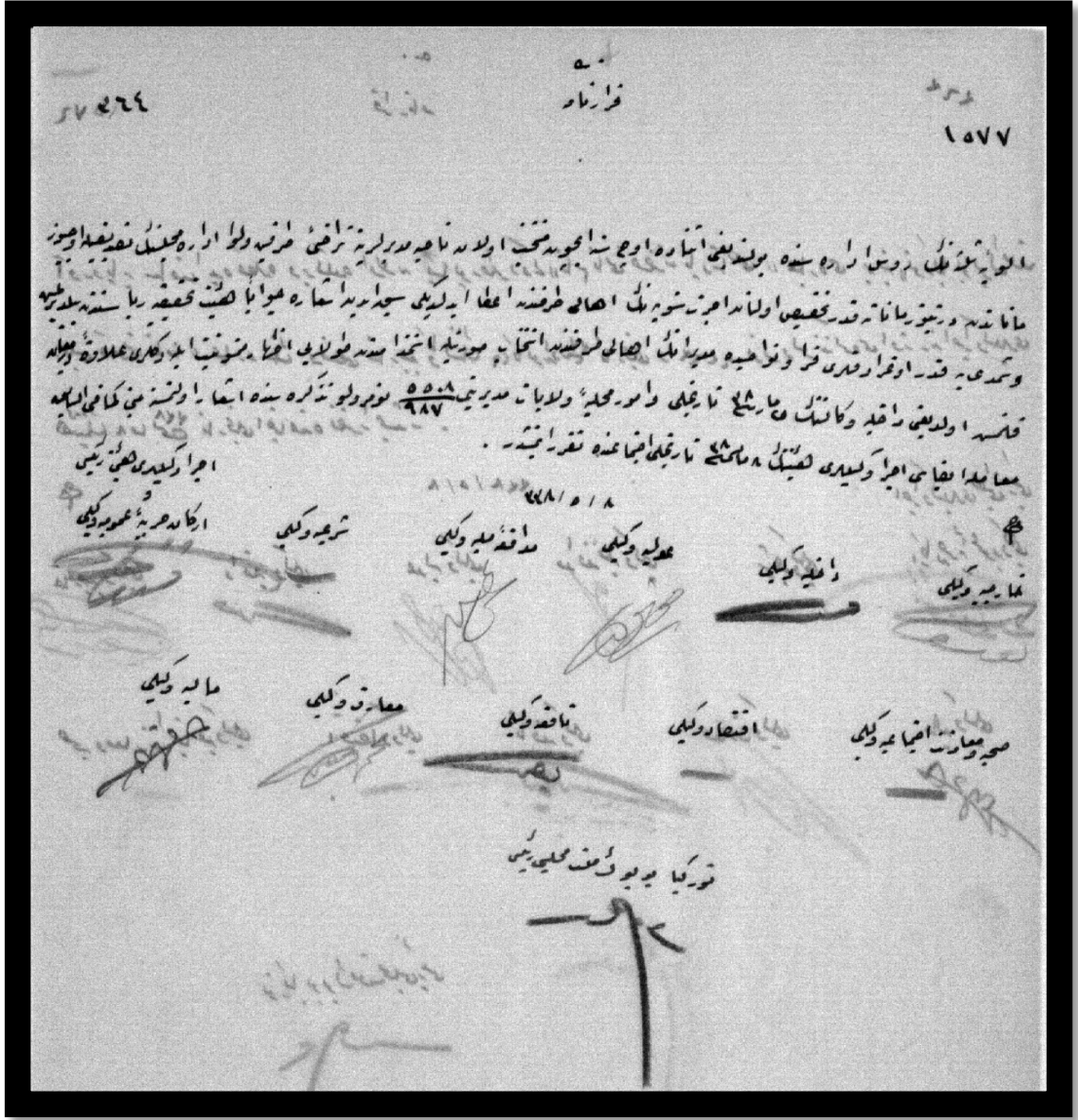
دستگاه‌های تولید سیمان پرتلاند و سایر مواد ساختمانی و غیره در استان خراسان رضوی و استانی دیگر از طرف وزارت صنایع و معادن
و سایر ادارات متعلقه در سال ۱۳۸۰ تا ۱۳۸۱ با مجموع بودجه ۲۶۵۰۰۰۰ ریال و با تسهیلات ۳۵۷۰۰۰۰ ریال و سایر تسهیلات
و سایر ادارات متعلقه در سال ۱۳۸۱ تا ۱۳۸۲ با مجموع بودجه ۳۷۸۹۰۰۰۰ ریال و با تسهیلات ۲۰۹۰۰۰۰۰ ریال و سایر تسهیلات
مجموعه این موارد در بودجه سالانه وزارت صنایع و معادن درج شده است.

۴
نائب رئیس هیئت مدیره
رئیس هیئت مدیره
عضو هیئت مدیره
عضو هیئت مدیره
عضو هیئت مدیره
عضو هیئت مدیره
عضو هیئت مدیره
عضو هیئت مدیره
عضو هیئت مدیره
عضو هیئت مدیره

توجه با بودجه مصوب

Açlık İçinde Olan Halka Yardım Yapılması İçin Kararname

Nahiye Müdürlerinin Seçimi ile İlgili Kararname

ÖZGEÇMİŞ

1985 yılında Kayseri ili Develi ilçesinde doğdu.

1996 yılında Seyrani İlkokulundan mezun oldu.

1999 Develi Merkez Ortaokulu'ndan mezun oldu.

2002'de Develi Lisesini bitirdi.

2008 yılında Kafkas Üniversitesi Fen-Edeb. Fak. Tarih Bölümünden mezun oldu. Aynı yıl Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD Cumhuriyet BD'da Yüksek Lisans'a başladı.